

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN CIXIR

2017 № 2

BU SAYIMIZDA

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA	
<i>Cavadov R.C. i.f.d., dos.</i>	
Xarici dövlət borcunun neqativ və pozitiv təsirlərinin statistik qiymətləndirilməsi.....	3
<i>Лупикова Е.В. к.э.н., доц.</i>	
Переход к новой модели регулирования бухгалтерского учета в России	12
<i>Quliyev Z.Q. i.f.d.</i>	
Kadr auditinin təşkili məsələləri.....	16
BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT	
<i>Məmmədov Z.F. i.e.d., prof.</i>	
Sistemli bank böhranı və antiböhran siyasət: təhlil və qiymətləndirmə.....	27
<i>Vəliyeva L.M. i.f.d.</i>	
Ödəmə qabiliyyətinin nəzəri məsələləri.....	33
BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	
<i>Lorenzo Venzi prof.</i>	
The reform of european agricultures, along 60 years: achievements, realities and prospects.....	42
<i>İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.</i>	
Ərzaq təhlükəsizliyi və aqrar sahədə iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri.....	48
<i>Hacıyeva L.A.dos.</i>	
Turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi göstəricilərinin təhlili.....	54
<i>Ağarəyev A.H. i.ü.f.d.</i>	
Azərbaycanın emal sənayesi yeni inkişaf mərhələsində	65
<i>Fərhad P.O. i.f.d., dos.</i>	
Aqrar sahədə azad rəqabət mühitinin qarşısında duran əsas problemlər	72
<i>Mədatov M.A. i.f.d.</i>	
İş qüvvəsinin təkrar istehsalına baxışlara dair.....	82
<i>Kazımova Ə.X. i.f.d.</i>	
Azərbaycanda valyuta ehtiyatlarının artırılmasında qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensialından istifadənin səmərəli təşkili məsələləri.....	92
<i>Гонга С.В. аспирант</i>	
Институциональный аспект структурных трансформаций экономики постсоциалистических стран восточной Европы.....	101
<i>Əliyev R.Y. doktorant</i>	
Azərbaycanda mənzil fondunun istismarının idarə edilməsinin səmərəliliyi.....	110
<i>Məmmədova İ.C. b/m</i>	
Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin zəruriliyi və sosial-iqtisadi aspektləri.....	119
<i>Həmidova A.H. b/m.</i>	
Kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilatı problemlərinin müasir aspektləri.....	126
<i>Гусейнов И.А. дис.</i>	
Основные сферы взаимодействия торгово-экономических связей Азербайджана и Германии: экономика - структурный аспект	136
<i>Allahmanlı T.M. teacher</i>	
The characteristic features of the economic relations Republic of Azerbaijan with the Republic of Poland.....	145
HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ	
<i>Hüseyn A.C. dos.</i>	
Dövlət idarəetməsi sahəsində aparılan islahatlar və onların milli sahibkarlığın inkişafına təsiri aspektləri.....	151

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

ZİYAD SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü

CƏMİLƏ NAMAZOVA
i.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universiteti

AKİF MUSAYEV
i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü

VİTALİ İVAŞKEVİÇ
i.e.d., prof., Kazan Federal Universiteti,
Rusiya Federasiyası

SƏLİM MÜSLÜMOV
i.e.d., prof., Bakı Biznes Universiteti

LORENZO VENZİ
prof., Tuscia Universiteti, İtaliya

SÜLEYMAN QASIMOV
i.e.d., Bakı Biznes Universiteti

SERGEY ŞKARLET
prof., Çerniqov Milli Texnologiya Universiteti,
Ukrayna

ƏLİCAN BABAYEV
i.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universiteti

MARIUS DAN QAVRİLETEA
prof., Babeş Bolyai Universiteti, Rumıniya

SAKİT YAQUBOV
i.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universiteti

BADRİ QEÇBAYA
prof., Batumi Dövlət Universiteti, Gürcüstan

SİFARİZ SƏBZƏLİYEV
i.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universiteti

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
© Biznes Universiteti, 2017

*Cavadov R.C. i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

XARİCİ DÖVLƏT BORCUNUN NEQATİV VƏ POZİTİV TƏSİRLƏRİNİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: öhdəlik, xarici borc, resurs, büdcə kəsiri, maliyyə-kredit sistemi, adambaşına xarici borc, faiz.

Ключевые слова: обязательство, внешний долг, ресурс, дефицит бюджета, финансово-кредитная система, объем внешнего долга на душу, проценты.

Keywords: obligation, external debt, resource, budget deficit, financial and credit system, external debt per capita, interest.

Bizlərdən hər birimiz hec olmasa bir dəfə də olsa özümüzə belə bir sual vermişik: dünya ölkələri kimə borcludur? Sadə formada bu sualın cavabı praktiki olaraq bütün ölkələrin borclu olmasıdır. Lakin iqtisadi və siyasi baxımdan bu sualı cavablandırmaq o qədər də asan deyil. Bu məqamlara aydınlıq gətirmək üçün müəyyən tədqiqata ehtiyac duyulur. Əvvəlcə gəlin aydınlaşdırmaq üçün dövlət borcu necə yaranır. Hər bir ölkənin maliyyə-kredit sisteminə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, dövlət tərəfindən buraxılmış və ödənilməmiş istiqrazlar, dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlər və onlara görə faizlər üzrə öhdəliklərin məcmu məbləği dövlət borcu kimi çıxış edir.

Hər bir ölkənin hökuməti öz fəaliyyəti dövründə dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissələrinin bərabərliyinə çalışırlar. Real həqiqətdə isə əksər hallarda büdcənin xərc hissəsi gəlir hissəsindən çox olur və nəticədə büdcə kəsiri yaranır. İqtisadi cəhətdən ən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə kəsiri ÜDM-in 2-3%-i civarında olur. Büdcə kəsirinin bağlanması üçün hökumət kredit almaq və dövlət qiymətli kağızlarını buraxmaq məqsədi ilə Mərkəzi Banka müraciət edir. Bunların da nəticəsi olaraq dövlət borcu yaranır və böyüyür. Belə ki, dövlət istiqrazları və kredit dövlətin öhdəliyi kimi çıxış edir. Xarici ölkə hökumətlərinin firma və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri və xarici investisiyalar da borc öhdəliyi kimi çıxış edir.

Əlbəttə öz-özlüyündə borcun həcmi bir o qədər də əhəmiyyətli deyil, əsas əhəmiyyət kəsb edən onun ölkənin Ümumi Daxili Məhsuluna (ÜDM) nisbətidir. 2008-2009-cu illərdə baş vermiş Ümumdünya maliyyə böhranı ərəfəsində yalnız buna görə nisbət fəlakəti əvvəlcə Yunanıstanda, Portuqaliyada və İrlandiyada yaranmışdır. Avropa borclarının əsas "köpüyü" İngiltərədə əriyib gözdən itmişdir. Lakin çox güman ki, bu özünü gələcək dövrlərdə büruzə verəcək.

Dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlı ölkələri arasında Yaponiya dövlət borcunun ÜDM-də xüsusi çəkisinin həcminə görə liderlik edir. Bu ölkənin dövlət borcu onun ÜDM-nin 248,1%-ni təşkil edir¹. Adambaşına dövlət borcunun həcmi Yaponiyada 27,9 min dollar təşkil edir². Bu göstəricinin səviyyəsinə görə ikinci yerdə olan Yunanıstanda adambaşına xarici

¹ <http://economynews.ru/mirovaja-jekonomika/164-gosudarstvennyj-dolg-stran-mira-2016.html>

² <http://svspb.net/danmark/vneshnij-dolg-stran.php>

dövlət borcunun həcmi 44,9 min dollar, xarici borcun ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 178,4%, təşkil edir.

Mütəxəssislərin rəyincə, xarici borc nəinki iqtisadi sferada əks olunmaqla yanaşı, eyni zamanda borclu ölkənin uzunmüddətli siyasi asılılığına səbəb ola bilər. Bu ümumi borc göstəricilərinin kritik səviyyəsi ilə müəyyən oluna bilər³:

1. Ölkənin ödəməqabiliyyətliliyi (öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin şəxsi vəsaitlər hesabına vaxtlı - vaxtında ödəyə bilmə qabiliyyəti), hansına ki, daxildir:

- idxal mallarından asılılıq;
- ölkənin ÜDM-nə nisbətlilik (əsas ev resurslarının bazasına);
- borc öhdəliklərinin büdcə gəlirləri hesabına ödənilməsi.

2. Aşağıdakılar nəzərə alınmaqla likvidlik (fəaliyyətdə olan aktivlərin, məsələn, qiymətli kağızların tez bir zamanda bazar qiymətinə satıla bilməsi imkanları):

- borcun müddəti (qısamüddətli və ya uzunmüddətli dövr üzrə);
- beynəlxalq ehtiyatların kifayətliliyi;
- borc öhdəliklərinin bağlanma riskinin monitorinqi.

3. Dövlət sektoru üzrə göstəricilər, məhz aşağıdakılar:

- vergi daxilolmalarının dövlət borcuna təsiri;
- milli valyutada xarici valyuta məzənnələrinin dəyişilməsi.

İqtisadiyyatın bütün sektorlarına toxunan bu göstəricilərə rəğmən borclu dövlətin nə qədər tez bir müddətdə digər ölkələrdən borc götürdüyü vəsaiti geri qaytara bilmə qabiliyyətini qiymətləndirmək olar.

Gəlin dünya xəritəsinə diqqət yetirək və ölkələri dövlət borcuna görə müxtəlif qruplara ayıraq.

2016-cı ilin yekunlarına əsasən bütövlükdə dünya ölkələrinin məcmu dövlət borclarının həcmi 70,6 trl. dollardan çoxdur ki, bu da dünya ÜDM-nin 98%-ni təşkil edir. Orta hesabla yer kürəsinin hər sakininə düşən xarici borc təxminən 10 min dollar civarındadır. Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrinin məcmu borcu 17,95 trl. dollardan çoxdur. Aİ ölkələrinin xarici borcunun həcmi onların məcmu ÜDM-ni 1% üstələyir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının (ABŞ) məcmu xarici borcu 18,2 trl. \$ təşkil edir ki, bu da təqribən Avropa İttifaqı ölkələrinin məcmu borcu qədərdir. ABŞ-nin xarici borcunun həcmi onun ÜDM-nin 98,3%-ni təşkil edir. ABŞ-da adam başına xarici borc 56,3 min dollardan çoxdur.

Adambaşına xarici borc göstəricisinin həcminə görə Luksemburq liderlik edir. Burada ölkənin hər sakininə düşən xarici borc 6,5 mln. dollardan çox təşkil edir. Bu ölkənin xarici borcu onun ÜDM-nin 6225,4%-ni təşkil edir⁴.

Xarici dövlət borcunun həcminə görə dünya ölkələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Birinci qrupa dövlət borcları 1 mlrd. dollara qədər olan Baham, Butan, Çernoqoriya, Dominikan respublikası kimi kiçik ölkələr aid edilir. Bu qrup ölkələrin məcmu dövlət borclarının həcmi 13,5mlrd. dollardan çoxdur. İkinci qrupa dövlət borcları 5 mlrd. dollara qədər olan ölkələr aid edilir. Bunların arasında Afrika ölkələri, Moldova, Özbəkistan, Islandiya, Əfqanıstan və s. kimi ölkələr vardır. Bu qrup ölkələrin məcmu xarici dövlət borcları

³ <http://gmforex.ru/2017/03/31>

⁴ <http://svspb.net/danmark/vneshnij-dolg-stran.php>

112,0 mlrd. dollardan çoxdur. Növbəti qrupa dövlət borcları 5-10 mlrd. dollar arasında olan ölkələr aid edilir. Bu qrupa Azərbaycan, Türkmənistan, Ermənistan, İordaniya, Liviya, Suriya və bu kimi başqa ölkələr aiddir. Onların məcmu borcları 60,4 mlrd. dollar təşkil edir. Növbəti qrupa dövlət borclarının həcmi 10-50 mlrd. dollar civarında olan Belarus, İran, İordaniya, Küveyt, Latviya, Misir və başqa ölkələr aiddir. Bu qrupun məcmu dövlət borcu 887,43 mlrd. dollar təşkil edir. Xarici dövlət borcu 50-100 mlrd. aralığı həcmində borcu olan dövlətlərin məcmu borcları 1,065 trl. dollardan çoxdur. Bu tip ölkələrə İraq, Venesuela, İsrail, Tailand, Sloveniya və b. ölkələr aiddir. Dövlət borcları 100-500 mlrd. dollar arasında olan Malayziya, Çexiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Türkiyə, Hindistan, Braziliya və b. ölkələrin daxil olduğu qrupun məcmu xarici dövlət borclarının həcmi 4,4 trl. dollardan çoxdur. Sonuncudan əvvəlki, qrupa daxil olan ölkələrin hər birinin dövlət borcu 0,5-1 trl. dollar həcmindədir. Buraya Çin, Avstriya, Rusiya, Finlandiya, Yunanıstan kimi ölkələr aiddir. Onların məcmu xarici dövlət borcu 5,4 trl. dollara yaxındır.

Nəhayət ən başlıcası 17 iri həcmli borclular qrupuna aşağıdakı ölkələr daxildir (cədvəl 1):

Cədvəl 1.

Dünyanın ən iri həcmli xarici dövlət borcu olan ölkələri

	Ölkələr	Dövlət borcu trl.\$	Dövlət borcunun ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Adambaşına dövlət borcu min \$
1	ABŞ	18,25	98,3	56,33
2	Böyük Britaniya	8,17	308,2	126,75
3	Fransa	5,37	215,8	803,27
4	Almaniya	5,33	152,4	65,98
5	Hollandiya	4,27	554,4	250,84
6	Lüksemburq	3,80	6225,4	6519,90
7	Yaponiya	3,54	74,9	27,95
8	İtaliya	2,38	128,6	38,41
9	İrlandiya	2,33	757,5	470,95
10	İspaniya	2,09	166,6	42,94
11	İsveçrə	1,85	254,4	206,03
12	Kanada	1,65	107,7	46,65
13	Avstraliya	1,45	115,1	62,89
14	Çin	1,39	12,2	1,01
15	Sinqapur	1,30	437,2	224,29
16	Belçika	1,29	274,1	112,97
17	Honkonq	1,28	404,9	178,55

Çox təəccüblüdür, dünyanın bütün aparıcı ölkələri borclu dövlətlər sırasındadır. Əgər bütün ölkələr bir-birinə borcludurlarsa, onda qarşılıqlı olaraq borcları niyə silmək mümkün deyil? Əgər silmək mümkün olsaydı...?

Burada başqa bir sual ortaya çıxır, real vəziyyəti biz tam düzgün başa düşürük mü...? Ölkələr bir-birinə borcludur mu...?

Məlum olur ki, bütün ölkələr üçüncü tərəfə - Məcmu Banklar Korporasiyasına borcludurlar. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB) bu məcmu korporasiyanın nümayəndələridir. Demək olar ki, bu sistem bütün ölkələrin dövlət, kommersiya və korporativ

banklarını özündə birləşdirir. Dünya ölkələrinin məcmu xarici dövlət borcunun yarıdan çoxunu Vahid Məcmu Banklar Korporasiyasına olan borc təşkil edir. Nəyə görə Vahid Məcmu Bank Korporasiyası? Ona görə ki, bu sistemin bütün təmsilçilərinin fəaliyyət alqoritmı də eynidir. Deməli, onların dünya iqtisadiyyatına təsiri vahid sistemin fəaliyyət mexanizmi kimi qiymətləndirilə bilər, hansı ki, bu təsir mexanizmi istənilən vaxt idarəetmə subyekt tərəfindən köklənə bilər.

Sadə şəkildə Vahid Bank Korporasiyaları sisteminin Dünya İqtisadiyyatına necə təsir etdiyini izah etməyə çalışaq. İqtisadi prinsiplərə rəğmən iqtisadiyyatda maliyyə axarları əmtəə axınına uyğun gəlməlidir. Bir tərəfə istehsalçılardan istehlakçılara əmtəə və xidmətlər daxil olur, digər tərəfə maliyyə vəsaitləri daxil olur. Bank korporasiyası vahid bank strukturu kimi müəyyən edilir. Belə ki, onun bütün iştirakçıları iqtisadiyyata təsirin eyni cür alqoritmində malikdirlər. Normal iqtisadi şəraitdə banklar maliyyə axınlarını cəmləşdirir və yenidən bölüşdürür. Banklar iqtisadiyyatın qan-damar sisteminin ürəyi kimi çıxış edirlər. Fərz edək ki, iqtisadiyyatda cəmi 100\$ mövcuddur. Məcmu bank sisteminin isə cəmi 10\$ həcmində aktivləri vardır. Baxaq görək faizsiz ssuda verəndə nə baş verəcək? Bu ssuda bütün bank sistemini dövr edərək olduğu kimi banka qayıdacaq. Bəs kredit üzrə faizlər mövcud olduqda nə baş verir? Fərz edək ki, faiz dərəcəsi 25%-dir. Hesablamaya uyğun olaraq 10 dolların 25%-i 2,5 dollar təşkil etdiyindən dövriyyənin sonunda cəmiyyət iqtisadiyyatdan banka 12,5 dollar qaytarmalıdır. Əgər bank mövcud vəsaiti yenidən kredit şəkilində verirsə, onda ikinci dövriyyədən sonra cəmiyyət banka 15 dollardan çox pul qaytarmalıdır. Beləliklə, bu proses o vaxta qədər davam edir ki, iqtisadiyyatda olan bütün pullar borc vəsaitinə çevrilir. Zaman keçir və bankın 10 dollarlıq aktiv 100 dollara qədər böyüyür.

Buna rəğmən hər dəfə sələm faizi ilə kredit veriləndə cəmiyyətin xəbəri olmadan ödənilməyən borc yaranır. Belə ki, iqtisadiyyatda pullar həmişə məhdud miqdarda olur. Deməli, kredit geri qaytarılanda kimsə müəyyən məbləğdə pul vəsaitindən məhrum olur. Bəzilərində sual doğacaq, nə baş verir, axı iqtisadiyyat işləyir, əmtəələr istehsalçılardan istehlakçılara axır, hər şey dövr edir. Lakin belə vəziyyət sələmçi korporasiyalara və onları kuratsiya edənlərə iqtisadiyyat vasitəsilə cəmiyyətin yaşaması və ölüm üzərində tam hakimiyyət verir. Məsələn, növbəti dövriyyədə və ya bir necə dövriyyə ərzində maliyyə vəsaitlərinin müəyyən bir qismi əmtəə mübadiləsi dövriyyəsindən çıxarılır və iqtisadiyyatın heç bir əmtəə istehsal etməyən spekulativ sektoruna yatırılır. Nəticədə tədiyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı yaranır, əmtəə dövriyyəsi səngiyir. İstehsal edilmiş məhsulların satıla bilməməsi səbəbindən bəzi müəssisələrdə iş dayanır, bəziləri iflasa uğrayır. Beləliklə, cəmiyyət iqtisadiyyatın idarə oluna bilən böhran vəziyyətinə daxil olur, hansı ki, bu bəziləri üçün təbii fəlakət kimi təsəvvür olunur. İstehsalçılar daha çox iflasa uğramasın və proses nəzərə çarpan dərəcədə kütləvi xarakter almasın deyərək dövriyyəyə yeni pul kütləsinin buraxılmasına zərurət yaranır. Bu məsələnin həlli ilə dünya ölkələrinin "Mərkəzi Bank"ları məşğul olurlar. Mərkəzi banklar ya borc öhdəliyi ya da ki, idxal əməliyyatlarından daxil olan mədaxili dövriyyəyə yeni daxil edilmiş milli valyutaya dəyişməklə yeni pul kütləsi yaratmağa müvəffəq olurlar. Əgər istənilən anda banklar kredit axınının səngitsələr, demək olar ki, nəticə olaraq dərhal ödəniş vəsaitlərinin çatışmazlığı yaranacaq. Burada başlıca səbəb bütün pulların borc vəsaitləri kimi çıxış etməsidir. Bunun da nəticəsi olaraq mübadilə proseslərini həyata keçirmək üçün pul çatışmazlığı səbəbindən normal əmtəə dövriyyəsi prosesinin pozulması baş verir.

Belə vəziyyətdə əmtəə dövriyyəsinin pozulmasının digər səbəbi əmtəə mübadiləsinin bazarın bəzi iştirakçılarına sərfəli olmamasıdır. Bunlar mövcud maliyyə sisteminin fəaliyyət alqoritmini nümayiş etdirmək baxımından pul kütləsi ilə əməliyyatların kobud nümunələridir.

Belə vəziyyətdə nə etməli? Ən ağilsız addım bankların ləğv edilməsi yolu ilə sələmçilikdən məhrum etmək olardı.

İqtisadi təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkənin digər ölkələr qarşısında maliyyə-kredit borcu qeyri-səmərəli istifadə olunduqda bu ölkə üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Belə ki, hər hansı bir ölkənin digər ölkələr qarşısında maliyyə-kredit borcu alınan kredit pulların səmərəsiz istifadə olunmasına, kredit öhdəliklərinə dövlət vəsaitləri tərəfindən xidmət olunmasına, borclu ölkənin kreditor ölkədən asılı vəziyyətə düşməsinə, dövlətlər arasında siyasi münasibətlərin dəyişilməsi kimi halların yaranmasına səbəb olur.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq iqtisadiyyat və maliyyə ekspertləri xarici borcun özündə belə aşağıdakı xarakterdə pozitiv aspektlərin mövcud olduğunu vurğulayırlar:

- istənilən xarici borc ölkənin iqtisadi vəziyyətini yüksəldir;
- xaricdən kapital axını iqtisadiyyatın müəyyən sferalarının (məsələn, nəqliyyat, energetika və s.) inkişafına kömək edir;
- dövlətin ümumi büdcəsini bərpa edir.

Lakin qeyd etmək zəruridir ki, xarici borcun bu müsbət aspektlər yalnız borc pul vəsaitlərinin düzgün və səmərəli bölüşdürülməsi halında faydalı cəhətdən işləməyə başlayır.

Cədvəl 2.

2016-cı ilin yekununa əsasən dünyanın ən az xarici dövlət borcu olan top - 10 ölkəsinin reyting cədvəli.

Ölkənin adı	Xarici borc (mln. dollar)	Xarici borcun ÜDM-ə nisbəti (%)
1. Bruney	0	0
2. Makao	0	0
3. Palau Respublikası	0	0
4. Ekvatorial Qvineya	174	1
5. Əlcəzair	3 389	2
6. İran	15 640	4
7. Nigeriya	15 730	5
8. Fidci	127	5
9. Haiti	428	7
10. Azərbaycan ⁵	6913,2	20,4

Dünya bank sistemində çalışan ekspertlər hər il dünya ölkələrinin xarici borclarının bağlanması imkanlarının mümkün perspektivlərini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Xarici dövlət borcunun səviyyəsinə və xarici borcun kəmiyyətinin nominal ÜDM-ə nisbətinin faizlə ifadəsinə görə dünya ölkələrinin reytinginin müəyyənləşdirilməsi də bu ekspertlərin fəaliyyət dairəsinə aid edilir. 2 sayılı cədvəldə 2016-cı ilin yekununa əsasən dünyanın ən az xarici dövlət borcu olan top-10 ölkəsinin reyting sırası əks olunur. Bu cədvəldəki məlumatları təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünyada cəmi üç ölkənin (Bruney, Makao və Palau

⁵ <http://www.maliyye.gov.az/node/2024>

respublikası) xarici borcu yoxdur. Lakin yerdə qalan digər ölkələr az və ya çox həcmdə olsa da belə bütün dünyaya borcludurlar. Dünyada elə ölkələr var ki, digər ölkələrə münasibətdə onlar eyni zamanda həm borclu, həm də kreditordurlar. Belə olan halda görəsən nəyə görə belə ölkələr maliyyə öhdəliklərini qarşılıqlı olaraq silmirlər? Bunun həyata keçirilməsi isə öz növbəsində yalnız ölkələr arasında olan qarşılıqlı siyasi münasibətdən deyil, eyni zamanda kredit borcunun şərtlərindən - qaytarılma müddətindən, ödəmə faizlərindən və digər başqa şərtlərdən asılıdır. Həm də qeyd edək ki, belə borcların qarşılıqlı hesablaşması nəinki borcları sıfırlaşdırar, eyni zamanda dövlət maliyyə korporasiyalarının dövriyyə vəsaitlərinin həcmində bu və ya digər mənada əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Belə vəziyyət öz növbəsində borcların qarşılıqlı hesablaşmasını həyata keçirən dövlətlərin iqtisadiyyatlarında böhranlı vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Cədvəl 3.

**2016-cı ilin yekununa əsasən dünyanın ən çox xarici dövlət borcu olan
top - 10 ölkəsinin reyting cədvəli.**

	Ölkələr	Dövlət borcu mlrd.\$	Dövlət borcunun ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
1	ABŞ	18250,2	98,3
2	Böyük Britaniya	8166,6	308,2
3	Fransa	5368,7	215,8
4	Almaniya	5326,3	152,4
5	Hollandiya	4268,6	554,4
6	Lüksemburq	3796,5	6225,4
7	Yaponiya	3541,9	74,9
8	İtaliya	2381,6	128,6
9	İrlandiya	2332,3	757,5
10	İspaniya	2085,5	166,6

Xarici borcun kəmiyyətinə görə dünya ölkələrinə liderlik edən ABŞ Çin, Yaponiya, Rusiya, Böyük Britaniya, İsveçrə, Tayvan, Braziliya kimi ölkələrə borcludur. Bu ölkələrin əksəriyyəti neft ixrac edən ölkələrdir ki, onlar da ABŞ-nin FED-nin istiqrazlarını saxlayır və qarşılıqlı investfondlara malikdirlər. Lakin araşdırmalar göstərir ki, ABŞ hökumətinin ən böyük borcu amerikada Mərkəzi Bankın funksiyalarını yerinə yetirən Federal Ehtiyat Sisteminədir (FED). Reyting cədvəlinin kifayət qədər ətraflı təhlili iqtisadi cəhətdən xarici borclanma ilə müqayisədə daxili borclanmaya bəraət qazandırmaq olar. Bu variant onunla üstün hesab olunur ki, daxili borclanma pul bazasının həcmi artırır, maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi isə yalnız bir dövlətin hüduqları çərçivəsində həyata keçirilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. <http://econominews.ru/>
2. <http://svspb.net/danmark/>
3. <http://gmforex.ru/>
4. <http://www.maliyye.gov.az>

*Cavadov R.C. i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

XARİCİ DÖVLƏT BORCUNUN NEQATİV VƏ POZİTİV TƏSİRLƏRİNİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İqtisadi təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkənin digər ölkələr qarşısında maliyyə-kredit borcu qeyri-səmərəli istifadə olunduqda bu ölkə üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Belə ki, hər hansı bir ölkənin digər ölkələr qarşısında maliyyə-kredit borcu alınan kredit pulların səmərəsiz istifadə olunmasına, kredit öhdəliklərinə dövlət vəsaitləri tərəfindən xidmət olunmasına, borclu ölkənin kreditor ölkədən asılı vəziyyətə düşməsinə, dövlətlər arasında siyasi münasibətlərin dəyişilməsi kimi halların yaranmasına səbəb olur. Hər bir ölkənin hökuməti öz fəaliyyəti dövründə dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissələrinin bərabərliyinə çalışırlar. İqtisadi cəhətdən ən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə kəsiri ÜDM-in 2-3%-i civarında olur. Büdcə kəsirinin bağlanması üçün hökumət kredit almaq və dövlət qiymətli kağızlarını buraxmaq məqsədi ilə Mərkəzi Banka müraciət edir. Bunların da nəticəsi olaraq dövlət borcu yaranır və böyüyür. Belə ki, dövlət istiqrazları və kredit dövlətin öhdəliyi kimi çıxış edir. Xarici borc nəinki iqtisadi sferada əks olunur, o eyni zamanda borclu ölkənin uzunmüddətli siyasi asılılığına səbəb ola bilər. Bu ümumi borc göstəricilərinin kritik səviyyəsi ilə müəyyən oluna bilər. Xarici dövlət borcunun neqativ təsirlərini qiymətləndirmək üçün əsasən aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur: İdxal mallarından asılılıq səviyyəsi, ölkənin ÜDM-nə nisbətlilik, borc öhdəliklərinin büdcə gəlirləri hesabına ödənilməsi səviyyəsi, borcun müddəti; beynəlxalq ehtiyatların kifayətliliyi, vergi daxilolmalarının dövlət borcuna təsiri, milli valyutada xarici valyuta məzənnələrinin dəyişilməsi. İqtisadi təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkənin digər ölkələr qarşısında maliyyə-kredit borcu qeyri-səmərəli istifadə olunduqda bu ölkə üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Belə ki, hər hansı bir ölkənin digər ölkələr qarşısında maliyyə-kredit borcu alınan kredit pulların səmərəsiz istifadə olunmasına, kredit öhdəliklərinə dövlət vəsaitləri tərəfindən xidmət olunmasına, borclu ölkənin kreditor ölkədən asılı vəziyyətə düşməsinə, dövlətlər arasında siyasi münasibətlərin dəyişilməsi kimi halların yaranmasına səbəb olur.

İqtisadiyyatın bütün sektorlarına toxunan bu göstəricilərə rəğmən borclu dövlətin nə qədər tez bir müddətdə digər ölkələrdən borc götürdüyü vəsaiti geri qaytara bilmə qabiliyyətini qiymətləndirmək olar. İstənilən xarici borc ölkənin iqtisadi vəziyyətini yüksəlməsi, xaricdən kapital axını iqtisadiyyatın müəyyən sferalarının inkişafına təsir etməsi, dövlətin ümumi büdcəsinin bərpa olunmasına dəstək kimi amillər xarici dövlət borcunun pozitiv aspektlərin hesab olunur.

*Джавадов Р.Д. к.э.н., доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОЦЕНИВАНИЕ ОТРИЦАТЕЛЬНОГО И ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ВНЕШНЕГО ДОЛГА

Экономический опыт зарубежных стран показывает, что нерациональное использование иностранных заемных финансово-кредитных ресурсов данной страной ничего хорошего не обещает. Нерациональное обращение заемными финансово-кредитными ресурсами приводит к тому, что для покрытия долговых обязательств используются средства из государственного бюджета, страна оказывается в зависимом положении от страны кредитора, изменяются политические отношения между страной заемщика и кредитором. За период своей деятельности правительство каждого государства стремится, чтобы доходы и расходы государственного бюджета стали равными. В экономически развитых странах доля бюджетного дефицита составляет 2-3% от ВВП страны. С целью покрытия бюджетного дефицита и выпуска государственных облигаций правительство обращается в Центральный Банк страны. В результате выпуска государственных ценных бумаг образуется внутренний и внешний долг государства, так как государственные облигации и международный кредит, полученный под гарантией государства, выступают как обязательства государства. В качестве основных показателей для оценки негативных последствий государственного долга можно использовать следующих: уровень импорта зависимости страны, соотношение внешнего долга к ВВП страны, уровень оплачиваемости внешнего долга за счет бюджетных средств, уровень достаточности международных резервов, влияние налоговых поступлений на объем государственного внешнего долга, изменения обменного курса иностранной валюты к национальной валюте и т.д.. Благодаря этим показателям, которые оказывают влияние на все секторы экономики страны, можно оценить способности должника государства как можно быстрее погасить свой внешний долг. Воздействие любого внешнего долга на улучшение экономической ситуации в стране, положительное влияние притока капитала из-за рубежа на развитие определенных сфер экономики, поддержание воздействия внешнего взаимствования денежных средств от иностранных государств на общий бюджет государства выступают в качестве позитивных аспектов внешней государственной задолженности.

*Javadov R.J. PhD. in econ., assoc. prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

EVALUATION OF NEGATIVE AND POSITIVE EFFECTS OF EXTERNAL DEBT STATISTICS

The economic experience of foreign countries shows that the irrational use of foreign borrowed financial and credit resources by this country does not promise anything good. Non-rational circulation of borrowed financial and credit resources leads to the fact that funds from the state budget are used to cover debt obligations, the country is in a dependent position from creditor country, changed the political relations between the country and the borrower kreditorom. Za period of its activity the government every g States countries tends to revenues and expenditures of the state budget have become smooth. In economically developed countries, the share of the budget deficit composes 2-3% of GDP. In order to cover the budget deficit and issuance of government bonds, the government appeals to the Central Bank of the country. As a result of the issuance of government securities, the state's internal and external debt is formed, as government bonds and an international loan received under the state guarantee act as state obligations.

At the same time, long-term general external debt in the country can lead to political dependence of the country. As the main indicators for assessing the negative consequences of public debt, you can use the following: the level of import dependence, the ratio of external debt to the country's GDP, the level of payability of external debt from the budget Means, the level of sufficiency of international reserves, the impact of tax revenues on the amount of public external debt, changes in the foreign exchange rate Utah in the national currency, etc .. Thanks to these indicators, which affect all sectors of the country's economy, it is possible to assess the ability of the state debtor to repay its external debt as quickly as possible. The impact of any external debt on improving the economic situation in the country, the positive impact of capital inflows from abroad on the development of certain sectors of the economy, supporting the impact of external reciprocity of monetary funds from foreign countries on the overall state budget act as positive aspects of external public debt.

*Лупкиова Е.В. к.э.н., доц.
Тюменский Государственный Университет*

ПЕРЕХОД К НОВОЙ МОДЕЛИ РЕГУЛИРОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РОССИИ

В начале 90-х годов прошлого века преобразования в политической и экономической сферах Российской Федерации привели к необходимости коренных изменений в законодательном регулировании бухгалтерского учета. В командно-административной экономике учет выполнял, прежде всего, фискальные задачи, связанные с формированием отчетной информации о выполнении государственного плана и обеспечением сохранности государственной собственности. Рыночные отношения, связанные в первую очередь с изменением отношений собственности, привели к разработке новой концепции бухгалтерского учета и программы реформирования бухгалтерского учета в соответствии с МСФО. С тех пор прошло 20 лет, многое сделано в этом направлении и государством, и профессиональным сообществом, однако остается ещё немало работы.

Ход реформ в области бухгалтерского учета в России.

Годы	Документы, регламентирующие реформирование бухгалтерского учета	Теоретические и практические результаты реформирования
1997	Концепция бухгалтерского учета в рыночной экономике России, (одобрена Методологическим советом по бухгалтерскому учету при Минфине РФ, Президентским советом ИПБ РФ 29.12.1997).	Создана методологическая основа для разработки законодательства и Положений по бухгалтерскому учету отдельных объектов.
1998	Программа реформирования бухгалтерского учета в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности, Утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 6 марта 1998 г. N 283.	В план мероприятий входила разработка изменений ФЗ «О бухгалтерском учете» и утверждение ряда Положений по бухгалтерскому учету. Практически все цели были достигнуты, хотя и со значительным отставанием во времени.
2004	Концепции развития бухгалтерского учета и отчетности в Российской Федерации на среднесрочную перспективу, Приказ Минфина РФ от 01.07.2004 N 180.	Основными задачами были определены повышение качества информации, формируемой в системе бухгалтерского учета и отчетности, создание инфраструктуры применения МСФО. Этапы программы на период 2004-2010 года были успешно завершены практически в установленные планом сроки. В частности, значительные изменения коснулись ФЗ «Об аудиторской деятельности» и совершенствования Федеральных стандартов аудиторской деятельности (ФСАД)
2012	"План Министерства финансов Российской Федерации на 2012 - 2015 годы по развитию бухгалтерского учета и отчетности в Российской Федерации на основе Международных стандартов финансовой отчетности" (утв. Приказом Минфина России от 30.11.2011 N 440) (ред. от 30.11.2012)	Основными направлениями в этот период были разработка ФЗ «О консолидированной отчетности» и нового ФЗ «О бухгалтерском учете», развитие профессиональной аттестации и сертификации бухгалтеров и аудиторов. Все мероприятия успешно завершены.
2016 и далее	Приказ Минфина России от 23.05.2016 N 70н "Об утверждении программы разработки федеральных стандартов бухгалтерского учета на 2016 - 2018 гг." (Зарегистрировано в Минюсте России 26.05.2016 N 42294)	Подготовлена инфраструктура для разработки ФСБУ негосударственными профессиональными партнерами, прохождения публичного обсуждения, возможности досрочного применения ФСБУ до их вступления в силу. Проекты ФСБУ публикуются

		на официальном сайте Минфина РФ, разработка идет в соответствии с планом.
--	--	---

Ключевым элементом реформирования, на наш взгляд, является изменение модели регулирования бухгалтерского учета с государственного, через правительство РФ и министерство Финансов РФ, на смешанный тип, совмещающий, наряду с государственным регулированием и участие профессионального сообщества.

В соответствии со ст. 71 Конституции РФ, в ведении государства находится установление основ федеральной политики и федеральные программы в области экономического развития Российской Федерации. Утверждение государственной политики в области бухгалтерского учета является одним из направлений государственного развития экономики, обеспечивающим единство методологии бухгалтерского учета всех экономических субъектов и правовой механизм регулирования бухгалтерского учета.

В соответствии со ст. 22 ФЗ «О бухгалтерском учете» [3] органами государственного регулирования бухгалтерского учета в Российской Федерации являются уполномоченный федеральный орган и Центральный банк Российской Федерации.

Уполномоченный федеральный орган:

- 1) Утверждает программу разработки федеральных стандартов в порядке, установленном Федеральным законом;
- 2) Утверждает федеральные стандарты и в пределах его компетенции отраслевые стандарты и обобщает практику их применения;
- 3) Организует экспертизу проектов стандартов бухгалтерского учета;
- 4) Утверждает требования к оформлению проектов стандартов бухгалтерского учета;
- 5) Участвует в установленном порядке в разработке международных стандартов;
- 6) Представляет Российскую Федерацию в международных организациях, осуществляющих деятельность в области бухгалтерского учета и бухгалтерской (финансовой) отчетности;
- 7) Осуществляет иные функции, предусмотренные Федеральным законом и иными федеральными законами.

Регулирование бухгалтерского учета в Российской Федерации могут осуществлять также саморегулируемые организации, в том числе саморегулируемые организации предпринимателей, иных пользователей бухгалтерской (финансовой) отчетности, аудиторов, заинтересованные принимать участие в регулировании бухгалтерского учета, а также их ассоциации и союзы и иные некоммерческие организации, преследующие цели развития бухгалтерского учета (далее - субъекты негосударственного регулирования бухгалтерского учета).

Субъект негосударственного регулирования бухгалтерского учета:

- 1) Разрабатывает проекты федеральных стандартов, проводит публичное обсуждение этих проектов и представляет их в уполномоченный федеральный орган;
- 2) Участвует в подготовке программы разработки федеральных стандартов;
- 3) Участвует в экспертизе проектов стандартов бухгалтерского учета;
- 4) Обеспечивает соответствие проекта федерального стандарта международному стандарту, на основе которого разработан проект федерального стандарта;
- 5) Разрабатывает и принимает рекомендации в области бухгалтерского учета;
- 6) Разрабатывает предложения по совершенствованию стандартов бухгалтерского учета;
- 7) Участвует в разработке международных стандартов.

Для координации деятельности Министерства Финансов РФ и субъектов негосударственного регулирования по разработке федеральных стандартов создается Совет по стандартам бухгалтерского учета, который проводит экспертизу проектов федеральных

и отраслевых стандартов на предмет:

- 1) Соответствия законодательству Российской Федерации о бухгалтерском учете;
- 2) Соответствия потребностям пользователей бухгалтерской (финансовой) отчетности, а также уровню развития науки и практики бухгалтерского учета;
- 3) Обеспечения единства системы требований к бухгалтерскому учету;
- 4) Обеспечения условий для единообразного применения федеральных и отраслевых стандартов.

В состав совета по стандартам бухгалтерского учета входят:

- 1) 10 представителей субъектов негосударственного регулирования бухгалтерского учета и научной общественности, из которых не менее трех членов подлежат ротации один раз в три года;
- 2) Пять представителей органов государственного регулирования бухгалтерского учета.

Создание смешанной модели регулирования бухгалтерского учета является мировым трендом. Совмещение государственного и общественного регулирования, их разумное сочетание доказало свою эффективность во многих странах – лидерах экономического развития. Однако доля участия государства и профессионального сообщества с разных странах значительно различается. Так, в большинстве стран Европы преобладает государственное регулирование, ориентированное на макроэкономические цели, а в англоязычных странах традиционно преобладает высокая доля участия негосударственных субъектов общественного профессионального регулирования, решая микроэкономические задачи субъектов бизнеса.

Отметим ряд преимуществ перехода на смешанную модель регулирования бухгалтерского учета в России:

1) Передача части полномочий субъектам негосударственного регулирования **повышает уровень профессиональной ответственности исполнителей**, дает возможность каждому активному специалисту, заинтересованному в результатах реформирования, принять участие в публичном обсуждении, высказать свою точку зрения. В конечном итоге, бремя ответственности с плеч чиновников переносится на все профессиональное сообщество, которое и будет исполнять требования федеральных стандартов бухгалтерского учета.

2) Привлечение профессионального сообщества дает возможность **реализации профессионального суждения**, основанного на праве выбора более рационального практического решения без снижения достоверности отчетных показателей.

3) Весь объем работ по разработке проектов нормативных документов и их публичному обсуждению в широкой аудитории перекладывается на саморегулируемые профессиональные организации (СРО), привлекаемые на конкурсной основе. Следовательно, **меняется и модель финансирования**: ранее инструкции и положения по бухгалтерскому учету разрабатывали чиновники на средства бюджета, а сейчас эту работу выполняют члены СРО преимущественно за счет членских взносов своих участников.

Конечно же остается немало нерешенных проблем, требующих пристального внимания научного сообщества, чиновников и практиков бизнеса. В этой связи необходимо отметить большой прорыв законодателей за последние 20 лет, но значительное отставание в практическом применении уже принятых Положений по бухгалтерскому учету, а в будущем и Федеральных стандартов по бухгалтерскому учету.

Одной из самых острых, на наш взгляд, причин, обуславливающих правоприменительную практику бухгалтерского законодательства, является стремление совместить правила бухгалтерского и налогового учетов, непонимание различия этих подходов. В результате бухгалтерская отчетность не становится более полезной для принятия финансовых решений и оценки реального положения компании на рынке. Здесь самыми проблемными направлениями является переход на модель оценки активов и

обязательств по справедливой стоимости, так как он требует высокого уровня прогнозирования, экономического обоснования, изменений бухгалтерских оценок. С другой стороны, совмещение правил бухгалтерского и налогового законодательства при формировании финансовых результатов деятельности организации и налоговых баз значительно сокращает возможности организаций по применению налоговых льгот, таких как необлагаемые доходы и расходы, амортизационная премия, повышающие коэффициенты, перенос убытков на будущие и др.

Подготовка Отчета о финансовых результатах на основе требований Налогового Кодекса РФ или с минимальными отличиями от него, представляется для практиков более осмотрительным подходом, снижающим налоговые риски и риски привлечения криминальных структур к прибыльному бизнесу. Такой подход имеет свои корни и в особенностях национального менталитета, в основе которого лежит пренебрежительное, если не враждебное, отношение к богатству вообще и к людям, умеющим создавать богатство в частности.

Применение на практике многих методик, лежащих в основе МСФО требует коренного изменения и управленческого менталитета. Традиционно весь документооборот возлагался на бухгалтерию, а для подготовки бухгалтерской отчетности в учетом новых требований в соответствии с МСФО необходимо, чтобы каждый исполнитель принимал решения, документировал факты хозяйственной жизни и представлял в бухгалтерию качественную и своевременную информацию. Это требует полностью пересмотреть должностные инструкции, внутренние регламенты работы и взаимодействия между сотрудниками и подразделениями компании, повысить экономическую и правовую грамотность специалистов, предусмотреть ответственность за неисполнение и некачественное исполнение правил внутреннего контроля. Однако внедрение электронного документооборота должно значительно снизить затраты на управление бизнес-процессами, и подготовку бухгалтерской отчетности.

Подводя итоги, отметим ещё раз значительные успехи в законотворческой деятельности, регулирующей бухгалтерский учет в России. Однако также приходится констатировать факт отставания в практическом применении норм ПБУ, а далее ФСБУ российскими организациями. Поэтому дальнейшее развитие рыночной инфраструктуры уже касается профессионального совершенствования отдельных субъектов предпринимательской деятельности, их руководителей и специалистов, реализующих на практике нормы законов.

*Лупикова Е.В. к.э.н., доц.
Тюменский Государственный Университет*

Р Е З Ю М Е

ПЕРЕХОД К НОВОЙ МОДЕЛИ РЕГУЛИРОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В РОССИИ

В статье рассмотрены регулирования бухгалтерского учета в соответствии Международным стандартом финансовый отчетности. В этой статье изучены ключевые элементы реформирования, которые является изменении модели регулирования бухгалтерского учета с государственным на смещённый тип. В статье более широком плане исследуется ход расследования в области бухгалтерского учета в России, в частности документы регламентирующие регулирования бухгалтерского учета. Целью исследования является состояние приложения разработанных теоретико-методические положения на практике и выясняется причины отставания в практическом применении положений по бухгалтерскому учету.

В конце статьи рассмотрены авторский подход к моделям регулирования бухгалтерского учета.

*Quliyev Z.Q. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT-331.4; 658.3; 331.103

KADR AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: kadr auditi, əmək sərfi, kadr siyasəti, kadrların planlaşdırılması, ehtiyat kadrları, kadr strategiyası, işçilərin adaptasiyası, kadr menecmenti, kadr auditi proqramı, kadr audit planı, kadr auditinin rəyi.

Ключевые слова: кадровый аудит, рабочая сила, кадровая политика, планирование кадров, кадровый резерв, кадровая стратегия, адаптация персонала, кадровый менеджмент, программа кадрового аудита, план кадрового аудита, отзыв кадрового аудита.

Keywords: staff audit, labor flow, personnel policy, planning staff, reserve staff, staff strategy, adaptation of workers, staff management, staff audit program, staff audit plan, staff audit review.

Kadr auditində planlaşdırma yoxlamanın başlanğıc mərhələsidir. Bura işin gözlənilən həcmi, auditin aparılması cədvəli və müddətləri, həmçinin audit prosedurlarının həcmi, növü və ardıcılığını müəyyən edən kadr audit proqramının hazırlanması da daxil olmaqla, audit firması tərəfindən işlənilib hazırlanmış ümumi audit planı daxildir.

Kadr auditinin planlaşdırılması ümumi prinsiplərə: komplekslik (planlaşdırmanın bütün mərhələlərinin qarşılıqlı rəhbərliyi və əlaqələndirilməsi), fasiləsizlik (auditorlar qrupuna verilmiş tapşırıqların bir-birinə bağlılığının müəyyən edilməsi və planlaşdırma mərhələlərinin müddətlər üzrə əlaqələndirilməsi) və optimallıq (kadr auditinin ümumi plan və proqramının optimal variantının seçilməsi) prinsiplərinə uyğun aparılmalıdır. Planlaşdırma prosesində real əmək sərfi, əhəmiyyətlik dərəcəsi və audit riskinin qiymətləndirilməsi nəzərə alınmalıdır.

Kadr audit planı audit proqramının tərtib edilməsində əsas götürüldüyü üçün kifayət qədər ətraflı hazırlanmalıdır. Kadr audit planının işlənilib hazırlanmasında üç əsas istiqamətə diqqət vermək lazımdır:

- I. Personalın idarə edilməsi sistemində işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- II. Kadr siyasəti və təşkilatın kadr kapitalının xarakteristikası;
- III. Ümumi diaqnoz qoyulması.

I. Personalın idarə edilməsi sistemində işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi (gözlənilən işin nəticələrinə dair informasiyanın toplanması, rəsmiləşdirilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi, saxlanması və ötürülməsi; icraçıların işdə davranışı).

Personalın iş göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üzrə informasiyanın toplanması, rəsmiləşdirilməsi və təhlili nöqsanların, zəif cəhətlərin və səhvlərin üzə çıxarılmasında, həmçinin personalı idarəetmə proqramlarının vaxtında təşəvvü edilməsində mühüm rol oynayır. Bu infor-

masiyadan kadrların cəlb edilməsi və seçilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, yeni işçilərin adaptasiyası, personalın təlimi və inkişafı üçün də istifadə edilə bilər.

Personalın işinin qiymətləndirilməsi onun qarşısında duran vəzifələrin, işin başqa istiqamətləri ilə əlaqələndirilməsi hesabına kadrlardan daha səmərəli istifadə edilməsini təmin etmək məqsədi güdür. Personal ilə işin aşağıdakı istiqamətləri diqqət mərkəzində olmalıdır:

- işin təhlili: işin və işçilərin davranışının qiymətləndirilməsinə kömək edən göstərici və standartların müəyyən edilməsi;

- personalın işinin qiymətləndirilməsində müvafiq qiymətləndirmə meyarlarının hazırlanması həlledici rol oynayır ki, bu da öz növbəsində işin hərtərəfli təhlilini tələb edir. Burada işin təhlili üzrə xüsusi sorğu vərəqəsinin doldurulması və əldə edilmiş informasiyanın təhlili ilk tədbir kimi çıxış edir;

- kadrların planlaşdırılması: görülən işlər üzrə göstəricilərin qiymətləndirilməsi istər bu gün, istərsə də gələcək üçün personalın say və keyfiyyət tərkibinə tələbatın müəyyən edilməsinə imkan verir;

- yeni işçilərin axtarılması, seçilməsi və adaptasiyası: işin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üzrə informasiyadan kadrların cəlb edilməsi, seçilməsi və təkmilləşdirilməsi metodlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edirlər. Öz personalından maksimum səmərəli istifadə etməyə çalışan hər bir təşkilat yeni işçilərin adaptasiya prosesini idarə etməyə cəhd edir. Xüsusi adaptasiya proqramları hazırlanır ki, burada həm kadr xidmətinin, həm də bilavasitə rəhbərin fəaliyyəti tənzimlənir. Adaptasiya prosesi başa çatdıqdan sonra yeni işçilərin qiymətləndirilməsi bu proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edir;

- personalın təhsilinin artırılması və yenidən hazırlığı: işçilərin qiymətləndirilməsi öyrədilməyə ehtiyacı olanları aşkar etməyə və istifadə edilən öyrətmə metodlarının səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan verir. Belə qiymətləndirmə nəticəsində əldə edilən informasiya sırası ilə işçilərdən tutmuş yuxarı rəhbərlərə qədər müxtəlif səviyyəli işçilərin təhsili, yenidən hazırlığı, yaxud ixtisaslarının artırılması proqramlarının işlənilməsində rəhbər tutula bilər;

- işçilərin əməyinin stimullaşdırılması: iş göstəricilərinin qiymətləndirilməsi stimullaşdırma sisteminin təsirliyini artırmağa və təşkilatın öz məqsədinə çatmasında onların əməyini qiymətləndirməyə imkan verir (işin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə işçinin həvəsləndirilməsi, yeni üsulların mənimsənilməsində işçilərin marağının artırılması, peşəkarlıq potensialını əsaslandırmaq məqsədilə şəraitin yaradılması və yaxud peşə inkişafının yüksək səviyyəsinə çatmaq cəhdlərinin stimullaşdırılması);

- işçilərin inkişafı və onların karyerasının planlaşdırılması: iş göstəricisinin qiymətləndirilməsi işçinin potensialını müəyyən etməyə və onun daha mürəkkəb və məsul iş üçün hazırlığının artırılması vasitələrini seçməyə imkan verir;

- ehtiyat kadrların yaradılması və onlarla işin təşkili: əməkdaşların işinin və işdə davranışının qiymətləndirilməsi kadr ehtiyatının yaradılmasının və onun hazırlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edir.

II. Kadr siyasəti (kadr strategiyası, kadrların idarəedilməsi texnologiyası, personalla işin ideologiyası) və təşkilatın kadr kapitalının xarakteristikası.

Texnologiya dedikdə, lazımi resurslardan istifadə etməklə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş

nəticələrə yiyələnməyin standartlaşdırılmış metodu başa düşülür. Burada “texnologiya” anlayışının işçilərə rəğmən istifadə edilməsi heç kimi çaşdırmamalıdır. Çünki, son dövrlərdə hüquqi ədəbiyyatda kadr işi ifadəsi kadr texnologiyası ifadəsi ilə əvəz olunmaqdadır. Əgər müxtəlif peşə sahələri üzrə kadr hazırlanmasının metodiki üsulları (yəni müəyyən texnologiyaları) mövcuddursa, deməli, personalın idarə edilməsi işində “texnologiya” anlayışının işlədilməsinə də haqq qazandırmaq olar. Əslində idarəetmə elminin təkamülü Teylor, Fayol və Veberin dövründən bizim günlərə qədər personal-texnologiyaların işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Müasir dövrdə kadr texnologiyaları - personalın statusuna və ya xüsusiyyətlərinə münasibətdə müəyyən hərəkətlərin, metodların, tədbirlərin cəmi kimi dəyərləndirilir. Kadr texnologiyalarının vasitəsi ilə işçilərin vəzifə öhdəliklərinin icrasının xarakteri, işçilərin seçilməsi, hazırlığı və səmərəli istifadəsinə tələblərin formalaşması, təşkilatın missiyasına, strategiyasına və strukturuna uyğun işçilərin müvafiq iş, peşə və şəxsi keyfiyyətlərinin (işə münasibət, işi vaxtında və qoyulan tələblərə uyğun yerinə yetirmə, bilik və təcrübəni tətbiq etmək bacarığı və təşəbbüskarlıq) səviyyəsi müəyyənləşir, işçilərin karyerasının planlaşdırılması və idarə olunması (“Karyera planlaşdırma” proqramı), işçilərin peşəkar təkmilləşdirilməsi və inkişafı, onların xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

III. Ümumi diaqnozun qoyulması (aparılan kadr siyasətinin, təşkilatın spesifikasiyası, personalın xüsusiyyətlərinə və onun ümidlərinə, yaxud kadr potensialının istifadə edilmə dərəcəsinə uyğunsuzluğunun aşkar edilməsi).

Şirkətin məhsul-marketing strategiyası təsdiq edilən kimi, kadr strategiyası da daxil olmaqla personalın strategiyası işlənilib hazırlanır. Kadr siyasətinin işlənilib hazırlanması təşkilatın strateji planının mühüm elementidir. Burada personalın idarə edilməsinə xüsusi yer verilir.

Təşkilatın kadr siyasətinin baza prinsipləri bunlardır: cəmiyyətə öz töhfəsini verən şirkət kadr siyasəti məsələlərində qanunun bütün tələblərinə əməl edir; təşkilatda mövcud vəkansıyalar haqqında məlumatlar personalın nəzərinə çatdırılır; vəzifələrə təyinatlar və ya seçim yalnız işçilərin qabiliyyətinə və xidmətlərinə görə həyata keçirilir; bilavasitə aidiyyəti şəxslərlə (mənafeyinə toxunulanla) hərtərəfli müzakirə aparılmadan heç bir təşkilati dəyişikliyə

yol verilmir; əməyin ödənişi mövcud sahənin ən yüksək göstəricilərinə əsaslanır; peşə səviyyəsini artırmaq üçün təhsil və inkişaf proqramlarında personalın iştirakı təmin edilir; intizamla bağlı qərar qəbul edildikdə hər bir işçiyə qarşı ədalətli mövqe tutulur.

Personalın işinin qiymətləndirilməsi bütövlükdə aşağıdakı 5 əsas istiqamətdə məqsədlərin reallaşmasına kömək etməlidir: inzibati məqsədlərə; idarəetmə işinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi; işçilərə onların işi və iş göstəricilərinin təşkilatın tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün əks əlaqədən istifadə etmək imkanının verilməsi; işçilərin inkişafı; personalın idarə edilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi.

Beləliklə, kadr auditinin gedişində personalın xidməti fəallığının stimullaşdırılması (vaxtında maddi və mənəvi mükafatlandırma, işdə irəliləyiş, ixtisas artırma, ruhlandırma, həvəsləndirmə), işdə daha yüksək nəticələr əldə etmək naminə personalın mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi və onun fəaliyyətində obyektiv yolların seçilməsi qiymətləndirilir. XXI əsrin şirkət rəhbərləri yaxşı bilməlidirlər ki, işçi heyətlə işi kökündən yaxşılaşdırmadan səmərəlili-

yin yeni səviyyəsini fəth etmək və rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək mümkün deyildir. Personalın işinin qiymətləndirilməsi personalın idarə edilməsi prosesində işin adı bir istiqaməti deyil, idarəetmənin yeni prinsiplərinə söykənən prioritet istiqamətdir.

Kadr auditı planında həm də, sosial sahədə fəaliyyəti qanunla və Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, əmək müqavilələri, daxili nizam qaydaları və s. qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən müəssisənin kadr strategiyasının təhlilinin nəzərdə tutulması tövsiyə olunur.

İdarəetmənin planlaşdırılması və aparılan kadr auditinin keyfiyyətinə nəzarət üzrə əsasnamə ümumi planın tərkib hissəsidir. Kadr auditinin ümumi planında aşağıdakıları nəzərə almaq zəruridir:

1. Kadr auditı qrupunun yaradılması: alınmış tapşırığın düzgün qiymətləndirilməsi kadr auditinin optimal işçi qrupunu formalaşdırmağa və onun əsas məqsədini və ara vəzifələrini müəyyən etməyə imkan verir. İşçi qrupun yaradılması prosesində ayrı-ayrı elm sahələrində çalışan dar ixtisaslı mütəxəssislərə tələbat da müəyyən edilməlidir. Bundan başqa, işçi qrupa namizədlərin iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsindəki iş stajı, ixtisas dərəcəsi, kollektivin üzvlərinə münasibəti, reputasiyası kimi göstəriciləri nəzərə alınır.

2. Audit qrupu üzvlərinin kadr auditinin konkret sahələri üzrə bölüşdürülməsi və onların vəzifələri, həmçinin kadr auditinin ümumi planının müddəaları ilə əlaqədar təlimatlandırılması: işçi audit qrupu yaradıldıqdan sonra iştirakçıların hər biri kadr auditinin aparılması qaydası və metodları haqqında ətraflı təlimat alır. Onlar həm də auditin keçirilməsi üçün zəruri olan informasiya ilə təmin edirlər.

3. Kadr auditı planının yerinə yetirilməsinə və işin keyfiyyətinə audit qrupu rəhbərinin nəzarəti: nəzarətdə məqsəd səhvləri düzəltmək deyil, onları üzə çıxarmaq və qarşısını almaqdır. İşin keyfiyyətini təmin etmək üçün auditor nəzarət testləri və yoxlamanın mahiyyətinə uyğun proseduralar hazırlanmalı, həmçinin təhrif və fırıldaq hərəkətlərinin mümkünliyünü müəyyən etməlidir.

4. Qarşısı alınmaz riskin və nəzarət vasitələri riskinin qiymətləndirilməsi: bazar iqtisadiyyatı şəraitində işçi heyətlə aparılan işin tədqiqi tam aydınlığı ilə göstərir ki, təşkilatın uğurları personalın idarə edilməsi sisteminə yüksək riskli zona kimi yanaşmadan asılıdır. Kifayət dərəcədə iri və güclü müəssisələrdə belə müxtəlif xarakterli uğursuzluqlar və iflasa uğrama halları əsasən onunla əlaqələndirilir ki, əmək kollektivi, xüsusən də idarəetmə komandası formalaşdırıldıqda işçi heyətlə bilavasitə əlaqəsi olanlardan heç biri kadr işinə risk zonasının mərkəzi, yəni xəta zonası kimi yanaşmır. Əslində isə burada yol verilən hər bir səhv iqtisadi subyektin fəaliyyətinə və inkişafına öz təsirini göstərir. Kadrlara nəzarət proseduraları onların kadr riskinə təsirinin səmərəliliyi mövqeyindən qiymətləndirilir. Kadrlara nəzarət vasitələrinin seçmə yoxlamaları aparılmalı və bu yoxlama prosesində onların qarşısında duran vəzifələri müəyyən edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, praktikada audit riskini tam istisna etmək mümkün deyil. Lakin auditor onun minimum həddə çatdırılmasına cəhd etməli və auditı elə planlaşdırmalı və aparmalıdır ki, yanlış mühakimə riski kifayət qədər az olsun.

5. Kadr menecmentinin ümumi proseduraları: bu istər seçmə, istərsə də yerdə qalan planlaşdırılmış bütün kadr auditı proseduralarının aparılmasını nəzərdə tutur.

Lazım gəldikdə auditor ümumi kadr auditı planına yenidən baxmalıdır. Bu halda işinin

həcmi cüzi dərəcədə artarsa, audit qrupunun rəhbəri iqtisadi subyekti xəbərdar etmədən planda dəyişiklik apara bilər.

Kadr audit planı kifayət dərəcədə əhatəli olmalıdır ki, ondan kadr audit proqramının işlənilib hazırlanmasında əsas vasitə kimi istifadə etmək mümkün olsun.

Planlaşdırma prosesi kadr audit proqramının tərtib edilməsi ilə tamamlanır ki, bu da kadr audit planının reallaşması üçün zəruri olan audit proseduralarının ətraflı siyahısından ibarətdir. Faktiki olaraq kadr audit proqramı yoxlama aparən auditor üçün təlimatlar toplusu, həmçinin işin lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsinə nəzarət vasitəsi kimi çıxış edir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, kadr audit proqramı ya nəzarət vasitələrinin test proqramı, ya da mahiyyətinə görə audit proseduraları proqramı şəkilində tərtib edilir.

Kadr audit proqramı tərtib edilərkən yoxlanılan subyektin kadr siyasətinin formalaşmasında həlledici rol oynayan daha vacib sahələr aşkara çıxarılmalıdır. Kadr proseslərinin və münasibətlərinin tənzimlənməsində fəaliyyətin məqsəd, vəzifə, prioritet və prinsiplərinin rəsmi təsdiqini özündə əks etdirən əhəmiyyətli göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

- personalın inkişaf təmayülü (istifadə - azad etmə; fasiləsiz peşə hazırlığı - yenidən hazırlama; pensiyaya çıxıqdan sonra maddi-məişət təminatı);
- personalın məşğulluğu (məşğulluq səviyyəsi və onun keyfiyyəti);
- işçilərin sabit tərkibinin təmin edilməsi (kadr axınının səviyyəsi), kadrların cinsiyyət-yaş strukturu;
- personalın işdə yüksəlişi praktikası (işçilərin karyera inkişafının əsasını təşkil edən prinsiplər və prioritet sayılan peşə xidmətlərinin siyahısı);
- qadınların məşğulluğu (xidməti feminizasiya dərəcəsi);
- pensiya yaşına çatmış və digər zəif kateqoriyaya aid işçilərin peşə əhval ruhiyyəsi;
- əməyin ödənişi, motivasiyası və stimullaşdırılması (mükafatların nisbi səviyyəsi, onların növləri, hərəkəti və strukturu, minimum əmək haqqı, mükafatlar, bonuslar və s.);
- iş şəraitinin təhlükəsizliyi və onun yaxşılaşdırılması (bu sahəyə maliyyə vəsaitlərinin qoyuluşu və alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi);
- peşə təhsili, hazırlıq, yenidən hazırlama, ixtisas artırma, təcrübə keçmə (saxlama xərcləri, müddəti, dəyəri) və s.

Kadr auditinin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, bu xidmət növü son dərəcə intellektual xarakter daşıyır və yoxlamanın bütün mərhələlərində auditorun fikri həlledici amil kimi çıxış edir. İşin daha mühüm sahələrinin və yoxlamanın həcmiminin müəyyən edilməsi auditorun səriştəsindən asılıdır.

Kadr audit proqramının aşağıdakı mərhələlərə bölünməsi məqsədəuyğundur:

1. Təşkilatın kadr sənədləri üzrə ilkin məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi və təhlili (son 2-3 ildə qazanılmış nəticələrin oxşar şirkətlərin göstəriciləri ilə müqayisəsi, əmək bazarındakı vəziyyət nəzərə alınmaqla menecmentin və işçilərin keyfiyyət tərkibinə və iqtisadiyyatın yoxlanılan bölməsində əməyin ödənişi səviyyəsinin müəyyən edilməsi, bir işçi tərəfindən hərəkətə gətirilən kapitalın həcm göstəricilərinin aşkara çıxarılması, şirkətin kapitallaşma səviyyəsindən asılı olaraq inzibati idarəetmə personalının və işçilərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin hesablanması).

2. İlk məlumatların təhlili, proqramın metodikasının və qiymətləndirmə meyarlarının müəyyən edilməsi (iş vaxtının yekunlaşdırılmış uçotunun təhlili, şirkətin və onun struktur bölmələrinin bir işçi hesabı ilə əməyin əsas göstəricilərinin təhlili, əməyin qüvvədə olan ödənişi, forma və sistemlərinin, həmçinin maddi və mənəvi stimullaşdırmanın səmərəliliyinin təhlili, kadr və idarəetmə sənədlərinin integrasiya dərəcəsinin, kadrlar üzrə informasiya sistemlərinin bir-birinə bağlılığının, əmək haqqı, tarif dərəcələri və qiymətləndirmənin düzgün tətbiqinin effektivliyinin aşkar edilməsi).

3. Kadr işlərinin vəziyyətinə dair məlumatların müqayisəli təhlili (personalın istifadənin səmərəliliyinin ilk təhlili ilə yerlərdə alınan nəticələr arasında korrelyasiya, şirkətin kadr strukturunun hərəkətinə təsir edən amillərin aşkar edilməsi, istehsalın həcmi, kadrlara tələbat və personalın saxlanma xərcləri, kadr ehtiyatı haqqında məlumatlar arasında korrelyasiya və qarşılıqlı əlaqə).

4. Kadr audit proqramının tərtib edilməsi (kadr audit planının həyata keçirilməsi üçün zəruri olan audit proseduralarının müfəssəl siyahısının hazırlanması).

Kadr audit proqramında audit proseduraların əsas icraçısı, onların icra müddəti və auditor qrupunun rəhbərinə informasiyanın təqdim edilmə forması göstərilir. Kadr auditinin aparılması üçün vacib proseduraları müəyyən edən auditor ölkə qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etməli və eyni zamanda şirkətin rəhbərliyinin tövsiyələrini nəzərə almalıdır. İqtisadi subyektin ayrı-ayrı sahələri üzrə ilk məlumatların toplanması, ümumiləşdirilməsi, təhlili və onların qiymətləndirilməsi kadr audit proqramının ən mühüm mərhələlərindən biridir. Kadr audit proqramının əsas mərhələsi bilavasitə audit keçirilən iqtisadi subyektdə aşağıdakı məsələlər üzrə həyata keçirilməlidir:

- insan amili üzündən mümkün gizli neqativ halların və kənarlaşmaların üzə çıxarılması;
- əmək proseslərinin, idarənin təşkilatı strukturunun və əmək şəraitinin öyrənilməsi və təhlili;
- iş vaxtının səmərəli istifadəsi və kadrların dəyişkənliyinin (növbəliyinin) artırılması istiqamətində aparılan tədbirlərin keyfiyyətinin müəyyən edilməsi;
- iş yerinin təşkili və onlara xidmətin təkmilləşdirilməsi, əlverişli iş şəraitinin yaradılması, işçilərin sayının və ştatın artırılması, yaxud azaldılması ilə əlaqədar həyata keçirilmiş tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- əməyin ödənişi fondundan istifadənin səmərəliliyi;
- çox zəhmət tələb edilən işlərin azaldılması tədbirlərinə, əməyin ödənişi və maddi stimullaşdırma fondlarından xərclənmələrə nəzarətin təşkili;
- inzibati-idarəetmə aparatında və digər struktur bölmələrində işçilərin ştat və faktiki tərkibinin öyrənilməsi;
- hər bir işçinin fəaliyyətindən yüksək nəticələr və birgə səmərə almağa imkan verən kadr texnologiyalarının tətbiqinin öyrənilməsi və təhlili;
- kadr texnologiyalarının tətbiqi üzrə kadr xidmətinin (personalın idarə edilməsi xidmətinin) səmərəli fəaliyyətinin müəyyən edilməsi.

Yerlərdə kadr auditinin aparılmasında məqsəd ilk məlumatların dəqiqləşdirilməsi və

ümumiləşdirilməsi üçün, həmçinin kadr proseslərinin təhlili, qiymətləndirilməsi və proqnozların verilməsi ilə əlaqədar əlavə informasiyanı əldə etməkdir.

Lazım gəldikdə yoxlama prosesində audit proqramına yenidən baxıla bilər. Sonuncunun hər bir bölməsi üzrə auditorun gəldiyi nəticələr rəsmi işçi sənədlərdə təsbit edilməklə auditor hesabatı və yekun auditor rəyi tərtib etmək üçün faktiki material kimi istifadə edilir.

Kadr auditı proqramının yekun mərhələsinə aşağıdakılar aid edilir:

- alınmış məlumatların təhlili və qiymətləndirilməsi;
- zəruri hallarda mütəxəssis-ekspertlərin cəlb edilməsi;
- kadr auditinin nəticələri əsasında tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması imkanlarının təhlili;

- kadr auditinin nəticələri əsasında hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsi;
- kadr auditı proqramının materialları əsasında fəaliyyət planının tərtib edilməsində və onun reallaşdırılmasının yoxlanılmasında auditorun iştirakı.

Fikrimizcə, kadr auditı proqramında nəzərdə tutulan hallarda kadr auditinin nəticələri üzrə fəaliyyət planının tərtib edilməsində və onun reallaşdırılmasının yoxlanılmasında auditorların iştirakı haqqında bəzi mütəxəssislərin aşağıdakı təklifləri müzakirə mövzusu ola bilər:

- kadrlara nəzarət və kadrların idarəedilməsi sisteminin strukturunun müəyyən edilməsi;
- auditor protokollarının tərtib edilməsi;
- kadr auditinin nəticələri əsasında hazırlanan tövsiyə və təkliflərin əsaslandırılması;
- kadr auditinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və onların sifarişçiyə təqdim edilməsi;
- kadr auditinin nəticələrinin istifadə edilməsi imkanlarının təhlili.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələlər auditin ənənəvi anlayışından açıq-aydın kənara çıxır. Şübhəsiz, onun həllində auditorların iştirakının faydası şübhəsizdir. Lakin burada söhbət yalnız kadr menecmentində iştirakdan, yəni kadr auditinin mahiyyətinin sərbəst izahından gedir. Kadr auditinin nəticələri əsasında təkliflərin işlənilib hazırlanmasında, xüsusən də onların reallaşdırılmasının yoxlanılmasında kadr auditorlarının iştirakı, fikrimizcə, kadr menecmenti çərçivəsində audit xidmətinin göstərilməsi haqqında ayrıca müqavilənin predmeti olmalıdır.

Kadr auditinin nəticələri əsasında rəsmi rəy hazırlanır. Buna qədər işçi auditor qrupunun iştirakçıları müəssisənin kadr menecmentinin təşkilində güclü və zəif cəhətləri təhlil edir və aparılmış kadr auditı haqqında ümumi hesabat hazırlayırlar. Nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış normaların köməyi ilə personalın fəaliyyət göstəriciləri daha uğurlu şirkətin oxşar göstəriciləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Tərtib edilmiş rəydə sosial-kadr proseslərinin qeyri sabitliyinin səbəbləri təhlil edilir, personalın məsuliyyəti eyniləşdirilir və stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair təkliflər verilir. Bununla yanaşı, ümumi və kadr kargüzarlıq sənədlərinin (sənədlərin idarəedilməsi sisteminin integrasiya dərəcəsi) düzgün aparılmasına, personalın uçot məlumatlarına və onun saxlanması xərclərinə xüsusi diqqət verilir.

Kadr auditı rəyində şirkətin kadr strukturunun fəaliyyətinin optimallaşdırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə aşağıdakı təkliflərin verilməsi zəruridir:

- kadr potensialının inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması, personalın işinin səmərəliliyini azaldan xarici və daxili təhlükələrin eyniləşdirilməsi;
- əməyin ödənilməsinin proqressiv formalarının tətbiqi, onun motivasiyası və stimullaşdırılması üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması;

- təşkilati-ştat strukturunun, iş və istirahət vaxtının optimallaşdırılması, işçi heyətlə işin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər sisteminin işlənib hazırlanması;
- inzibati iş əmsalının çıxarılması və perspektivdə onun optimal kəmiyyətinə riayət edilməsinin monitorinqinin təşkili;
- kadr xidmətinin (personalın idarəedilməsi xidmətinin) ştat cədvəli və şirkətin təşkilati ştat strukturunun optimallaşdırılması üzrə təkliflərin hazırlanması;
- yüksək ixtisaslı və təcrübəli mütəxəssislərin cəlb edilməsi, həmçinin beynəlxalq və aparıcı yerli konsaltinq və kadr agentlikləri ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədi ilə şirkətin etibarlı partnyor və işəgötürən brendinin irəlilədilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanması;
- şəxsi göstəricilər, amillər üzrə təşkilatın menecment potensialına (kadr-idarəetmə potensialına) dair tövsiyələrin hazırlanması;
- idarəetmədə aşkar olunan nöqsanlar, həmçinin kadrların seçilməsində buraxılan səhvlər üzrə tövsiyələrin hazırlanması;
- idarəetmə və kadr strukturlarının bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşması üzrə təkliflərin hazırlanması;
- kadr işinin yaxşılaşdırılmasına (yenidən təşkilinə) yönəldilmiş kompleks tədbirlərin hazırlanması üzrə tövsiyələr;
- “Kadrlar”, “İdarəetmə və maliyyə menecmenti”, “Kadr və idarəetmə sənədlərinin idarəedilməsi” və s. informasiya sistemlərinin integrasiyasının gücləndirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması.

Kadr auditi rəyində həmçinin audit yoxlamasının gedişində aşkar edilmiş kadr menecmentinin təşkili problemlərinə yer verilir və onların həlli yolları təklif edilir. Kadr audit başa çatdıqdan sonra düzəlişə ehtiyacı olan kadr sənədlərinin son siyahısı müəyyən edilir. Kadr auditinin nəticələri müəssisənin rəhbərliyi üçün informasiya və məsləhət xarakteri daşıyır. Yoxlama təkcə personalın fəaliyyətində nikbinliyin yaranmasına deyil, həm də bütün səviyələrdə işçilərin vəzifə borclarını mükəmməl şəkildə yerinə yetirməyə kömək etməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, kadr audit - kadr proseslərinin və kadr münasibətlərinin vəziyyətini müntəzəm tədqiq etməklə, idarəetmə heyətinin potensial imkanlarının üzə çıxarılmasına köməklik göstərməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, “Qanun”, 1994
2. Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər. 1-ci cild. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1997.
3. Abbasov İ.M. Auditin nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, “Elm” 1999.
4. Abbasov İ.M. Audit. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2007.
5. Додж Р. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита. М., «Финансы и статистика», 1998.
6. Варышников Н.П. Организация и методика проведения общего аудита, Москва, изд. «Филин», 1998.

7. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит. Москва, «Инфра», 2005.
8. Hacıyev R. Təftiş və nəzarət (dərslük), Bakı, 1999.

*Quliyev Z.Q. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

KADR AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, kadr auditi - kadr proseslərinin və kadr münasibətlərinin vəziyyətini müntəzəm tədqiq etməklə, idarəetmə heyətinin potensial imkanlarının üzə çıxarılmasına köməklik göstərməyə xidmət edir. Bununla yanaşı, ümumi və kadr kargüzarlıq sənədlərinin (sənədlərin idarəedilməsi sisteminin integrasiya dərəcəsi) düzgün aparılmasına, personalın uçot məlumatlarına və onun saxlanması xərclərinə xüsusi diqqət verilir.

Beləliklə, kadr auditinin gedişində personalın xidməti fəallığının stimullaşdırılması (vaxtında maddi və mənəvi mükafatlandırma, işdə irəliləyiş, ixtisas artırma, ruhlandırma, həvəsləndirmə), işdə daha yüksək nəticələr əldə etmək naminə personalın mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi və onun fəaliyyətində obyektiv yolların seçilməsi qiymətləndirilir. Müəssisə rəhbərləri yaxşı bilməlidirlər ki, işçi heyətlə işi kökündən yaxşılaşdırmadan səmərəliliyin yeni səviyyəsini fəth etmək və rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək mümkün deyildir. Personalın işinin qiymətləndirilməsi personalın idarə edilməsi prosesində işin adi bir istiqaməti deyil, idarəetmənin yeni prinsiplərinə söykənən prioritet istiqamətləri göstərilmişdir.

Kadr auditinin nəticələri əsasında rəsmi rəy tərtib edilir sosial-kadr proseslərinin qeyri sabitliyinin səbəbləri təhlil edilir, personalın məsuliyyəti eyniləşdirilir və stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair təkliflər verilir.

Məqalədə faktiki olaraq kadr auditi proqramı yoxlama aparan auditor üçün təlimatlar toplusu, həmçinin işin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməsinə nəzarət vasitəsi kimi çıxış edir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, kadr auditi proqramı ya nəzarət vasitələrinin test proqramı, ya da mahiyyətinə görə audit prosedurları proqramı şəkilində tərtib edilməlidir.

Kadr auditinin inkişafının əsas məqsədi Azərbaycanda auditor xidmətinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması, kadr auditor xidməti bazarının genişləndirilməsi, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və auditorların maraqlarının müdafiə edilməsi, kadr audit sahəsində tənzimləyici fəaliyyətin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi, kadr auditinin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun aparılmasının təmin edilməsi, habelə ölkənin iqtisadi həyatında kadr auditin rolunun və əhəmiyyətinin daha da gücləndirilməsi, şəffaflığın təmin olunmasında və korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditin rolunun və auditorların məsuliyyətinin artırılması məqalədə öz əksini tapmışdır.

Kadr auditinin aparılması üçün vacib proseduraları müəyyən edən auditor ölkə qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etməli və eyni zamanda şirkətin rəhbərliyinin tövsiyələri nəzərə alınmışdır.

*Гулиев З.Г. д.ф.э.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ КАДРОВОГО АУДИТА

Учитывая вышеуказанное, можно прийти к такому выводу, что кадровый аудит, регулярно исследуя кадровые процессы и отношения, способствует выявлению потенциальных возможностей управленческого персонала. Наряду с этим, особое внимание уделяется комплексной всесторонней проверке кадровой документации (уровень интеграции системы управления документами), их правильному ведению, сохранению персональных учетных данных и затрат по их хранению.

Таким образом, стимулирование в процессе персональной услуги в кадровом аудите (своевременное обеспечение материальной и духовной премии, прогресс в работе, квалификация, вдохновение, поощрение) определяет позицию персонала в силу того, чтобы получить более эффективный результат на работе и в его деятельности оценивается выбор объективного пути. Директора должны хорошо знать что, радикально не улучшив работу и рабочий персонал невозможно достичь выгоды нового уровня и победить в борьбе с конкуренцией. Оценка работы персонала в процессе управления персоналом не узкое направление, были указаны приоритетные направления, основывающиеся на новые принципы управления.

В результате кадрового аудита устанавливаются официальные мнения, анализируется непостоянность социальных кадровых процессов, выравнивается, ответственность персонала и делаются предложения для осуществления действий в меру стимулирования.

Фактически статья включает в себя сборник инструкций для аудиторов, которые проверяют программу кадрового аудита, так же служит в качестве средства для контроля за ходом осуществления работы, необходимым для выполнения. Также нужно отметить, что программа кадрового аудита должна быть составлена или по средствам тестовой программе контроля должны или же в соответствии сути по программы аудиторской процедуры.

Основная цель развития кадрового аудита в Азербайджане определение направления развития аудиторской услуги, расширение кадра аудиторской услуги, государства, хозяйствующих субъектов и защита аудиторских интересов, усовершенствование регулируемой деятельности в сфере кадрового аудита в соответствии с международной практики, обеспечение соответствия международным стандартам проведения кадрового аудита, а также укрепление роли кадрового аудита и значения в экономике стра-

ны, обеспечение прозрачности и роль кадрового аудита в борьбе с коррупцией и возрастающую ответственность аудиторов нашло свое отражение в статье.

Аудитор, который определяет необходимость исследования кадрового аудита, должен соблюдать требования законодательства и в то же время принять во внимание рекомендации директора компании.

*Guliyev Z.G. Ph. D. in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE ORGANIZATION ISSUES OF AUDIT STAFF

Considering the above mentioned in the article, its possible to conclude that audit staff – applying the condition of staff processes and staff relations regularly, services to helping of revealing of the credibility of the Board of Directors. Besides, it's paid special attention to the correctly leading of general and clerical staff (the integration degree of the documents management system), the personnel accounting data and its maintenance cost.

Thereby, stimulating activity in the course of the audit staff of personnel services (timely material and spiritual benefits, promotion in work, qualification, inspiration, stimulation), determination of the position of the personnel in order to achieve higher results and the objective of the roads in the selection of his performance are measured. Management should know that it is not possible to conquer the new level of efficiency and to win the competition without radically improving the work with the staff. Evaluate the work of staff it is not unusual direction of the work in the process of managing staff, it is priority direction which based on the new principles of the management.

The official conclusion is drawn which based on the results of the audit staff, causes of non-stability of the processes of social staff are analyzed, the responsibility of the staff is identified and suggestions are given for implementation of stimulating measures.

In the article, actually the audit program staff the set of instructions for the auditor to audit, also, to perform the work on necessary level, acts as a means of control. It should also be noted an aspect that staff audit program should be prepared either in form of test programs of control, or in form of audit procedures program, due to its nature.

The main objective of the audit staff is determining the direction of future development of audit services, expanding the auditor services market, protection of interests of the state, agriculture entities and auditors, improving the regulatory action in the field of audit staff on international level, ensuring the leading of staff audit, according to the international standards, also, strengthening the role and the importance of staff audit in the economic life of the country, increasing of role of audit and the responsibility of auditors in ensuring of transparency and in fight against corruption are reflected in the article.

The auditor who determines the necessary procedures for leading of staff audit should requirements of the legislation of the country and in the same time the recommendations of the company's management should be considered.

*Məmmədov Z.F. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT-336.71; 338.12; 338.34

SİSTEMLİ BANK BÖHRANİ VƏ ANTİBÖHRAN SİYASƏT: TƏHLİL VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Açar sözlər: Sistemli bank böhranı, maliyyə sabitliyi, bank sektorunda antiböhran siyasət, bank nəzarət sistemi.

Ключевые слова: системный банковский кризис, финансовая устойчивость, банковский сектор и антикризисная политика, система банковского надзора.

Keywords: systemic banking crisis, financial stability, banking sector and anti-crisis policy, banking supervision system.

Müasir rus və xarici ədəbiyyatlarda maliyyə böhranı definisiyasının birmənalı izahı yoxdur. Maliyyə böhranı sadəcə olaraq iqtisadi böhranın bir parçasıdır və iqtisadiyyatın ümumi böhranı zamanı yaranır.

A.Q.Qryaznova 2002-ci ildə kollektiv surətdə işlənib hazırlanmış “Maliyyə-kredit ensiklopediya lüğətində” maliyyə sistem böhranını maliyyə sisteminin əsas tərkib hissələrinin fəaliyyətinin dərin pozğunluğu kimi izah edir. Onun fikrincə, maliyyə sisteminin böhranı əsasən maliyyə institutlarının borcunu ödəyə bilməməsi ilə ifadə olunur və “maliyyə çaxnaşması” ilə müşayiət olunur [1,65].

F.Mişkin hesab edir ki, maliyyə bazarlarının əsas bəlası olan maliyyə böhranı fenomeni maliyyə aktivlərinin qiymətinin kəskin enməsi və bir çox maliyyə (və digər) təşkilatlarının müflisləşməsi ilə xarakterizə edilir. Mişkin maliyyə böhranının aşağıdakı səbəblərini müəyyən edir: faiz dərəcələrinin qalxması, fond bazarında qiymətlərin düşməsi, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilmədən düşməsi, qeyri-müəyyənliyin artması və bank çaxnaşması [2,210].

Prof. Zahid Məmmədov hesab edir ki, maliyyə böhranının strukturu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. Valyuta böhranı milli valyutanın devalvasiyasına səbəb olur;
2. Bank böhranı bir və ya bir neçə bankın müflisləşməsi ölkədə ödəmə böhranını yaradır və onun fonunda da iqtisadiyyatda bankların müflisləşmə epidemiyası yayılır;
3. Borc böhranı daxili və ya xarici borc probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır;
4. Fond böhranı qiymətli kağızların, özəlliklə səhmlərin bazar dəyərinin sürətlə düşməsi [3, s.82].

Maliyyə böhranının tərifinə əsaslanaraq, yerli və xarici müəlliflərin elmi araşdırmalarında maliyyə qeyri-sabitliyinin yaranması və inkişafının dəqiq çərçivəsinin müəyyənəlməsinə dair vahid yanaşmanın olmadığını əminliklə sübut etmək olar. Maliyyə böhranı anlayışı o qədər genişdir ki, onun mahiyyətini dəqiq müəyyənəlmək mümkün deyil. Maliyyə böhranının strukturu məsələsində də iqtisadçı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur.

Beynəlxalq qiymətləndirmələr göstərir ki, bank böhranının məhsul istehsalının aşağı düşməsi şəklində hesablanan məsrəfləri və ya yenidən kapitallaşma (ləğvetməyə) üzrə məsrəfləri orta hesabla ÜDM-un 15-20%-ni təşkil edir. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər.

Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək bankların struktur yenilənməsinin dörd əsas prinsipini göstərmək olar:

1. Struktur yenilənməsi sürətlə və diqqətlə aparılmalıdır ki, maliyyə bazarları maliyyə vasitəçiliyi funksiyasının yerinə yetirilməsinə mümkün qədər tez başlaya bilsinlər;
2. Vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən maliyyə yükü mütləq minimumda saxlanmalıdır;
3. Problemlə bank yardım edərkən yaranan mənəvi risk problemindən qaçmaq üçün səhmdarlar, menecment və işçi heyət bankın üzləşdiyi vəziyyətə görə məsuliyyəti bölüşməlidirlər;
4. Gələcəkdə məhkəmə çəkişmələr ilə üzləşməmək üçün bankın struktur yenilənməsi şəffaf və obyektiv kriteriyalara uyğun şəkildə aparılmalıdır [4,s.271].

1934-35-ci illərdə əmanətlərin sığortalıanmasının tətbiqi vaxt cəhətdən ABŞ iqtisadiyyatının dərin böhrandan çıxması ilə üst-üstə düşdü ki, bu da qismən yeni sistemin aşkar uğurunu izah edir. Bununla belə, etiraf etmək lazımdır ki, o, ABŞ-ın bank sistemində əvvəllər görünməmiş sabitlik ilə fərqlənən yeni dövr açdı. Çox əlamətdardır ki, fərdi əmanətçilərin əmanətlərinin bankların iflasının mənfi nəticələrindən qorunması üçün nəzərdə tutulan federal müdafiə sisteminin təşkili o zamankı ABŞ hökumətinin maliyyə proqramında ilk yerlərdən birində dayanırdı. Təkcə peşəkar iqtisadçılar deyil, həm də ABŞ-da 30-cu illərin siyasətçiləri başa düşürdülər ki, əhalinin bank sistemində etimadının bərpa olunması əsas antiböhran məsələsidir.

Ümumiləşdirərək, bank idarəetmə sistemində antiböhran tədbirlərini 4 qrupda cəmləşdirmək olar:

1. Bank sisteminin təcili xilasətmə tədbirləri. Bu tədbirlərin məqsədi- bank sisteminə panikanın qarşısını almaq və milli bank sistemində maliyyə sabitliyini təmin etməkdir. Bu tədbirlər paketinə daxildir:

- bankın rekapitalizasiyası;
- stabilizasiya kredit xətti açmaq;
- fiziki şəxslərin banklarda açılan əmanətlərə tətbiq edilən kompensasiya həcmində bəzi hallarda 100 %-dək təminat vermək;
- bank balansını problemlə aktivlərdən təmizləmək, əgər gərəkdirsə problemlə aktivlərə dövlət zəmanəti vermək.

2. Monetar siyasət tədbirləri - antiinflasiya siyasətdən stimullaşdırıcı siyasətə keçid. Bu tədbirin məqsədi - iqtisadi artımı stimullaşdırmaq; kredit resurslarından istifadəyə geniş imkanlar; deflyasiyaya imkan verməmək (inflasiyaya qarşı mübarizə arxa plana keçir); daxili bazarda stabilləşdirmə siyasəti (faiz dərəcəsi vasitəsilə); tədiyyə balansının stabilləşdirilməsi (devalvasiya); iqtisadi siyasət tədbirlərinin effektivliyini artırmaq.

Bu tədbirlərə daxildir:

- bəzi ölkələr inflasiya qorxularını nəzərə alaraq, faiz dərəcələrini aşağı salır;
- milli pul vahidinin məzənnəsini aşağı salmaq;
- məcburi ehtiyat normalarını aşağı salmaq;
- mərkəzi Bank tərəfindən birbaşa maliyyələşdirmə əməliyyatı.

3. Tələbi stimullaşdırmaq və real sektora yönəlik tədbirlər planı. Məqsəd- daxili bazara yönəlik fəaliyyət göstərən sahələri dəstəkləmək, bununlada əmək bazarında məşğulluğu təmin etməkdir. Bu tədbirlər paketinə daxildir:

- ayrı-ayrı sahələrə dəstək (məsələn, Rusiyada avtomobil sektoruna dəstək proqramı);
- vergi dərəcələrini azaltmaq (istər birbaşa, istərsə də dolay yolla);
- kiçik və orta biznesə dəstək;
- xüsusi büdcə fondu təsis etmək;
- dövlət tərəfindən açılacaq kredit xəttinin həcmi genişləndirilməsi.

IV. Əhalinin neqativ və ya olumsuz gözləmələrinə qarşı tədbirlər. Məqsəd - əhalinin banklara olan güvənə və etimadını artırmaq və əmanətləri stimullaşdırmaq. Bu tədbirlər paketinə daxildir:

- əmanət sığorta həcmində artım qərarları;
- iş yerlərini itirənlərə yardım paketi;
- biznes strukturları ilə iş yerlərinin bağlanmaması haqqında sözləşmə;
- təhsilə yönəldilən investisiya xərclərinin həcmi artırmaq[5,s.45].

Adətən, yuxarıda dövlət idarəetmə sistemində qəbul edilən antiböhran proqramının 3 əsas fərqli xüsusiyyəti vardır: xaos (adətən, öncə); büdcə və monetar siyasətində yüngülləşmə və dövlət tərəfindən üzərinə ciddi risk olaraq miqyaslı dövlətləşdirmə qərarı vermək. Təcrübə göstərir ki, böhrandan çıxış yolunun ən optimal yolu mütləq qaydada “iqtisadi və institusional islahatları” həyata keçirməkdir.

Dünyada bank sferasına nəzarət və bu sferanın tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac ötən əsrin 20-30-cu illərində baş vermiş Böyük depressiyadan sonra formalaşmağa başlamışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bank biznesinin beynəlmilləşdirilməsi və kapitallaşmanın sürətləndirilməsi beynəlxalq bank nəzarətinin qayda və normalarının formalaşmasını şərtləndirdi. Bununla belə, bank sferasında nəzarət səlahiyyətləri hər bir ölkədə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional formalarda həyata keçirilir. Bu sistemlərin müxtəlif ölkələr üzrə fərqlərinə baxmayaraq, onların hamısı aşağıdakı əsas məqsədlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib:

1. Pul və maliyyə sisteminin sabitliyinin saxlanması. Bu bankların iflasına yol verilməməsi, aktiv və passivlərin səmərəli idarə edilməsinə yönəldilmiş bank tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi deməkdir.

2. Bank sektorunun səmərəliliyinin təmin olunması. Bu isə aktivlərin keyfiyyətinin artırılması və potensial risklərin azaldılması hesabına əldə olunur. Bank nəzarətinə həmçinin daxili bank əməliyyatlarının və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir ki, bu da bankların həyati əhəmiyyətli iqtisadi əməliyyatları və institutları maliyyələşdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

3. Əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi. Əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə müvafiq orqanların əmanətçilərə münasibətdə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirilməlidir.

Beləliklə, nəzarət orqanları arasında funksiyaların bölünməsinin bir neçə modelini fərqləndirmək olar:

Model 1. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarət sferasında müstəsna səlahiyyətlərin qanunvericiliklə mərkəzi banklara həvalə olunmasına əsaslanır. Bank işi sahəsində nəzarət təcrübəsinin yarandığı vaxtdan etibarən məhz bu model, yeganə olmasa da, tarixən hakim model olub. Bu gün bu model özünün hakim mövqelərini itirsə də, ona əvvəlki kimi həyati tələbat var. Məsələn, bu model İspaniya, Yunanıstan, Portuqaliya və Rusiyada istifadə olunur.

Model 2. “Qarışıq”. Nəzarət və yoxlama funksiyaları ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən Mərkəzi Bankın və Maliyyə Nazirliyinin bilavasitə iştirakı ilə yerinə yetirilir. Klassik misal kimi ABŞ-ı göstərmək olar. Amerikanın kommersiya bankları və maliyyə institutları üzərində nəzarəti Federal Ehtiyatlar Sistemindən başqa, banklarda və digər kredit institutlarında əmanətlərin sığortalanması ilə məşğul olan Əmanətlərin Sığortalanması üzrə Federal Korporasiya və Pul Tədavülünə Nəzarət İdarəsi (Maliyyə Nazirliyinin bürosu) tərəfindən də həyata keçirilir. Hər üç orqan ikiqat işin istisna olunması haqqında razılığa gəliblər. “Qarışıq” modelə Fransa, İtaliya və Niderland aiddirlər.

Model 3. Bank fəaliyyətinə nəzarət Maliyyə Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, Mərkəzi Bankın iştirakı ilə müstəqil ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu model Kanadanın və qismən Avstriya və Almaniyanın bank sistemində xasdır.

Model 4. Bu model maliyyə xidmətləri bazarında meqatənzimləyicinin yaradılması haqqında qanunverici qərarlar qəbul etmiş ölkələri birləşdirir. Bu ölkələrin demək olar ki, hamısı

ında nəzarət funksiyaları mərkəzi banklardan ayrılıb. Burada yalnız meqatənzimləyici səlahiyyətlərinin Mərkəzi Banka aid olduğu Singapur və müəyyən dərəcədə İrlandiya (burada meqatənzimləyici yerli Mərkəzi Bankın muxtar bölməsinin bazasında yaradılıb) istisna təşkil edir. Vahid maliyyə nəzarəti orqanları ilk dəfə 1986-cı ildə Norveç, 1988-ci ildə isə İslandiya və Danimarkada tətbiq olunub. Bu gün onlar Estoniyada, Latviyada, Macarıstanda, Maltada, Çində, Yaponiyada, Qazaxıstanda, Cənubi Koreyada və bir sıra digər ölkələrdə fəaliyyət göstərir.

Model 5. Beynəlxalq və ya millidən yüksəkdə nəzarət modeli. Bu modeli mənzil-qərar-gahı İsveçrədə yerləşən Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) və üzv dövlətlərin maliyyə bazarlarına əhəmiyyətli təsir göstərən direktivlər qəbul edən Avropa İttifaqı (Aİ) həyata keçirir [6, s.85].

Son vaxtlar dünyada baş verən iqtisadi-siyasi proseslər ölkədə qiymətli kağızlar bazarının, investisiya fondu, bank və sığorta fəaliyyəti sahələrinin, habelə ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin çevikliyinin və şəffaflığının təmin olunmasını, həmçinin bu sahələrdə tənzimləmə və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, eləcə də ictimai nəzarət sisteminin yaradılmasını zəruri edir.

Ölkənin maliyyə sisteminin daha da sabit və dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətliliyinin isə daha yüksək olması üçün maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin səmərəli təmin olunması, eləcə də kreditörərin, investorların və sığorta olunanların hüquqlarının qorunması tələb olunur. Bu məqsədlə Azərbaycanda maliyyə sektorunun dayanıqlılığını təmin etmək və bu sahədə nəzarət mexanizmlərini təkmilləşdirmək üçün - Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta, kredit təşkilatları (bank, bank olmayan kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin operatoru) və ödəniş sistemləri fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması, tənzimlənməsi və nəzarəti, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini, həmçinin bu sahələr üzrə nəzarət sisteminin şəffaflığını və çevikliyini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarında Nəzarət Palatası fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Финансово - кредитный энциклопедический словарь. Под общей редакцией А. Г. Грязновой.- М: Финансы и статистика, 2002. - 1044 с.
2. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. М.: Аспект Пресс, 1999. –820 с.
3. Мамедов З.Ф. Анатомия финансового кризиса. СПбГУ, 2005. 320 с.
4. З.Ф. Мамедов. Финансовый кризис и антикризисная политика. Palmarium Academic Publishing. - Германия, 2013. -141 с.
5. Мамедов З.Ф. Банковская система в условиях глобального экономического кризиса // «Государственное регулирование экономики и повышение эффективности деятельности субъектов хозяйствования». 8-я Международная научно-практическая конференция Академия управления при Президенте Республики Беларусь. 26-27 апреля 2012.
6. М.А. Abbasbəyli. Meqatənzimləyici təşkilatların fəaliyyəti. Bakı, 2016.

*Məmmədov Z.F. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

SİSTEMLİ BANK BÖHRANI VƏ ANTİBÖHRAN SIYASƏT: TƏHLİL VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Araşdırmanın məqsədi, sistemli bank böhranı və antiböhran siyasətinin tətbiqinin təhlilini verməkdir. Məqalədə müəllif Azərbaycan və xarici ədəbiyyatlarda maliyyə böhranı definisiyası haqqında verilən tərif və izahların təhlili verilir. Məqalədə böhran hallarının baş verməsinin qarşısının alınmasının qiymətləndirilməsi probleminin həllini təmin edən metodoloji müddəaların işlənilib hazırlanmasına xüsusi diqqət verilib. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə elm istiqaməti üzrə Sistemli bank böhranı və antiböhran siyasət nəzəriyyələri kifayət qədər işlənməmişdir. Buna görə də bu məsələnin tədqiqatı aktual olaraq qalır. Göstərilən problemin aktuallığı, onun kifayət qədər işlənilməməsi tədqiqat işinin mövzusunun seçilməsini, tədqiqatın məqsədini şərtləndirmişdir. Araşdırmanın məqsədi, sistemli bank böhranının məzmunu və antiböhran siyasətinin effektiv tətbiqinin təhlilini verməkdir. Araşdırmanın ana xəttində böhran sonrası bank sistemində həyata keçirilən islahatlar modelinin hərtərəfli tədqiqidir.

*Мамедов З.Ф. д.э.н., проф.
Азербайджанский Государственный Университет*

R E Z Y O M E

СИСТЕМНЫЙ БАНКОВСКИЙ КРИЗИС И АНТИКРИЗИСНАЯ ПОЛИТИКА: АНАЛИЗ И ОЦЕНКА

Целью данной работы является ее целенаправленность, ориентированность на всестороннее изучение вопросов анализа кризисов и проблемы реформирования банковского сектора, совершенствование системы банковского надзора. Центральное место в исследовании отводится комплексному анализу влияния кризиса банков на логику реформирования банковской системы. В статье автор анализирует определения и трактовки понятия "финансовый кризис" в азербайджанской и зарубежной литературе. Особое внимание в статье уделено разработке методологических положений, обеспечивающих решение проблемы оценки предотвращения кризисных явлений. Следует также отметить, что в финансовой науке недостаточно разработаны теории системного банковского кризиса и антикризисной политики. Поэтому данная проблема остается актуальной. Актуальность указанной проблемы, ее недостаточная разработанность обусловили выбор темы и цель исследования. Цель исследования состоит в анализе содержания системного банковского кризиса и эффективного применения антикризисной политики. Стержневую линию составляет всестороннее исследование моделей реформ, осуществляемых в посткризисной банковской системе.

*Mammedov Z.F. doc. of econ. scien., prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

SYSTEMIC BANKING CRISIS AND ANTI-CRISIS POLICY: ANALYSIS AND EVALUATION

The purpose of this work is its focus, focus on a comprehensive study of crisis analysis and the problems of reforming the banking sector, improving the banking supervision system. The central place in the study is given to a comprehensive analysis of the impact of banks' crisis on the logic of banking system reform. In the article the author analyzes the definitions and interpretations of the concept of "financial crisis" in Azerbaijani and foreign literature. Particular attention is paid to the development of methodological provisions ensuring the solution of the problem of assessing the prevention of crisis phenomena. It should also be noted that theories of the systemic banking crisis and anti-crisis policies are not sufficiently developed in financial science. Therefore, this problem remains urgent. The urgency of this problem, its insufficient elaboration, determined the choice of the topic and the purpose of the study. The purpose of the study is to analyze the content of the systemic banking crisis and the effective application of anti-crisis policies. The core line is a comprehensive study of the models of reforms implemented in the post-crisis banking system.

Vəliyeva L.M. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti

UOT - 338.951:061.5

ÖDƏMƏ QABİLİYYƏTİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: müəssisə, ödəmə qabiliyyəti, kredit qabiliyyətlilik, likvidlik, öhdəlik.

Ключевые слова: предприятие, платежеспособность, кредитоспособность, ликвидность, обязательство.

Key words: establishment, ability of the paying, credit gifted, liquidity, liability.

Ödəmə qabiliyyətinin xarakteristikalarından biri müəssisənin öz öhdəliklərini vaxtında və tam həcmdə ödəmək qabiliyyətidir. Ancaq müəssisənin həyata keçirməli olduğu ödənişlər təkcə ödənilməsi tələb edilən öhdəliklərin mövcud olması ilə şərtləşməmişdir. Ödəmələr avans ödəmələri və elə ödəmələr şəklində olur ki, onlarda, məsələn, alıcı müəssisənin aktivlərin əldə edilməsi üzrə mülkiyyət hüququnun yaranması ödəmə anı ilə üst-üstə düşür, bu isə öhdəliklərin yaranmasına gətirib çıxarmır. Bir sıra hallarda müəssisə pul vəsaitləri olmadıqda öhdəliklərin mövcud olması ilə şərtlənmiş ödəmələri təxirə sala bilər, ancaq bu, həmişə mümkün deyil. Görünür ki, daxili maliyyə təhlili məqsədləri üçün ödəmə qabiliyyətini öhdəliklərin ödənməsi kontekstində nəzərdən keçirmək kifayət deyil. Bunu nəzərə alaraq ödəmə qabiliyyəti anlayışına nəinki müəssisənin öz öhdəliklərini vaxtında və tam həcmdə ödəmək, həm də bütün başqa öhdəlikləri tələb olunan həcmdə və nəzərdə tutulan müddətdə həyata keçirmək qabiliyyətini daxil etmək lazımdır.

Təxminən XV-XVI əsrlərdə maliyyə idarəetməsinin əsaslarının sistemli şəkildə şərhinə ilk cəhdlər edildi, dövlət maliyyəsi, dövlət büdcəsi və vergiləri, dövlət kreditinin öyrənilməsinə başlandı. Vergi yükü nəzəriyyələrinin meydana çıxması ödəmə qabiliyyəti konsepsiyasının əsaslandırılması üçün ilkin şərtlər yaratdı, çünki onlar ödəyicinin əmlak vəziyyəti və vergilərin ödənməsi mənbəyinin hesaba alınması ilə yaradılırdı. Bu, alimlərin fikirlərinə təsir göstərirdi və onların proporsional və yaxud mütərəqqi vergiqoyma nəzəriyyələrinə tərəfdar olmalarına uyğun olaraq fikirləri ayrıldı.

Beləliklə, əvvəllər “fiziki şəxsin ödəmə qabiliyyəti” termini onun gəliri və əmlak vəziyyətinə uyğun olaraq vergiləri ödəmək qabiliyyətini bildirsə də gələcəkdə onun mənası daha geniş oldu, birincisi o nəinki vergiləri ödəmək qabiliyyətini, həm də yaranmış bütün öhdəliyi bildirməyə başladı, ikincisi isə iqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə təsərrüfat subyektlərinin sayı artdı.

“Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti” anlayışını üç əsas yanaşma ilə izah etmək olar:

1. Ödəmə qabiliyyəti müəssisənin öhdəliklər üzrə ödəmək qabiliyyəti kimi şərh edilir;
2. Ödəmə qabiliyyəti maliyyə dayanıqlılığının ən mühüm göstəricisi kimi təsvir edilmişdir;
3. Digər nöqtəyi-nəzərlər birləşdirilmişdir.

Müəssisənin öz öhdəlikləri üzrə hesablaşmaq imkanı nöqtəyi-nəzərindən onun maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zəruriliyi, xüsusilə, ödəmə qabiliyyəti, kredit qabiliyyətliliyi və likvidlik kimi anlayışların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu anlayışlar qarşılıqlı asılılıqda olduqları üçün onların mahiyyətini müəyyən etmək zərurəti yaranır.

M.N.Kreyninanın tərfi belədir: “Ödəmə qabiliyyəti – müəssisə kreditörələri tərəfindən ödəmələr haqqında tələblərin eyni vaxtda təqdim edilməsi halında müəssisənin borcu ödəməsinə hazır olmasıdır. Aydındır ki, söhbət yalnız qısamüddətli borc vəsaitlərindən gedir – uzunmüddətli borc vəsaitləri üzrə qaytarma müddəti əvvəldən məlumdur və hazırkı dövrə aid deyil. Ödəmə qabiliyyəti – müəssisədə bütün qısamüddətli öhdəliklər üzrə borcların ödənməsi və eyni zamanda istehsal və məhsulun satışı prosesinin fasiləsiz həyata keçirilməsi üçün kifayət edən vəsaitlərin olmasıdır”. Fikrin məntiqiliyini qeyd edək ki, müəssisədə qısamüddətli öhdəliklərin ödənməsi üçün, eyni zamanda istehsal fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün kifayət edən vəsait olmalıdır. Həqiqətən müəssisəyə yeni istehsal tsikli üçün vəsait lazımdır. Ancaq, o, qısamüddətli öhdəliklərlə yanaşı uzunmüddətli kreditləri də ödəməlidir ki, onların da ödənməsi müddəti ən yaxın dövrə yaxınlaşa və daxil ola bilər. M.N.Kreyninanın ödəmə qabiliyyəti üzrə yalnız qısamüddətli borc vəsaitlərini nəzərə alması fikri ilə razılaşmaq olmaz. Uzunmüddətli öhdəliklərin necə nəzərə alınması anlaşılmır. Axı onların ödənməsi müddəti qısamüddətli dövrə daxil ola bilər, istənilən halda onlar ödənilməlidir. Vəziyyətin bir qədər abstrakt olmasını qeyd edək – heç bir normal işləyən müəssisə bütün öhdəlikləri dərhal ödəyə bilmir. Ödəmələrin müddəti müqavilələrdə şərtləşdirilir və bir qayda olaraq, vaxta görə paylanır və adətən, üst-üstə düşmür (hərçənd həmişə istisnalar mümkündür).

C.Depallensin fikrinə görə “o müəssisə ödəmə qabiliyyətlidir ki, onun müsbət dövriyyə fondları vardır (yəni nağd şəkildə öz dövriyyə vəsaitləri mənbəyinə malikdir)”. Fikrimizcə, müəllif hesablamışdı ki, müəssisə vəsaitlərinin strukturu onun ödəmə qabiliyyətini müəyyən edir, xüsusilə, şəxsi vəsaitlərin böyük payı və onlardan dövriyyə vəsaitlərinin hər hansı bir müsbət kəmiyyəti - dayanıqlı ödəmə hazırlığının təminatıdır. Əslində müəllif tədqiq olunan hadisəyə təsir göstərən amillərdən birini ayırmışdır.

Normal işləyən müəssisədə ödəmə qabiliyyətini saxlamaq üçün maliyyə tarazlığına əməl olunmalıdır. Bu iki əsas şərtə riayət olunduqda mümkündür:

- verilmiş gəlirlilik səviyyəsinin təmin olunması tələblərindən çıxış edərək müəssisə mövcud kapitaldan istifadə edərək onun əldə edilməsi ilə bağlı olan xərcləri minimum olaraq ödəməlidir;

- likvidlik tələblərindən çıxış edərək müəssisə ödəmə qabiliyyəti vəziyyətində olmalıdır.

Öhdəliklərin vaxtında ödənməməsi problemi həm inkişaf etməkdə olan, həm də daha əlverişli və sabit iqtisadi vəziyyətə malik ölkələr üçün də xarakterikdir. Məsələn, XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Böyük Britaniyada kommersion kreditləşdirilməsini tədqiq edərkən aşkara çıxarılmışdır ki, borclular öz öhdəliklərini 30 gün ərzində ödəməli olduqları halda, bu tələbləri yalnız onların onda bir hissəsi ödəyirdi.

O.B.Efimova ödəmə qabiliyyətini təşkilatın maliyyə vəziyyətinin mühüm qiymətləndirilməsi meyarlarından biri kimi adlandırır və ödəmə qabiliyyətini uzunmüddətli və cari ödəmə qabiliyyətinə ayırır. Bu halda uzunmüddətli ödəmə qabiliyyəti dedikdə təşkilatın uzunmüddətli perspektivdə öz öhdəlikləri ilə hesablaşmaq, cari ödəmə qabiliyyəti dedikdə isə təşkilatın öz cari öhdəlikləri ilə hesablaşmaq imkanı başa düşülür. Bundan başqa müəllif qeyd edir ki, təşkilat o vaxt ödəmə qabiliyyətli hesab olunur ki, dövriyyə aktivlərindən istifadə etməklə öz qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək vəziyyətində olsun.

M.S.Abryutina ödəmə qabiliyyəti üzrə bir qədər başqa nöqtəyi-nəzərə tərəfdardır: onun sözlərinə görə dünya təcrübəsində ödəmə qabiliyyəti “kreditörələri qarşısında öz qısamüddətli öhdəliklərini istənilən anda ödəmək üçün likvid aktivlərin kifayət etməsi”ni bildirir. Beləliklə müəllif öhdəlikləri pul formasında ödəməyin zəruriliyi haqqında və öhdəliklərin ödənməsinə

dən sonra fəaliyyəti davam etdirmək imkanları haqqında heç nə demir, ancaq ödəmə qabiliyyətinin izahına sadəcə olaraq öhdəlikləri vaxtında ödəməyi deyil, həm də ödəmə müddəti hələ çatmayan qısamüddətli öhdəliklərin də ödənməsinə hazır olmağın zəruriliyini daxil edir.

A.N.Jilkina özünün bir sıra işlərində ödəmə qabiliyyətini “müəssisənin fasiləsiz istehsal prosesini təmin etmək üçün ödəmələr üzrə hesablaşmaq qabiliyyəti, yəni müəssisənin özünün əsas və dövriyyə istehsal fondları üzrə hesablaşmaq qabiliyyəti kimi” izah edir. Bu izahda qeyri-aşkar şəkildə ödəmələri məhz pul resursları ilə həyata keçirmək zərurəti üzrə göstəriş yoxdur. Bundan başqa bu cür şərh aşağıdakılarla diqqəti cəlb edir: a) ödəmə qabiliyyəti aşkar surətdə öhdəliyin ödənməsi zərurəti ilə əlaqələndirilmir, söhbət ödəmələrlə (avans ödəmələri ola bilər və öhdəliyin yaranmasına gətirməz) hesablaşmaq qabiliyyətindən gedir; ödəmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsinin şamil edildiyi ödəmələr sırasından, məsələn, vergi və digər analoji ödəmələr üzrə büdcə qarşısında öhdəliklər və işçilərə əmək haqqının ödənməsi (belə ki, bu cür ödəmələr əsas və dövriyyə istehsal fondlarına görə ödəmələr deyil) üzrə öhdəlik düşür; c) sadəcə olaraq ödəmələr üzrə hesablaşmaq, həm də bu halda fasiləsiz istehsal prosesini təmin etmək zərurəti göstərilir. Göstərilən izahın bu sonuncu xüsusiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır, belə ki, bütövlükdə müəllif ödəmə qabiliyyətini təhlil edən müəlliflərin yerdə qalan əksəriyyətinə nisbətən başqa cür şərh edir, eyni zamanda fasiləsiz istehsal prosesinin təmin edilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir.

Xarici ədəbiyyatda ödəmə qabiliyyəti dedikdə çox vaxt şirkətin uzunmüddətli perspektivdə öz uzunmüddətli öhdəlikləri ilə hesablaşmaq qabiliyyəti başa düşülür. Xüsusilə, C.K.Van Xornun kitabında deyilir ki, ödəmə qabiliyyəti anlayışı firmanın öz uzunmüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zəruriliyi ilə bağlıdır [2]. Bir sıra digər xarici mənbələrdə [10, 11] ayrıca anlayış kimi “long-term solvency” (“uzunmüddətli ödəmə qabiliyyəti”) nəzərdən keçirilir. Bu termin müəssisənin nəinki hazırkı anda, perspektivdəki öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinin xarakteristikasını bildirir. Bununla bərabər öhdəliklərin yalnız pul formasında ödənilməsi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, “solvency” bəzən rus dilinə “maliyyə dayanıqlığı” kimi də tərcümə edilir.

Bəzi müəlliflər maliyyə təhlilinin nəzəriyyə və təcrübəsində ödəmə qabiliyyətini uzunmüddətli və qısamüddətli ödəmə qabiliyyətinə bölməyi göstərirlər [4]. Uzunmüddətli ödəmə qabiliyyəti dedikdə təşkilatın uzunmüddətli perspektivdə öz öhdəlikləri üzrə hesablaşmaq qabiliyyəti başa düşülür. Təşkilatın öz qısamüddətli öhdəlikləri üzrə hesablaşmaq qabiliyyəti isə bu halda cari ödəmə qabiliyyəti adlanır. Bu cür yanaşmanın çatışmazlığına, birincisi, yalnız uzunmüddətli perspektiv altında (nəticə etibarilə “uzunmüddətli ödəmə qabiliyyəti” və “qısamüddətli ödəmə qabiliyyəti” anlayışları çarpazlanan ola bilər) başa düşülməsinin vacib olması barədə tərifin az dəqiq olmasını, ikincisi müəssisənin öz öhdəlikləri üzrə, məsələn, hesabat tarixindən 11 aydan sonra hesablaşmasının (halbuki qısamüddətli öhdəliklərə o öhdəlikləri aid edirlər ki, onların ödəniş müddəti hesabat tarixindən 12 ay ərzində başlayır) cari ödəmə qabiliyyətinə daxil edilməsi qanunauyğunluğunu aid etmək olar.

Bir sıra müəlliflər qeyd edirlər ki, təşkilat o zaman ödəmə qabiliyyətli hesab edilir ki, dövriyyə aktivlərindən istifadə edərək öz qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanında olsun və göstərirlər ki, əsas vəsaitlər (əgər onlar gələcəkdə təkrar satış üçün əldə edilmirsə), bir qayda olaraq, istehsal prosesində öz funksional rolu və onların təcili satılması səbəbindən təşkilatın cari öhdəliklərinin ödənməsi qismində nəzərdən keçirilmir [4]. Hərçənd dövriyyə aktivləri və qısamüddətli öhdəliklərin müqayisə edildiyi ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə yanaşmanı əsaslandırılmış yanaşma kimi qəbul etmək olar, bununla yanaşı mü-

əssisənin ödəmə qabiliyyətini qısamüddətli öhdəlikləri yalnız dövrüyyə aktivləri hesabına ödəməyin göstərilən qabiliyyətinə bənd etmək o qədər də dəqiq olmazdı. Dövrüyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərlə müqayisə edilməsi daha çox tədqiq olunan hadisəni kəmiyyətcə xarakterizə etmək məqsədini güdür.

“Kredit qabiliyyətliliyi” borcluya kreditor tərəfindən verilən dəyərin qaytarılması ilə xarakterizə olunan kreditin mahiyyətindən irəli gəlir. Sovet ədəbiyyatında uzun müddət “kredit qabiliyyətliliyi” termini az nəzərdən keçirilmişdi və yalnız 1986-1991-ci illərdə fəal elmi müzakirələr sferasında faktiki olaraq meydana çıxmışdı. Bu onunla bağlı idi ki, ötən əsrin 20-ci illərinin başlanğıcından təcrübi olaraq ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçən dövrünə qədər kredit mexanizmi müəssisənin kredit qabiliyyətliliyinə deyil, kredit tutumluguna yönəldilmişdi. Buna baxmayaraq ölkəmizdə kredit qabiliyyətliliyi problemi XX əsrin birinci üç on illiyində iqtisadi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmışdır [4, 10, 20]. Ancaq kredit qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasına əsaslanan nəzəri sistem bir sıra səbəblərdən hələ də formalaşmamışdır. Buna baxmayaraq keçən əsrin 20-ci illəri müəlliflərinin və müasir iqtisadçıların tədqiqatlarında bir sıra ümumi istiqamətlər üzə çıxmışdır, onlar, xüsusilə kredit qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas metodu olaraq müəssisə balansının likvidliyinin təhlilini qəbul etməkdən ibarətdir.

E.V.Neqaşev müəssisənin kredit qabiliyyətliliyi dedikdə müəssisənin verilən kredit, borc, ssudanın və s. vaxtında və tamamilə qaytarılması qabiliyyətini ifadə edən kredit münasibətləri qismində həmin müəssisənin xarakteristikasını başa düşür. Müəllif həm də qeyd edir ki, bu anlayış müəssisənin qiymətləndirilməsi üçün istər bank krediti, istərsə də kommersiya kreditləşdirilməsi zamanı istifadə oluna bilər [7].

A.D.Şeremet və R.S.Sayfulin kredit qabiliyyətliliyini sahibkarlıq fəaliyyəti subyektinin özünün bütün öhdəlikləri ilə vaxtında və tamamilə hesablaşmaq qabiliyyəti kimi izah edirlər [9].

A.S.Bolşakov kredit qabiliyyətliliyini müəssisədə kredit almaq və vaxtında qaytarmaq üçün ilkin şərtlərin mövcudluğu kimi müəyyən edir. Müəllif “kredit” dedikdə o cümlədən kommersiya kreditləşməsi başa düşür. Ona diqqət yetirmək lazımdır ki, müəllif özünün kredit qabiliyyətliliyi anlayışına nəinki müəssisənin krediti qaytarmaq qabiliyyətini, həm də bu krediti almaq imkanını da daxil edir.

V.V.Boçarov kredit qabiliyyətliliyin iki tərifini verir. Birinci tərifə əsasən “müəssisədə kredit almaq üçün ilkin şərtlər və götürülmüş krediti öz maliyyə resursları hesabına hesablanan faizləri ödəməklə kreditora vaxtında qaytarmaq qabiliyyəti olduqda o kredit qabiliyyətli hesab edilir”. İkinci tərifdə bankla öz borc öhdəlikləri üzrə vaxtında və tamamilə hesablaşmaq qabiliyyəti kredit qabiliyyətlilik hesab edilir [1].

Z.V.Kalaşnikova kredit qabiliyyətliliyi müəssisənin banklarla bu meyar üzrə qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəzərdən baxmağa yanaşır və göstərir ki, müəssisənin kredit qabiliyyətliliyinin xarakteristikası zamanı aktivlərin dövrüyyə qabiliyyətinə, öz vəsaitləri ilə ödənen aktivlərin payına və ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsinə diqqət yetirmək lazımdır [6].

A.N.Jilkina kredit qabiliyyətliliyini “kimin müəssisəyə inandığını və etibar etdiyini, ona istifadə üçün pul vəsaitini verən hər kəs ilə müəssisənin bütün öz öhdəliklərinə görə hesablaşmaq” qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirir (5).

Ölkə iqtisadi ədəbiyyatında “likvidlik” termininin yayılma dərəcəsi, əhəmiyyəti, tətbiq dairəsi zaman keçdikcə dəyişikliyə məruz qalmışdır (XX əsrin 60-70-ci illərində sosialist istehsal üsulunu uyğun olaraq bu termindən istifadənin praktiki olaraq tam dayandırılmasına qə-

dər). Buna baxmayaraq bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi ilə müəssisənin likvidlik anlayışı, xüsusilə, müəssisənin həm borcalan və işgüzar tərəfdaş kimi qiymətləndirilməsi, həm də müəssisənin maliyyə xidməti tərəfindən aparılan daxili təhlil məqsədləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Beləliklə, likvidliyin təhlili müəssisənin maliyyə vəziyyətinin mühüm bölməsi olmuşdur.

E.V.Neqaşev balansın likvidliyini “müəssisə öhdəliklərinin pula çevrilməsi müddətinin öhdəliklərin ödənməsi müddətinə uyğun gələn onun aktivləri ilə ödənməsi dərəcəsi” kimi müəyyən edir [7]. Balansın likvidliyinin analoji tərifini A.N.Jilkina da verir [5]. E.V.Neqaşev hesab edir ki, bu tərif bir çox başqalarından fərqli olaraq “likvidliyin mənalı çoxluğunu genişləndirir, çünki bir sıra hallarda iki balans müqayisə edərək təkcə onların likvid olması və ya likvid olmamasını aydınlaşdırmaq yox, həm də onlardan birinin daha çox likvid, digərinin isə daha az likvid olduğunu təsdiq etmək olar”. Bundan başqa müəllif balansın likvidliyi və aktivlərin likvidliyini fərqləndirir, onu isə onları pul vəsaitinə çevirmək üçün tələb olunan vaxt”a əks olan kəmiyyət kimi müəyyən edir. E.V.Neqaşev cari və perspektiv likvidliyi ayırır. Onun izahında cari likvidlik “baxılan ən yaxın zaman aralığı anında müəssisənin ödəmə qabiliyyətini (və yaxud ödəmə qabiliyyətsizliyini) sübut edir”. Perspektiv likvidlik – “bu, gələcək daxil olma və ödəmələrin müqayisəsi əsasında ödəmə qabiliyyətinin proqnozudur” (7).

O.V.Efimova təşkilatın dövrüyyə aktivlərinin likvidliyi haqqında onların pul formasına çevrilməsi və yaxud öhdəliklərin azaldılması üçün istifadə edilməsi imkanları haqqındakı kimi danışır. Müəllif müəssisənin cari, əməliyyat və ani likvidlik anlayışlarını da ayırır. Cari likvidlik dövrüyyə aktivlərinin cəminə uyğun xarakterizə olunur, onlar haqqında əminlik vardır ki, onlar real olaraq qısamüddətli öhdəliklərin (likvid ehtiyatlar, debitor borcları, pul vəsaitləri və onların ekvivalenti), qısamüddətli öhdəliklərin miqdarının ödənməsi üçündür. Əməliyyat likvidliyi anlayışını, müəllifin fikrincə, aktiv və passivlər qrupunu təşkilatın normal fəaliyyəti şəraitində (yəni aktivlərin müddətli satışı olmadan) onların dövrüyyə qabiliyyəti müddətinə uyğun xarakterizə etmək üçün istifadəsi məqsədəuyğundur. Ani likvidlik anlayışı aktivlərin təcili qaydada və adətən, azaldılmış qiymətlə satıldığı təşkilatın ləğvi şəraitində öhdəliklərin ödənməsi üzrə onun qabiliyyəti qiymətləndirildikdə istifadə edilə bilər [4].

E.S.Stoyanova və M.Q.Ştern balansın likvidliyi dedikdə müəssisənin borc passivlərinin dövrətmə müddətinə görə hesablaşma hesabındakı pula uyğun aktivlərlə ödənməsinin kafi dərəcəsini başa düşürlər.

A.V.Qraçevin fikrinə görə likvidlik dedikdə ənənəvi olaraq müəssisənin cari borc və öhdəliklərinin yalnız cari aktivlərin hesabına ödəməsi öhdəliyi başa düşülür [3].

S.D.Troxina likvidliyi vəsaitlərin nağd pula çevrilməsi dərəcəsi kimi müəyyən edir [8]. Beləliklə müəllif müəssisənin likvidliyi və yaxud balansın likvidliyi kimi anlayışlar haqqında heç nə deməyərək yalnız aktivlərin likvidliyini nəzərdə tutur. T.M.Krasikova likvidliyi qısamüddətli ödəmə qabiliyyəti ilə eyniləşdirir. Müəllifin fikrincə, likvidlik cari aktiv və passivlərin nisbəti ilə xarakterizə olunur.

V.İ.Lapenkov da bir çox başqa müəlliflər kimi müəssisənin likvidliyi və onun aktivlərinin likvidliyini fərqləndirir. O, müəssisənin likvidliyi dedikdə müəssisənin kontragentləri qarşısında öhdəlikləri üzrə cavabdeh olmaq qabiliyyətini başa düşür. Bununla bərabər likvidlik müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin xarakteristikasıdır.

Xarici mənbələrdə likvidlik, adətən, şirkətin öz öhdəliklərini vaxtında ödəmək və digər zəruri ödənişləri yerinə yetirmək üçün pul vəsaitlərini axtarır tapmaq qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirilir [10, 11, 12]. Bununla bərabər öhdəliklər dedikdə qısamüddətli öhdəliklər başa

düşülür. Xarici ingilis dilli ədəbiyyatda isə “short-term liquidity” (“qısamüddətli likvidlik”) və “long-term solvency” (“uzunmüddətli öhdəlik”) anlayışları mövcuddur.

C.K.Van Xorn göstərir ki, likvidlik anlayışı söhbət firmanın öz qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək haqqında gedəndə tətbiq olunur. Müəllif tərəfindən likvidlik dəyərlərin mütləq likvid vəsait hesab olunan pula çevrilməsi qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Göründüyü kimi, müəllif əslində likvidlik haqqında aktivlərin likvidliyi haqqındakı kimi danışır. Bundan başqa müəllif qeyd edir ki, likvidliyə iki tərəfdən baxmaq olar: aktivin pul formasına çevrilməsi üçün tələb olunan vaxt kimi və aktiv müəyyən qiymətə satmaq ehtimalı kimi [2].

Yuxarıda izah edilənlərdən çıxış edərək müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dedikdə müəssisənin eyni zamanda aşağıdakı şərtləri yerinə yetirməklə ödəmələri həyata keçirmək qabiliyyətini başa düşəcəyik:

- müəssisə bütün ödəmələri vaxtında və tam həcmdə həyata keçirmək iqtidarında olmalıdır;
- müəssisə bütün ödəmələri pul formasında həyata keçirmək iqtidarında olmalıdır;
- müəssisə məlum ödəmələri həyata keçirdikdən sonra fasiləsiz fəaliyyəti davam etdirmək iqtidarında olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Бочаров В.В. Финансовый анализ. – СПб: Питер, 2011.
2. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами. Пер. с англ. / Гл. ред. серии Л.В.Соколов. – М.: Финансы и статистика, 2000.
3. Грачев А.В. Основы финансовой устойчивости предприятия // Финансовый менеджмент, 2003, №5.
4. Ефимова О.В. Финансовый анализ. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2002.
5. Жилкина А.Н. Понятие кредитоспособности предприятия // Актуальные проблемы управления – 2003. Материалы международной научно-практической конференции: Вып. 4 / ТУУ. – М., 2003.
6. Калашникова З.В. Перспективы развития механизма кредитования торговых организаций российскими коммерческими банками // Финансовый менеджмент, 2002, №3.
7. Негашев М.Х. Анализ финансов предприятия в условиях рынка: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 1998.
8. Трохина С.Д., Ильина В.А., Морозова Т.Ф. Управление состоянием предприятия // Финансовый менеджмент, 2004, №4.
9. Шеремет Д.Д., Сайфулин Р.С. Финансы предприятий: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1998.
10. Financial management and control. Study system. / Accountancy Tuition Center Limited, 2004.
11. Financial reporting. Study system. / Accountancy Tuition Center Limited, 2004.
12. Steve Scott. How to approach performance appraisal questions // Student Accountant, May, 2004.

Vəliyeva L.M. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti

X Ü L A S Ə

ÖDƏMƏ QABİLİYYƏTİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə ödəmə qabiliyyəti anlayışının meydana gəlməsinin ilkin şərtləri araşdırılmışdır. Ödəmə qabiliyyəti, kredit qabiliyyətliliyi və likvidlik kimi anlayışların mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Xarici və yerli iqtisadi ədəbiyyatda hər üç kateqoriyaya aid nəzəriyyələrə yer verilmişdir. Həmin şərtlərə müəllifin öz münasibəti bildirilmişdir.

Qarşılıqlı hesablaşmaların təkmilləşdirilməsində ənənəvi kredit hesablaşma alətlərindən, məsələn, bank kreditinin müddətli, kontokorrent, onkol, uçot, aksept krediti kimi müxtəlif formaları, faktoring, forfeytinqdən tam istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün maliyyə resurslarının büdcəyə daxil olması imkanlarının müəyyən edilməsinə daha ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Ödəmə çətinliklərinin kənarlaşdırılması büdcə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının ilkin şərtləridir və əksinə. Müəssisə yüksək imicə malikdirsə və həmişə ödəmə qabiliyyətlidirsə, onda ona öz likvidliyini saxlamaq daha asandır.

Əksər müəssisələrin sadə və genişləndirilmiş təkrar istehsalı bərpa etməyi bacarmaması, eyni zamanda bu məqsədlərə istiqamətlənən onların maliyyə resurslarının artan məhdudluğu çox halda büdcə siyasətindən asılı olan dövlət elmi-texniki proqramlarını tələb edir. Bunun üçün düşünülmüş investisiya siyasəti lazımdır, çünki səmərəli istifadə şərti ilə büdcə vəsaitləri əlavə maliyyə resurslarının mənbəyi kimi ola bilər.

Müəssisələrin büdcə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınması da onların ödəmə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin əsası olacaqdır.

Məlum olduğu kimi, hazırda ödəmələrin tətbiq edilən növbəliliyi birinci dərəcəli pul vəsaitləri ödəməsinə təxirəsalınmaz ehtiyaclara, dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara ödəmələri, digərləri isə ödəmə müddətləri çatdıqda təqvim növbəliliyi qaydasında ödəmələri təmin edir. Bu cür qayda kreditörün maraqlarını nəzərə almır, onların qarşısında isə öhdəliklərin ödənməsi ödəyicilər tərəfindən eyni zamanda cari və dövrü ödəmələr arasındakı fərqlə təxirə salınır.

Buna görə də müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə böyük təsir göstərən ödəmələrin mövsümi növbəliliyini dəyişdirmək lazımdır. Ödəmələrin dövriliyinə əsaslanan növbəlilik üstün hesab edilir. İlk növbədə dövrün müddəti ərzində artan kredit borcu üzrə dövrü ödəmələri: əmək haqqı üzrə, kommunal xidməti və digər xidmətlərə görə (mənfəət üzrə avans vergisindən başqa) büdcəyə ödəmələri həyata keçirmək lazımdır. İkinci növbədə kredit borcunu ödəmək üçün cari ödəmələri həyata keçirmək lazımdır. Üçüncü növbədə ilkin və avans ödəmələri aparılmalıdır.

*Валиева Л.М. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ

В статье расследованы первичные условия зарождения понятия платежеспособности. Расследованы сущность понятий платежеспособности, кредитоспособности и ликвидности, проанализированы теории о данных трех категориях в зарубежной и местной литературе, даны отзыв автора об этих комментариях.

Улучшение взаимных платежей традиционных кредитных платежных инструментов, таких как срок банковского кредита, одного банковского счета клиента, называют деньги, признание, принятие, а также различные формы кредита, факторинга и форфейтинга. Следует относиться с осторожностью к определению возможностей для финансовых ресурсов, которые будут включены в бюджет для этой категории. Трудности оплаты бюджетной ситуации улучшает предпосылки и наоборот. Если компания имеет высокую репутацию и способность зрелости, тогда поддерживает ликвидность.

Как известно, нынешние последовательности применяемые для первостепенных платежей обеспечивает эффективность использования финансовых ресурсов в качестве источника бюджетных средств. Такое правило не учитывает интересы кредиторов, и в то же время откладывается между нынешними и периодическими плательщиками отсроченными.

Таким образом, влияние на платежеспособность платежей компании необходимо изменить сезонное вращение. Выплаты на основе частоты вращения считается выше. В первую очередь периодических платежей по кредитам увеличились в течение периода, выплаты заработной платы, коммунальных и других услуг (кроме налога на прибыль заранее) бюджета, необходимого для осуществления платежей. Во-вторых, необходимо осуществлять текущие платежи по погашению кредита. В-третьих, и авансовые платежи должны быть первичными.

*Valiyeva L.M. Ph.D.in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THEORETICAL PROBLEMS OF SOLVENCY

Primary conditions of the occurring of the conception of ability of the paying have been investigated in the article. It has been clarified to essence of the conceptions as of ability of the paying, credit gifted and liquidity. It have been made room for to theories about three each categories in the foreign and local economical literature. Attitude (relation) of the author to the same commentaries has been announced.

In the improvement of mutual payments the full usage of the traditional reckoning instruments, for example the different credit forms as accept of bank credits, accounting, single bank account of a customer, term factoring and for-fating is in practice as hedging the most – is one of the state of thwarting by enterprises.

It be based on the budget, which acts that's be nice to remove the payment of that's why we must approach more cautiously to the determination of the opportunities of financial resources to the budgets. There moving of the payment difficulties away is the first condition of improving the budget state and vice versa. If the company has a high reputation and always solvent maturity, then it is easier to keep their liquidity. The most enterprise not ability to restore the simple and widened remanufactured, also increasing limits of their financial resources directing to these purposes demand the state scientific-technical programs depending on budget policy. For this one, the sound state investigation policy, because budget means can be additional financial resources with effective usage condition. Regulation of the business relationship with the budget will be the basis for strengthening their solvency.

As it is known the sequence applied to the payments provides firstly the on delay necessities of money payments, state budget and non- budget payments, the others provide the calendar sequence when payment time is expired. This rule does not consider the creditors' interests, at the same time current and termly payments by duties in front of them by payers are differently delayed. That why the seasonal sequence of payments greatly effecting the solvency of enterprise must be changed. The sequence based on the solvency is superior. First of all periodic payments on loans increased during the period, payroll, utilities and other services (except income tax on the advance) budget necessary to carry out payments. Secondly you need to carry out current payments to repay the loan. The thirdly the primary and advance payments should be carried out.

*Lorenzo Venzi prof.
University of Tuscia*

THE REFORM OF EUROPEAN AGRICULTURES, ALONG 60 YEARS: ACHIEVEMENTS, REALITIES AND PROSPECTS

The paper will present the main features of the implementation of the European Common Agricultural Policy (CAP), gradually reforming national situations and being accepted by several countries as they entered the integration process, which linked together quite different agricultural systems, socio-economic structures, consolidated traditional rural approaches, bringing innovative stimuli in order to forge a fully harmonized regional globalization. A brief historical outline of the European developments will be presented, from the very beginning led by 6 founder members signing the Treaty of Rome (1957), up to the present 28 -1 countries, which are struggling to keep themselves united with common rules and institutional frameworks, but steadily getting harmonized by mutual interests, if not by political ideals. The CAP has gone on, though with difficult challenges, several re-adjustments and reshaping features with respect to the previous national agricultural situations and these effects will be assessed. Of course, the measure of the reforming impacts by CAP can not be precisely detected and reality shows large discrepancies between what expected and what achieved, not only as deficiencies of the CAP itself, but because other conjoint policies were interfering, or continental and international conjunctures were affecting the situation. Prospects for the future are rather cloudy. There is growing common dissatisfaction for the idealistic and original sentiment for European unity, albeit misspelled as resentment against bureaucracy and the constraints imposed by a non balanced monetary system. Strong external pressures can affect CAP by not yet fully defined policies by USA, Russia and China, plus migration waves, international financial crises, WTO ineffectiveness, but the Common Agricultural Policy proves to be very resilient and, if properly adjusted and implemented, can still be beneficial for a long time.

1 . Introduction.

Reforms, as a change, a renewal, an innovation, are aiming at determining a different and better economic situation in the allocation of wealth, assets of inputs, goods and services. To be activated they need a driving force, a legal-institutional framework, a deep analysis of conditions to be changed, setting principles, objectives, aimed results and frameworks, specific resources, tools and means for an accountable authority, a time-frame and a road-map, monitoring and evaluating procedures and actions, reporting to the public at large and stakeholders, media, institutional bodies, regional and national Parliaments the current outcomes and adjusting for good to endogenous and exogenous pressures and needs. In the past, revolutionary land reforms aimed mostly to political change of the ownership asset, the so called Agrarian Reforms, whilst Agricultural.

Reforms are adopting a more wholesome approach, dealing with changes in administration, technological innovation, financing market structures and regulations, farmers' aggregation, taxation, extension services, introduction of complementary activities, implementation of rural development. 60 years ago, short after the 2nd World War, quite a few European countries were aware that alone they would have experienced great difficulties in recuperating previous welfare and developing their socio-economic systems. So they gathered to design common strategies and policies in various domains such as defense, steel and coal, atomic energy and agriculture. It was designed for the Union an original political-institutional structure: a) the Council of Ministers from each member country and each policy (top political-strategic body) ; b) the E U Commission with Commissioners from each country in charge of

each domain (governmental-managerial body); c) the EU Parliament, members elected pro quota in each country (legislative-control body). The Commission has a pivotal role in leading all processes and issues a series of statements to member countries, of increasing weight to keep the Union along a correct route, such as: warnings, recommendations, decisions, directives, regulations, sanctions, in case of infringement of rules. This institutional entity has proven successful, since from the founder countries, step wise, many other nations joined (1957/6, 1973/3, 1981/1, 1986/2, 1005/3, 2004/10, 2007/3, 2017/ -1), reaching 27, but 4 more have applied and 3 more have associated status. The integration process moved steadily from the original free exchange area, to custom union, to a common market of inputs and goods/services, to economic and monetary union and finally, but not yet achieved, full economic integration. Agriculture was regulated by a specific policy and has been enduring most successfully so far, using up, for a long while, more than 60% of the financial resources of the governing European structures. The CAP therefore was the initial, strongly structured, fairly well endowed policy and a suitable domain for innovation towards a common approach, because national agricultures, emerging shattered by the war, were so diversified, and inefficient in peace time, that suitable changes would be rapidly accepted and implemented. Of course, converging towards common objectives and goals, even if diversified for climatic conditions, traditions, employment, technological levels, value added contributions, was not an easy job and it is not yet completed, but the integration process is still getting closer and more intensive, inducing deep changes in the original patterns of national agricultures, as a long enduring reform, moving towards the fulfillment of the stated objectives of the CAP.

2. Short history and rationale of CAP as vision and reform tool.

After detailed preparatory meetings (Stresa Conference, 1958), the CAP was issued and its principles were clearly stated in the second part of the Rome Treaty: - increase productivity, developing technological progress and improved use of inputs; - ensure fair living standards to rural population by improved farmers' incomes; - stabilize markets; - ensure food security; - provide reasonable prices to consumers. These propositions, although contradictory, came from shared sentiment that State intervention in Agriculture was accepted and that industry was an integral part of society. At that time, those principles were providing a common ground to overcome sad memories of food shortage, even famine at war time, and the need to safeguard home productions, a prerequisite for preserving the countryside as living ground, contrasting land drift, enhancing its environmental quality and amenity. To support this strategy an external tariff on imported food was raised, so to delineate an inner common market, and was agreed to prevent all discriminations by origin within it. Two basic "pillars" in CAP were considered, one relating to structural aspects, the other to a common-prices policy, stabilizing their level, so to provide farm income support. Initially efforts were devoted to the harmonization of various national agricultural policies, but steadily an integrated common policy emerged and took care of compromising amongst very different situations, thanks to wealthy provisions and compensations, which led to revisions when became financially unsustainable. So the European integrated Agriculture became a strong diversified structure, growing in its complexity, not only because of the increase in number of incoming countries, but also because the integration process was highly demanding in providing large coverage of aspects, no longer primarily relating to biological, managerial, commercial aspects, but also to legal, environmental, sociological and financial aspects. All these features were put in charge of a common administrative body in Brussels, the General Directorate for Agriculture under its proper Commissioner, well endowed with funds to support a large array of policy tools. It is certainly presumptuous to pretend here to summarize 60 years of a policy, even in its basic features, but nevertheless it will be given an abridged version of what should be a really well detailed and supported by documentation analysis. The main sequence of events which shaped the CAP can be outlined in this way: **1957** - signing Rome Treaty dealing with various do-

mains (agriculture,...) to be administered and **1958** its final definition; **1962** - acceptance of 3 fundamental principles of CAP: a) liberalization of agricultural trade and common prices between members; b) community preference through “duties” imposed on imports; c) financial solidarity by intervention in markets to sustain prices and orient productions; **1968**- the Mansholt plan, attempting to reduce the huge surpluses in certain commodities, but strongly criticized for its high technocratic approach in reducing labor in farming and supporting cooperation; **1872** – revision of Mansholt plan by issuing 3 socio-structural Directives on modernization, early-retirement and socio-economic information and professional qualification; along the **1970 s** – devaluations of F franc and D mark and other currencies created great problems in exchange flows and had to be compensated by costly financial interventions to equalize prices; **1984** - the high financial burden induced physical curbing of productions (wheat, milk and dairy, wine, sugar, etc.); **1985** – issuing of the “Green Book” on E. Agriculture, an analytical document stressing a change in the priorities of CAP and no longer relying on the price policy by decoupling farm income from prices, proposing new instruments such as “land set aside”, highest qualification of products, eco-concerned farming, re-endorsing the Structural Pillar, etc.; **1992** – MacSharry reform, determining cuts in prices for many commodities and introducing direct payments to farmers; **1999** – Berlin Agreement, reforming the common market for milk, wine, cereals; combining price reduction with direct payments; granting national flexibility by introducing cross-compliance, national modulation in the use of funds and shifting interest from agriculture to rural development. **2003** - Fischler reform, leading to the Single Farm Payment, a sophisticated blending of direct support, respecting environment, animal health, food safety and rural welfare standards; **2004-2007** – CAP in the enlargement process to 12 more CEECs countries adjusted the transition to a common market by raising their prices and providing direct payments, on a temporary base ; **2009**- inauguration of the Eastern Neighbouring Partnership by negotiating Association status and DCTAgreements very relevant for agriculture; **2010** – definition of the European Strategy up to 2020, aiming to stimulate the overall development of Europe in many strategic fields, increasing knowledge, ingenuity and welfare, so to recuperate a challenging position with other worldwide competitors; **2013 and near future** – based on a large consultation proposed by Commission, the CAP still emerged as a necessary public intervention for providing market equilibria in agriculture, as well to correct market failures for public goods. Climate changes and commodity speculations require appropriate provision for risk management, at large scale as European integration can determine, on food security, sustainable operations, resource depletion, landscape preservation and rural development. These features still appear to be the leading issues in shaping CAP along the present decade.

3. Main results of effective change by CAP.

CAP has changed quite a lot from its origins, as its recent wording explains, moving from basic farm production and its markets, to a much wider context, including environmental aspects, societal considerations, cultural and traditional features, besides the landscape and food protection and their quality enhancement. However, if we consider along the 60 years of CAP activity the **achievements** determined by its implementation, we can not express a negative overall judgment and the reasons are : 1) CAP has been under severe scrutiny soon after its beginning and, despite of a short period of stagnation in the ‘70s, a continuous flow of criticisms and economic-administrative suggestions came to the Commission, somehow restrained by the Council of Ministers, as evidence of lively and concerned issues relating to agriculture and the rural ambience; 2) CAP designs and rules evolved in width and depth, as financial, social, environmental, trade, health, technological-innovative, welfare and many more facets of life had to be considered, to the point that more and more complex regulation and support mechanisms had to be elaborated and openly discussed by EU various operative and deliberative bodies; 3) an example of this occurrence are the present (2014-2020) per-

forming Regulations 1307/ '13 and 1308/'13, relating to the Direct Payments to farms and the Common Market Organizations in the first Pillar of CAP and Regulation 1305/'13 supporting Rural Development in its second Pillar, very complex and demanding pieces of administrative procedures, subject to close monitoring and continuous evaluation in their implementation; 4) CAP has endured, along 60 years, in its relevant role in society, despite its diminishing financial share of EU administered resources, yet embodying other societal demands, such as health, environment, landscape preservation and so on, imposing their cross-compliance schemes to farming, or, even better, turning from polluter to provider of positive externalities (environmental services). 5) CAP has induced, and mitigated, sharp changes in the structure of national original agricultures, partly in response to the dynamics of an enlarged market with inner free trade, but also having to harmonize with international trade pressures and co-operation with developing countries; 6) the total agricultural land nationwide kept diminishing and even more did the total arable land, along a trend for using the best resources, as well as diminished the total number of farms- in so doing productivity increased, also enhanced by a stream of innovations supported by CAP; 7) employment in agriculture kept diminishing in Europe, as the usual consequence of socio-economic development, but the land drift, after a while, has been contrasted by provisions to keep small and young farmers on the fields and by special support for disadvantaged areas - moreover, opening to the rural development policy, an improved ambience encourages farming communities to remain in the countryside and protect it from deterioration; 8) CAP has steadily kept stock of the progressive increase of incoming countries to EU up to the present 28-1 and adjusted its framework and functioning to the different situations that belonged to the CEE Countries, providing a strong flow of resources to stimulate access to the wider common market and its health and quality specifications.

4. Bibliography & sitology.

- Senior Nello, S. (2012) "The European Union, Economics, policies and history", McGraw-Hill;
- Vieri, S. (1994) "La Politica Agricola Comune", Edagricole;
- Eur. Union (2015) "CAP reform towards 2020: Pillar 1 direct payments implementation by EU member States", Brussels;
- EGMEC (2015) "Technical handbook on the monitoring and evaluation framework of the CAP 2014-20", Brussels.
- Eur. Commission (2007) "Agenda 2000".
http://ec.europa.eu/agenda2000/public_en.pdf (accessed 12 January 2011).
- Chilosì, A. (2009) "Perspectives of the ENP and perspectives of the EU: neighbourhood enlargement and unanimity" *Aussenwirtschaft*, 3.
- Baldwin, R. Wyplosz, C. (2009) "The Economics of European Integration" McGraw-Hill.
- Eur. Commission (2007) "Steps towards a deeper economic integration: the internal market in the 21st century" *European Economy*, 272 Jan.
- Piccinini, A. Loseby, M. (2001) "Agricultural Policy in Europe and United States".
- Eur. Commission (2014) "Sixth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion" http://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publicationreport-s/2014/6th.
- Eckey, H.F. Dreger, C. Turk, M. (2009) "Regional convergence in the enlarged European Union" *Applied Economic Letters*, vol.16, n.18.
- Sorrentino, A. Henke, R. Severini, S. ed.s (2011) "The Common Agricultural Policy after the Fischler reform: national implementations, impact assessments and the agenda for future reforms" Ashgate, Farnham.
- Tracy, M. (1993) "Food and Agriculture in a Market Economy. An introduction to theory, practice and policy", *agricultural policy studies*, Genappe, Belgium.

*Lorenzo Venzi, prof.
Tuscia Universiteti*

X Ü L A S Ə

60 İL BOYUNCA AVROPA KƏND TƏSƏRRÜFAT İSLAHATI: NƏİLİYYƏTLƏR, REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Biz belə «CAP» kimi çox mürəkkəb bir fenomeni təhlil edərkən Avropa kənd təsərrüfatının formalaşmasında baş verən bir çox dəyişiklikləri nəzərə almalıyıq və fərqləndirməyə çalışmalıyıq ki, hər hansı müdaxilə olmadan arzu olunan nəticələr nə olardı və nələr baş verərdi. İndi görürük ki, bir çox təhlükəli vəziyyətlərdə kənd təsərrüfatında müdaxilə etməmək və ya heç bir integrasiya hərəkəti etməmək elə dramatik dəyişikliklərə gətirib çıxarardı ki, heç bir ölkə təkbəşinə öhdəsindən gələ bilməzdi. Lakin bunun əvəzinə uğursuzluqlara, səhv mühakimələrə və uyğunsuz alətlərə, bəzən geniş idealist görüşlərə baxmayaraq kənd təsərrüfatı siyasətinin olması yaxşı sınaqdan keçirilmiş siyasi strukturun, onun performansını müşahidə etmə bacarığının, digər Avropa Birliyi siyasətlərinin və cəmiyyətin digər seqmentləri ilə yaxşı əlaqələrin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bundan əlavə kənd təsərrüfatında dəyişilə bilən daxili siyasət olmadan, lazımı düzəlişlərlə başa çıxmaq, məhsullar üzərindəki ticarət təzyiqi və uyğun qiymətlərə olan ərzaq təhlükəsizliyi ümitsiz bir hal alardı, lakin yaxşı balanslaşdırılmış daxili məhsulların siyasəti ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə aparılan rəqabət qanəedici səviyyədə saxlanılır. Nəhayət, bunu qeyd etmək vacibdir ki, CAP sənayeni, kənd təsərrüfatını, coğrafiyanı, iqlimi və Alenteyodan Transilvaniyaya, Laplandiyadan Siciliyaya olan müxtəlif mədəniyyətləri bir birinə ahəngli şəkildə birləşdirən bir alətə çevrilib. Əlbəttə ki, bu müsbət bəyannamələr Breksit və digər Avropa məsələləri ilə eyni cərgədə deyil. Tənqidin əksəriyyəti Avrozonada gələn ziddiyyətlərlə əlaqədardır ki, makroiqtisadi və maliyyə məsələlərinə yönəlmiş və evronu yaxşı vəziyyətdə saxlamaqla və milli hesabları uyğun defisit və borcları keçməməklə sabit saxlamağı nəzərdə tutur. Texniki tənqidlər Kənd təsərrüfatı tərəfindən əsasən tipik məhsulların ənənəvi şəkildə istehsal olunmaması, adlarının və ya brendlərinin orijinallığının dəyişilməsi, resurslardan düzgün istifadə edilməməsi kimi məsələlər üzərinə gəldi. Bütün bunlar uyğun formada və adminstrativ orqanlarda müzakirə oluna bilər və texniki həll yolu tapıla bilər. CAP üçün gələcək çox müsbətdir. Sonuncu Balkan ölkələrinin Brüsselə danışıqlar yolu ilə tədricən yaxınlaşmağı və onların təsiri hazırkı CAP tərəfindən davam etdirilərək möhkəmləndiriləcək. Daha çox problem Türkiyənin AB-ə qəbul olması ilə müşahidə oluna bilər, lakin hal hazırda bu nəticə tezliklə baş tutmayacaq. Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri də özlərinin assosiativ statusları ilə ədalətli şəkildə nəzərə alınacaqlar və kənd təsərrüfatı məsələsi də burada önəmlidir. Hər şey nəzərə alınaraq, milli kənd təsərrüfatlarının Avropa ümumi zonasına daxil olması və ahəngə uyğunlaşması prosesi mürəkkəbdir ki, daxil olan partnyorların kənd təsərrüfatı sistemini uyğunlaşdırmaq lazımdır.

*Lorenzo Venzi, prof.
University of Tuscia*

S U M M A R Y

THE REFORM OF EUROPEAN AGRICULTURES, ALONG 60 YEARS: ACHIEVEMENTS, REALITIES AND PROSPECTS

When analyzing a very complex phenomenon such as the CAP , we should consider the many changes occurred to main variables shaping European agricultures and we should try to differentiate between what would have been the desired / stated outcomes and what was going to happen otherwise without any interference. It is now evident that the NO- INTERVENTION policy, or better no integrating action in agriculture, in many threatening situations would have caused dramatic damages that no country alone would have mastered and overcome suitably. Having, instead, a policy for agriculture, despite of the failures, misjudgments, misallocations, improper tools, sometimes largely idealistic visions, but keeping it for such a long time so far, has provided a well tested policy structure, able now to monitor its performance, results and its relationships with other EU policies and interacting segments of society. Moreover, without a flexible domestic policy in agriculture, able to cope with necessary adjustments , trade pressures would be devastating on productions, as well as on food security at reasonable prices, but by a well balanced policy of curbing home productions when competing with those of developing countries, suitable equilibria have been satisfactorily kept. Finally, it is remarkable that CAP has become a tool and a platform for harmonizing an industry, such as agriculture, largely diversified by traditions, geography, climate, cultures to be able to fit rather well from Alentejo (PT) to Transilvania (RO) and from Lapland (FI) to Sicily (IT). Of course, these positive statements are not in line with the present discontent on European matters, culminated by Brexit, and perhaps not only that. Most of the criticism, though, was addressed to macro-economic and financial matters, that is the constraints coming within the Eurozone, in keeping the € in good shape and national accounts within reasonable deficits and debts. Technical critiques came also from not liking the specifications issued by DG Agriculture on traditional ways of producing typical products, or on names and brands forging the original ones, or by misallocating resources by loopholes in regulations. All this, in any cases, can be discussed in the appropriate manners and the administrative bodies and reach a technical solution, if not at the end on political grounds. The **prospects** for the future of CAP are positive. The last few Balcan countries are gradually approaching Brussels by negotiations and their impact will be fully sustained by the present asset of CAP. More problems would have been determined by the inclusion of Turkey, but at the moment this outcome seems not materializing soon. ENPCountries are going to be fairly considered through their associative status and agriculture is relevant there, but not worrying so far, a part from Ukrain, due to its large dimension in exchanges for certain commodities. All together, the process of inclusion and harmonization of national agricultures in an European common space can proceed with due diligence and adjustments, so to make incoming partners' agricultures fit for engaging in fair inner trade as the "old" ones have done and will continue to do so, since this reform is an enduring and systematic process towards convergence from the existing agricultural diversities.

*Ibrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT – 63:33; 631.15; 338.43

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ AQRAR SAHƏDƏ İQTİSADI MEXANİZMİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, aqrar sahə, ehtiyat mənbələri, iqtisadi mexanizm, prioritet istiqamətlər, toxumçuluq, damazlıq

Ключевые слова: продовольственная безопасность, аграрная сфера, источники резервов, экономический механизм, приоритетные направления, семеноводство, племенное животноводство.

Key words: food security, agrarian sphere, sources of stock, economic mechanism, priority directions, seed – growing, breeder.

Aclıq və doyunca yeməmək problemi bəşəriyyəti bütün tarix boyu təqib edib. Bununla əlaqədar ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin müxtəlif səviyyədə və şəraitdə yaşaması ilə əlaqədar olmuşdur. Beynəlxalq münasibətlərin qloballaşması və inkişafı dövründə bu problem özünü daha qabarıq göstərir. Ərzaq təhlükəsizliyi problemi müxtəlif səviyyələrdə: dünya, milli, regional və ev təsərrüfatı səviyyəsində bürüzə verməklə onun həlli iqtisadi və sosial problemlərin həllini mürəkkəbləşdirir.

Keçən əsrin 20-30-cu illərində ölkənin milli təhlükəsizlik anlayışına çiçəklənmənin, siyasi stabilliyin və dövlətin müdafiə qabiliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi baxılırdı. Hətta sonuncu prioritet dəyərə malik idi. Ərzaq təhlükəsizliyi probleminin müzakirəsi müharibədən sonrakı dövrdə, “İnsan hüquqlarına dair ümumi bəyannamə” (1948) qəbul edildikdən sonra təsadüf edirdi. Lakin 1974-cü ildə BMT-nin Baş Assambleyası FAO-nun tövsiyəsi əsasında hazırlanmış “Dünyada ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı haqqında beynəlxalq öhdəliklər” adlı qərarını qəbul etdi ki, burada da ərzaq təhlükəsizliyi “bütün sakinlərin istənilən zaman aktiv həyat şəraiti üçün dünya ərzaq resurslarına olan tələbatın təminatına zəmanət verən” anlayış kimi qeyd olunurdu.

Hazırda ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin əsası olmaqla, iqtisadi təhlükəsizliyin əsas elementlərindən biri hesab olunur.

Müstəqilliyin bərpasından sonra və islahatların keçirildiyi dövrdə ölkənin ərzaq təminatında real təhlükə yaranmışdı. Dağılmış ticarət əlaqələri nəinki Azərbaycan daxilində istehsalın və istehlakın aşağı düşməsinə, hətta digər ölkələrdən təchizatın güclü idxalından asılılığa və daima artan xarici ticarət borcuna gətirib çıxarmışdı. Bu dövrdə dövlət siyasətində müvafiq normativ hüquqi sənədlərin və proqramların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Bu baxımdan ərzaq təhlükəsizliyinin təmini dövlətdən siyasi, sosial-iqtisadi, elmi – texniki, təşkilati, informasiya və digər tədbirlərin kompleks həyata keçirilməsini tələb edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici rolu daxili ərzaq bazarının, yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının əlverişsiz rəqabətdən qoruması məqsədilə: 1) əhalinin

real gəlir artımı, onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi; 2) ölkə iqtisadiyyatında aqrar sahənin fəaliyyətinin gücləndirilməsi; 3) kənd təsərrüfatı məhsullarının, əmtəə və ərzağın xarici ticarətinin, xüsusən onların daxili bazarı qorumaq məqsədilə idxalı zamanı səmərəli idarə edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər görülməlidir. Bu baxımdan əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı müdafiəsində aqrar istehsalın və ərzaq bazarının sabit fəaliyyəti olmadan mümkün deyildir. Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin siyasi – iqtisadi müstəqilliyinin mühüm amili olmaqla dövlətin ərzaq müstəqilliyini şərtləndirir. Dövlətin ərzaq müstəqilliyinə nail olunması isə bütövlükdə aqrar sahənin tənzimlənməsindən bilavasitə asılıdır.

Ona görə də ərzaq təhlükəsizliyinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün dövlət iqtisadi və inzibati mexanizmlər vasitəsilə onun tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bazar mənasibətləri şəraitində dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi metodlarına daha çox üstünlük verilir. Bu mexanizmlərə qiymət, maliyyə, kredit, büdcə, vergi, planlaşdırma, gömrük, sığorta və bu kimi iqtisadi vasitələr daxil edilir.

Bu mexanizmləri tətbiq etməklə ərzaq məhsullarının qiymətlərinə, idxal – ixracın kəmiyyəti və bu məhsulların keyfiyyətinə, həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların maraqlarının təmin olunmasına təsir edilir. Fikrimizcə bazarın tənzimlənməsində istifadə olunan iqtisadi vasitələrin əlaqəli şəkildə tətbiqi, onların bir – birinə təsirinin qiymətləndirilməsi zəruri məsələ kimi diqqət mərkəzində olmalıdır. Hər bir iqtisadi vasitənin tənzimləyici metod kimi səmərəliliyi konkret şəraitdən asılı olaraq onun optimal təsir dərəcəsinin müəyyən olunmasını tələb edir. Bəzi halda həmin iqtisadi vasitə tənzimləyici kimi deyil, müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən müdaxilə forması kimi çıxış edə bilər.

Aqrar sahədə dövlətin əsas vəzifəsi ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının əsasən yerli istehsal hesabına ödənilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Aqrar sahənin tənzimlənməsinə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından yanaşılması məqsədəuyğundur.

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı kreditləşmə, vergi, sığorta, qiymət, planlaşdırma, idarəetmə, stimullaşdırma, ərzaq ehtiyatlarının formalaşması, sosial-iqtisadi siyasət, ətraf mühitin və torpaq ehtiyatlarının mühafizəsi sahəsində beynəlxalq ticarətin normalarına zidd olmayan dövlət tənzimlənməsi hesabına əldə edilə bilər. İqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi istehsalın artması və genişləndirilməsinin mühüm amili olmaqla, kənd təsərrüfatında işlərin mövsümlüyünü, xarici amillərdən asılılığı və istehsala vəsait qoyuluşunu nəzərə almağı tələb edir.

Müstəqilliyin ilk dövrlərində həyata keçirilən təsirli tədbirlər nəticəsində respublikamızda hər il davamlı olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artsa da, ölkə əhalisinin bir çox əsas məhsullarla, o cümlədən taxıl, ət, yumurta, bitki yağı və digər məhsullarla norma-ya uyğun, xüsusən yerli istehsal hesabına tələbatının ödənilməsində çətinliklər olmuşdur. Bunlar nəzərə alınaraq Azərbaycan Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edildikdən sonra hər il dövlət büdcəsindən bu məqsədlə 100 milyonlarla manat vəsait ayrılıb.

11 fevral 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı

(2004-2008-ci illər)”, 14 aprel 2009-cu ildə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 27 fevral 2014-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial – iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” ölkədə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Dövlət proqramları Azərbaycan Respublikasında əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə və sənayenin xammalla təmin edilməsi məqsədilə aqrar sahədə aparılan köklü islahatların, regionların davamlı inkişafına və infrastrukturun yaradılmasına zəmin yaratmışdır. Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına və emal müəssisələrinə geniş texniki və maliyyə dəstəyi aqrar bölmənin inkişafında mühüm rol oynayır. Dövlət tənzimlənməsi sahəsində görülmüş tədbirlər kənd təsərrüfatına, sahibkarlığın inkişafına təkan vermiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının xeyli artırılmasına, ölkənin daxili istehlak bazarında məhsulun çoxalmasına, əhalinin tələbatının müəyyən qədər yaxşılaşdırılmasına şərait yaratmışdır. “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli sərəncamına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istifadə etdikləri yanacaq, motor yağının və mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsi kənd təsərrüfatı istehsalına güclü təkan vermişdir. 15 aprel 2015-ci il tarixli sərəncamla verilən yardımın həcmnin 25 faiz artırılması, mineral gübrələrin güzəştə satılmasına görə verilən subsidiya təkrar (aralıq) əkinlər üçün verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Görülmüş ardıcıl tədbirlər nəticəsində 2005-ci ilə müqayisədə 2015-ci ildə taxıl istehsalı 41,1 faiz, kartof 40,1 faiz, tərəvəz 13,1 faiz, bostan məhsulları 33,2 faiz, meyvə və giləmeyvə 41,9 faiz, üzüm 97,1 faiz artmışdır. Müqayisə edilən müddət ərzində kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 50,8 faiz, süd istehsalı 53,7 faiz, yumurta istehsalı 77,5 faiz, yun istehsalı 29,7 faiz, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu isə faktiki qiymətlərlə 3 dəfə artmışdır.

Hazırda ölkəmizdə aparılan aqrar siyasət istehsalın dinamik inkişafına yönəldilmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Ona görə də hazırkı əsas məqsədlərdən biri qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafına, ölkənin makroiqtisadi vəziyyətinin sabit saxlanılmasına, iqtisadiyyatın səmərəli tənzimlənməsi və onun dinamik inkişafının stimullaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə ölkədə istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın, infrastrukturun, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına və iqtisadiyyata cəlb olunacaq investisiyalarda ölkənin daxili resurslarının payının artırılması nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatına birbaşa subsidiyaların artırılması, emal müəssisələrinin yaradılmasına investisiyaların cəlb edilməsi, qeyri – neft sahələrinin inkişafının təmin edilməsi qarşıda duran prioritet istiqamətlər hesab olunur.

“Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda ölkə prezidenti İ.Əliyev respublikada sahibkarlığın inkişafı və ərzaq təminatı sahəsində çox böyük işlər görüldüyünü qeyd etmişdir. Qeyd edilmişdir ki, biz özümüzü taxılla 64%, kartofla 90%, bostan məhsulları ilə 100%, meyvə və giləmeyvə ilə 110%, ətlə (kəsilmiş çəkiddə) 92%, südlə 80%, yumurta ilə 99,6% təmin edirik. Ölkə prezidenti əsas ərzaq məhsulları üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi və maya dəyərində idxaldan asılılığı azaltmaq üçün konkret faktlar göstərmiş və diqqət yetiriləcək

istiqamətləri müəyyənləşdirmişdir. Prezident İ.Əliyev göstərmişdir ki, “İndi biz özümüzü böyük dərəcədə təmin edə bilmişik. Ona görə ki, ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi siyasəti uğurla aparılır. Ancaq, eyni zamanda ... hələ görüləsi işlər çoxdur... iş adamları, dövlət qurumları, yerli icra orqanları üçün əsas sənəd – yol xəritəsi olmalıdır və bunu tezliklə icra etməliyik” (Respublika qəzeti. 27.01.2016).

Göstərilənlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikası prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli sərəncamına uyğun “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” hazırlanmış və 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanla təsdiq edilmişdir. Strateji Yol Xəritəsi 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışlarını əhatə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahədə prioritet istiqamətlər torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmini; kənd təsərrüfatında suvarma və meliorasiya təminatının bərpası; aqrar sahədə xammal istehsalı və emalı sahələrinin əlaqəli inkişafının dəstəklənməsi; rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması; aqrar istehsal və xidmət sahələrinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; aqrar sahənin elmi – metodiki təminatının və kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. ibarətdir.

Bununla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi əkin strukturunun təkmilləşdirilməsini, heyvandarlığın inkişafı və onların yemlə təminatı, istehsal və emal texnologiyasını, infrastrukturun təkmilləşdirilməsini, toxumçuluq və damazlığın təşkili, aqrar sahənin texniki təminatının yaxşılaşdırılmasını, idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Ümumiləşdirmələr nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə kompleks və sistemli yanaşmaqla aşağıdakı məsələlər həll edilməlidir:

- yerli məhsul istehsalçıları bütün vasitələrlə dəstəklənməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə diqqət artırılmalıdır;

- ölkədə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı artdıqca ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı səviyyəsi yüksəlir. Dövlət yerli aqrar istehsalın elə inkişafına nail olmalıdır ki, xarici mühit pisləşsə də ölkə əhalisinin ərzaq istehlakı üçün təhlükə yaranmasın;

- respublikamızda ərzaq məhsulları strukturun inkişaf meylləri urbanizasiya və ekoloji mühit amillərinin artan təsirinə adekvat nəzərə almalı, aqrar sahədə iqtisadi fəallığın ekoloji reqlamentləşdirilməsi müxtəlif maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi fonunda baş verməlidir;

- ərzaq təhlükəsizliyinin təminində iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə yerli məhsulların rəqabət qabiliyyəti yüksəldilməli, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, marketing və informasiya xidməti genişləndirilməli, lizinq və infrastrukturun inkişafına kömək edən dövlət investisiya siyasəti həyata keçirilməlidir;

- ərzaq məhsullarının istehsal, emal və saxlama prosesində keyfiyyətin saxlanılmasına imkan verən resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması, ərzaq məhsullarının son istehlakçıya çatdırılmasının bütün mərhələlərində texniki vasitələr kompleksinin modernləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı və ixracını tənzimləmək məqsədilə istehsalın yerli stimullaşdırılması tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəal tənzimləyici siyasət yeridilməli, maliyyə, kredit, vergi, qiymət, investisiya, sığorta və digər vasitələrdən daha çevik istifadə olunmalıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, ölkə prezidenti İ.Əliyevin 5 fevral 2014-cü ildə keçirilən konfransda göstərdiyi kimi "... yerli istehsalın gücləndirilməsi, idxaldan asılılığımızın azaldılması, ixrac yönümlü məhsulların yetişdirilməsi prioritet məsələdir.... Azərbaycanada ərzaq təhlükəsizliyi 100 faiz daxili istehsal hesabına təmin edilməlidir."

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans. Respublika qəzeti. 27.01.2016. №18
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 06.12.2016-cı il tarixli Prezident fərmanı
3. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı. 2015. B.2015. 671 səh.
4. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. B.2010. 248 səh.
5. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. B.2016. 655 səh.

*İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ AQRAR SAHƏDƏ İQTİSADI MEXANİZMİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyinin mahiyyəti, aqrar sahədə daxili ehtiyat mənbələrindən istifadə və iqtisadi mexanizmin rolu araşdırılır. Müəllif daxili ehtiyatların aşkar edilməsi üçün əkin sahəsinin strukturunun, istehsal və emal texnologiyasını, infrastrukturaların təkmilləşdirilməsini, toxumçuluq və damazlığın təşkili, heyvandarlığın inkişafı və onların yemlə təminatı, aqrar sahənin texniki təminatının yaxşılaşdırılmasını, idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini təklif edir. Bununla əlaqədar yerli istehsalın dəstəklənməsi, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, marketinq, lizinq və informasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi, maliyyə, kredit, qiymət, investisiya və digər iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilməsini prioritet istiqamətlər kimi qiymətləndirir.

*Ибрагимов И.Г. д.э.н., проф.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

В статье исследуются сущность продовольственной безопасности, использование в аграрной сфере источников внутренних резервов и роль экономического механизма.

Для выявления внутренних ресурсов автором предлагается совершенствование структуры посевных площадей, производственной и перерабатывающей технологии; развитие животноводства и его обеспечение кормами; совершенствование инфраструктуры; улучшение организации семеноводства и племеневодства; улучшение технического обеспечения аграрной сферы и совершенствование управленческих механизмов.

В связи с вышеперечисленными, в качестве приоритетных направлений предлагается использование поддержки местного производства; повышения конкурентоспособности продуктов; снижения себестоимости продукции; расширения информационных, лизинговых и маркетинговых услуг; кредитования; цены, инвестиций и других экономических механизмов.

*Ibrahimov I.H. doc. of econ. scien., prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

FOOD SECURITY AND PRIORITY DIRECTIONS OF IMPROVING OF ECONOMIC MECHANISM IN AN AGRARIAN SPHERE

In article, the essence of food security, to use internal source of stock in agrarian sphere and the role of economic mechanism are investigated. An author offers the structure of sowing area, production and conversion technology, to improve the infra-structure, the formation of seed-growing and breeder, the development of cattle-breeding and provision of them with feed, to improve technical provision of agrarian sphere, to improve management mechanism in order to discover internal stocks. In this connection, to be supported local production, to raise competition ability of the product, to reduce prime cost of the product, marketing, credit, cost, investment and to use other economic mechanisms are estimated as priority directions.

*Hacıyeva L.A. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 338.486.3

TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: turizm xidmətləri, turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi, Servqual modeli, rəqabət üstünlükləri

Ключевые слова: туристические услуги, конкурентоспособность туризма, модель Servqual, конкурентные преимущества

Keywords: travel services, tourism competitiveness, SERVQUAL model, competitive advantages

Innovativ inkişaf modelinə keçid şəraitində ölkəmizdə dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün qeyri-neft sahələrinin, xüsusilə də turizm sahəsinin inkişafı vacib məna kəsb edir. Turizmin inkişafının Strateji Yol Xəritəsində sahənin əsas prioritetləri müəyyənləşdirilmiş və Azərbaycanı cəlbedici turizm məkanına çevirmək məqsədi qoyulmuşdur. Məqsədə nail olmaq üçün rəqabətqabiliyyətli turizm xidmətlərinin təklif edilməsi şərtidir. Biznesin qloballaşması və rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas göstəriciləri təhlil olunmalı, turizm sahəsinə təsir edən amillər araşdırılmalıdır. Bazarda təklif olunan turizm xidmətləri istehlakçıların arzu və istəklərinə cavab verməli, onların tələbatına uyğun olmalıdır. Bunun üçün turizm müəssisələri vaxtaşırı bazar tədqiqatları aparmalı, turistlərin tələbatlarını araşdırmalı, onlara rəqiblərlə müqayisədə daha keyfiyyətli xidmətlər paketi təklif etməli, xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini qiymətləndirməlidirlər.

Turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi. Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışına nəzər salaq:

- rəqabətqabiliyyətlilik – rəqabət aparmaq qabiliyyəti – analoji təkliflər arasında məhsulun və ya xidmətin bazarda birinci olmaq qabiliyyətidir;

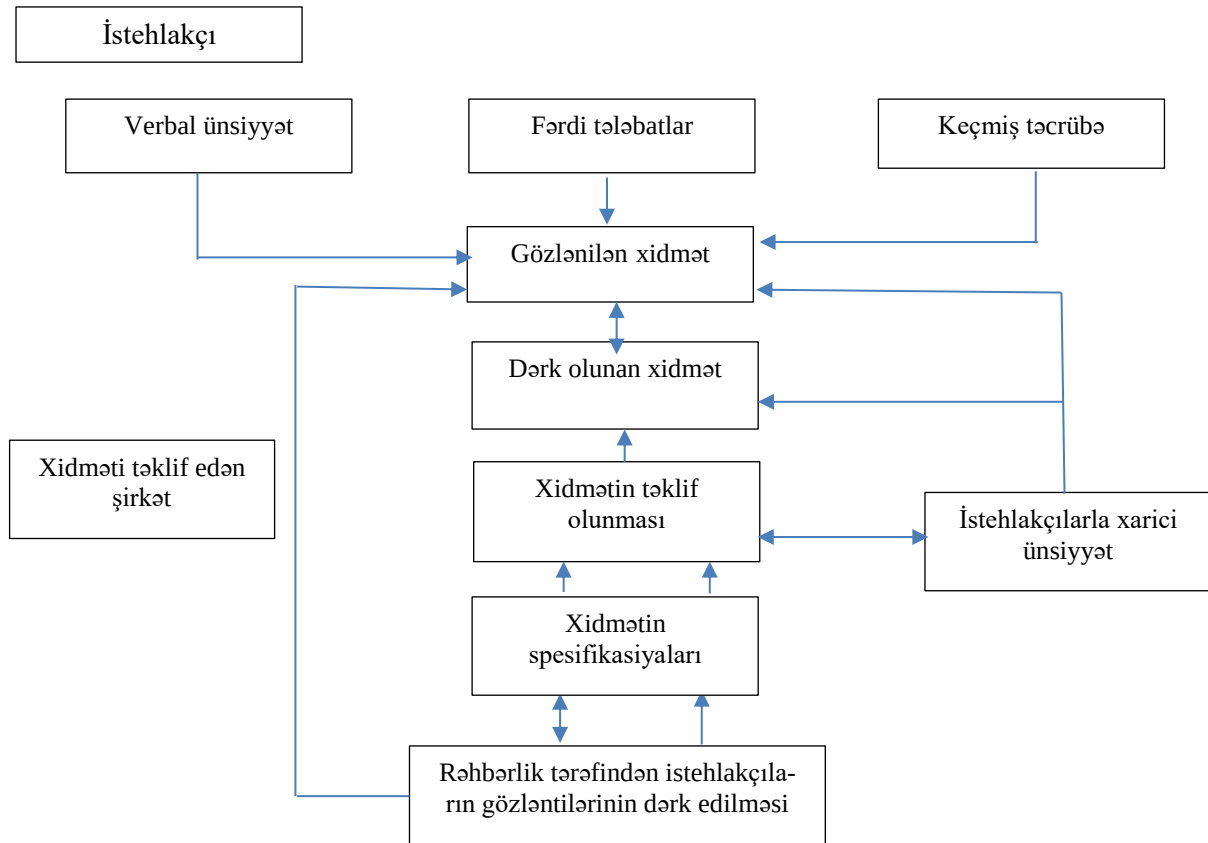
- rəqabətqabiliyyətlilik – rəqib təkliflərlə müqayisədə istehlakçıların müəyyən tələbatının ödənilməsində bazar üstünlüyünü təmin edən məhsulun və ya xidmətin keyfiyyət və dəyər xarakteristikalarının məcmusudur.

Ümumiyyətlə, məhsul və ya xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyi, müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi, sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi anlayışlarını fərqləndirirlər. İlk olaraq turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən göstəricilər sisteminə nəzər salaq, sonra isə turizm sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyini formalaşdıran amilləri və turizm müəssisəsələrinin rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərini təhlil edək.

Turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi deyəndə isə, biz, analoji turizm təklifləri ilə rəqabət apararkən, turizm xidmətlərinin müəyyən vaxt müddətində müəyyən bazarda mövqə qazanıb saxlaması qabiliyyətini başa düşürük.

Turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi bu xidməti rəqiblərin analoji xidmətlərdən fərqləndirən əsas texniki-iqtisadi, keyfiyyət və dəyər göstəriciləri üzrə qiymətləndirilir. Hazırda xidmətlərin, o cümlədən, turizm xidmətlərinin, rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə imkan verən göstəricilər sistemi tam müəyyən edilməyib, müxtəlif müəlliflər tərəfindən xidmətlərin rəqabətqabiliyyətini müəyyən etmək üçün fərqli amillər təklif olunur. Mövcud yanaşmaları təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, xidmətlərin

keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və onların rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyən edilməsi üçün əsasən xidmətin daxili keyfiyyətini (funksional keyfiyyət) və xarici keyfiyyətini (texniki keyfiyyət) əks etdirən göstəricilər sistemi təklif edilir. Təklif edilən göstəricilər sistemləri arasında xüsusən V.Zeithaml, L.Berri və A.Parasuraman (6,8) tərəfindən hazırlanan sistemlər daha çox tanınır. Bu tədqiqatçılar ilk olaraq 10 göstəricidən ibarət olan sistem təklif etmişdilər, sonradan bu sistem təkmilləşdirilmiş və beş müstəqil göstəricidən ibarət Servqual (“Service quality - xidmətin keyfiyyəti”) sistemi hazırlanmışdır.

Şəkil 1. Xidmətin keyfiyyəti modeli.

Modelin mahiyyəti “Gözləntilər – Dərketmə” (Expectation – Perception) algoritmi ilə ifadə olunur. Gözləntilər istehlakçıların arzu və tələbatlarını, məhsul və xidmətlərin hazırlanması zamanı istifadə olunan standartları (bəzi tədqiqatçılar bunları “ideal standart” adlandırırlar) əks edir. Dərketmə isə təklif olunan real məhsul və ya xidmətə istehlakçıların münasibətidir. Model ilk dəfə 1985-ci ildə təklif olunmuş, lakin sonradan ona bir sıra dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Modelin baza algoritmi aşağıdakı tənliklə ifadə oluna bilər (2, 8):

$$Q_i = \sum W_j (P_{ij} - E_{ij}),$$

burada, Q_i – i stimulumun dərk olunan keyfiyyəti, W_j – j atributunun çəki amili, P_{ij} – i stimulumun j atributuna görə dərk edilməsi, E_{ij} – j atributu üçün gözlənilən səviyyədir.

Servqual modelinə əlavə kimi “Gözləntilərin təftişi”ndən istifadə olunur ki, bunun mahiyyəti aparılan tədqiqatın nəticələrinin yoxlanılmasıdır. Əlavə keçirilən tədqiqat zamanı respondentlərdən xahiş olunur ki, hər stimula üzrə onlar üçün ən yüksək keyfiyyət səviyyəsini ifadə edən müvafiq şirkəti (çoxsaylı obyektlərin müqayisəli tədqiqı zamanı) və ya atributu (bir obyektin çoxatributlu metod üzrə tədqiqində) qeyd etsinlər. Ən yüksək nəticəsi olan şirkəti (atributu) baza kimi qəbul edib, bütün araşdırmaları ona görə aparırlar. Qiymətləndirmə zamanı çox vaxt semantik differensial qiymətləndirmə şkalasından istifadə olunur. Təftişin aparılması nəticəsində hər i stimulu üzrə ən yüksək keyfiyyət göstəricisi Q formalaşır. Sonra isə hər obyekt üzrə hər i stimulumun normativ keyfiyyətinin nisbi səviyyəsi müəyyən edilir:

$$NQ_i = -1 (\sum W_j * ((A_{ij} - I_j) - (A_{ej} - I_j))),$$

Burada NQ_i – i stimulumun normativ keyfiyyəti; A_{ej} – təftiş zamanı üstün normativə malik olan j atributunun fərdi dərk edilməsidir, I_j – semantik differensial qiymətləndirmə şkalası üzrə atributun ideal göstəricisidir, A_{ij} – i stimulumun j atributunun semantik differensial şkalası üzrə istehlakçılar tərəfindən qiymətləndirilməsidir.

"SERVQUAL" modeli əsasında bir sıra yeni modellər hazırlanmışdır ki, onların biri də C.Kronin tərəfindən təklif edilən "SERVPERF" metodudur (SERVICE PERFORMANCE – xidmətin yerinə yetirilməsi səviyyəsi). C.Kroninin mülahizələrinə görə “dərk olunan keyfiyyət səviyyəsi” istehlakçı məmnunluğunun dərəcəsini tam dəqiqliyi ilə əks etdirmir, bu daha çox potensial istehlakçıların münasibətini ifadə edir (5). Kronin “keyfiyyətin səviyyəsi” deyərəkən, Bolt və Dreuv tərəfindən təklif olunmuş “Attitude” modelinə istinad edib. Attitude modeli belə ifadə olunur:

$$ATTITUDE_t = f(CS/Dt, ATTITUDE_{t-1}),$$

burada $ATTITUDE_{t-1}$ – əvvəlki müddətdə servis xidmətinin keyfiyyət səviyyəsi; CS (Consumer Satisfaction) – istehlakçıların məmnunluğunun səviyyəsi; Dt (Dissatisfaction) – istehlakçıların narazılığının səviyyəsidir. Bu model “məmnunluq” və “xidmətin keyfiyyəti” parametrləri arasında təsviri əlaqənin yaradılması üçün baza kimi çıxış edir:

$$SERVQUAL = f(CS/Dt, Disconfirmation)$$

Burada:

$$CS/Dt = f(Disconfirmation, E, Performance)$$

Disconfirmation – qeyri-müəyyənliyin səviyyəsi (hadisələrin baş verməsi ehtimalının tədqiqi); Performance – “yerinə yetirilmə” və ya reallaşdırma. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə məhsulun və ya xidmətin yerinə yetirilməsinə (performance) əsaslanan modellər daha effektivdir.

Servqual modelinə daxil olan stimulla və atributların ən optimal seçimi cədvəldə qeyd olunub (6):

Cədvəl 1.

“Servqual” standartına aid olan əsas stimullar.

Stimulun adı	Stimulun mənası
TANGIBLES	"duyulan, hiss olunan" – xidmətin duyulması səviyyəsini, fiziki vəziyyətini əks edir
RELIABILITY	"Etibarlı" – istehlakçının xidmətə olan inamını əks edir
RESPONSIVENESS	"Məsuliyyət, reaksiya vermək" – xidmətin istehsalçısının istehlakçıların istəklərinə reaksiya verməsi
ASSURANCE	"Əminlik" – xidməti təklif edən şəxsin nüfuzu
EMPATHY	"Dərk olunan, anlanan" – istehlakçıların ehtiyaclarının başa düşülməsini əks edir

Servqual modelinin mahiyyəti. Servqual modeli xidmət sahələrində geniş tətbiq olunur, modelin vasitəsilə məqsəd auditoriyasının xidmətin keyfiyyətinə olan tələblərini təhlil etmək və xidmət müəssisəsi tərəfindən təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətini qiymətləndirmək mümkündür. Eyni zamanda model müəssisənin işçilərinin (heyətinin) təklif olunan xidmətlərin keyfiyyəti barəsində təsəvvürünün yaranmasına yardım edir. Servqual modelini istifadə edərkən, “ideal xidmət” anlayışının tərkibedici parametrləri kimi beş göstərici əsas kimi götürülür:

- Tangibles (fiziki vəziyyət);
- Reliability (etibarlılıq);
- Responsiveness (reaksiya vermək);
- Assurance (əminlilik);
- Empathy (empatiya).

Xidmətlərin keyfiyyətini əks etdirən model şəkil 1-də əks olunmuşdu (6).

Qeyd olunan stimullara biraz ətraflı nəzər salaq:

Tangible. Bu stimul xidmətin duyulmasını, hiss olunmasını, onun fiziki vəziyyətini əks edir. Fiziki vəziyyət deyəndə, müştərinin hiss edə biləcəyi maddi dəlillər başa düşülür. Məsələn, xidmət prosesində bu stimula aiddir:

- məkanın (turizm müəssisəsinin) xarici görünüşü, dizaynı;
- heyətin xarici görünüşü;
- interyer, təmizlik və s.

Yaxşı xidmət gözləyən müştəri bu göstəriciləri də “xidmətin keyfiyyəti” anlayışına daxil edir.

Reliability. Etibarlılıq deyərkən, xidmət təşkilatının öz müştərilərinə verdiyi vədləri vaxtında yerinə yetirməsi başa düşülür, məsələn:

- onlayn internet vasitəsilə aviabiletlərin alınması;
- müştərinin istəyi ilə zənglərin yeni ünvana yönləndirilməsi;

- restoranda keyfiyyətli xidmətin təklif edilməsi və s.

Responsiveness. Bu stimül xidmət müəssisəsinin (o cümlədən, turizm müəssisəsinin) heyətinin müştərilərin arzu və istəklərinə cavab reaksiyasını əks edir, məsələn:

- sifarişin yerinə yetirilməsi vaxtı;
- müştərilərə göstərilən xoş münasibət;
- işçilərin müştərilərin şikayətlərinə reaksiya verməsi və s.

Assurance. Xidməti təklif edən işçinin özünə inam qazanması və müştərini işçinin kompetentli şəxs olmasına inandıran stimül, məsələn:

- müştərinin öz təhlükəsizliyinə əmin olması;
- işçilərin yüksək professionallığı;
- işçilərin uniforması, xarici görünüşü və s.

Empathy. Bu stimül hər fərdi müştəriyə xüsusi münasibət və qayğının göstərilməsini, onun şəxsi tələbatlarının dərk edilməsini və onların ödənilməsi üçün fərdi servisin təklif edilməsini nəzərdə tutur, məsələn:

- şirkətin nümayəndəsinin müştərinin danışdığı dildə ünsiyyət qurması,
- aviauçuş zamanı müştəriyə əlavə isti örtüyün verilməsi,
- restoranda müştərinin xüsusi tələbatlarına uyğun menyunun təklif edilməsi və s.

Servqual modelinin üstünlükləri və çatışmazlıqlarına nəzər salaq. Modeli təhlil edən bəzi tədqiqatçılar, məsələn, T. Van Dayk, L.Keppelman, V.Pributok (3) burda istifadə olunan beş göstəriciyə şübhəylə yanaşır. Alimlərin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, bu göstəricilərdən ehtiyatla istifadə etmək lazımdı, çünki əldə olunan məlumatların etibarlılığı və əsaslığı ilə bağlı problemlər yarana bilər, deməli ən optimal parametrlərin axtarışı davam etməlidir.

Lakin əksər tədqiqatçıların fikrinə görə (1,3,4), Servqual modeli xidmətlərin keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verən ən səmərəli modellərdəndir. Servqual modeli müştərilər tərəfindən servis xidmətlərinin dərk edilməsi xüsusiyyətlərini əks edir, müştərilərin arzu və istəklərinə daha çox uyğun gələn xidmət standartını düzgün müəyyən etməyə imkan verir.

Təəssüf ki, milli turizm şirkətlərində istifadə olunan standartlar çox vaxt müasir beynəlxalq tələblərə cavab vermir, bu səbəbdən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən turizm müəssisələri öz xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq üçün Servqual modelindən istifadə edə bilərlər.

Turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinə digər yanaşma turistlərin arzularını nəzərə alan və turist məhsulunun keyfiyyəti və istehlak qiyməti göstəricilərinin istifadəsinə əsaslanan metoddur. Bu istiqamətdə tədqiqat aparan alimlər K.Flyayşer, B.Benussan isbat etmişdilər ki, turizm xidmətlərinin qiyməti, keyfiyyəti və istehlak dəyəri arasında sıx əlaqələr mövcuddur.

Turizm xidmətlərinin keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri sisteminin hazırlanmasına müasir yanaşmalar aşağıda qeyd olunanlara əsaslanmalıdır:

- turizm xidmətlərinin qiyməti, keyfiyyəti və istehlak dəyərinin arasında olan əlaqədən istifadə etmək. Bu əlaqə öz əksini turizm müəssisəsinin məhsulunun istehlak dəyərinin strateji idarə edilməsi sxemində tapır. Sxemə uyğun olaraq, müəyyən resurslara və uğur amillərinə malik olan turizm müəssisəsi bu potensial imkanları keyfiyyət, qiymət, istehlakçı dəyəri kimi

rəqabətqabiliyyətli göstəricilərə malik olan turun hazırlanmasına və bazara irəlilədilməsinə sərf edir. Tur elə təşkil olunmalıdır ki, müştərilərin ən incə zövqlərini oxşamalıdır;

- beynəlxalq təcrübəyə malik olan və turizm sahəsində tanınmış mütəxəssis sayılan şəxslər tərəfindən sosioloji tədqiqatlar metodikasının istifadə edilməsi və turizm xidmətlərinin keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas xassələrinin müəyyən edilməsi.

Turizmdə rəqabətqabiliyyətlilik anlayışından bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki:

- turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi onların müştəri üçün cazibəliyinin göstəricisidir;

- turizm xidmətlərinin cazibəliyi müxtəlif, bəzən biri-birindən tam fərqli olan tələbatların ödənilməsi dərəcəsi ilə müəyyən edilir;

- tələbatların strukturu və prioritetliyi həm turizm məhsulunun xüsusiyyətlərindən həm də istehlakçı tipindən asılıdır;

- iqtisadi kateqoriya kimi rəqabətqabiliyyətlilik nisbi xarakter daşıyır, yəni müəyyən bazar və müəyyən analoqa görə araşdırılır;

- rəqabətqabiliyyətlilik dinamik xarakterə malikdir, yəni bu anlayış yalnız müəyyən zaman kəsiyi üçün bazar konyunkturasında baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaqla təhlil olunur;

- rəqabətqabiliyyətlilik turizm xidmətinin həyat dövrünün mərhələsindən asılıdır;

- yalnız müəyyən bazar payına malik olan xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyi barəsində danışmağa dəyər.

Turizm sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyini formalaşdıran amillər şəkil 2-də göstərilir.

Turizm sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən amillər.

Turizm sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyi			
Müəyyən edən göstəricilər			
Turist gəlmələrinin sayı	Turizmdən əldə olunan gəlir	Turizmin beynəlxalq reytingində mövqe	Istehlakçıların məmnunluğu səviyyəsi
Rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi kriteriləri			
Turizm resurslarının istifadəsinin effektivliyi		Turizm infrastrukturunun inkişafı	Xidmətin keyfiyyəti və qiymətlərin səviyyəsi
Rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edən amillər			
Təbii və mədəni resurslar		Turizm sənayesi, yerləşmə, qidalanma, nəqliyyat, əyləncə	Turizm industriyasının kadrları
Turizm müəssisələrinin daxili mühit amilləri		Turizm müəssisələrinin xarici mühit amilləri	

Şəkil 2. Turizm sahəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşması sxemi (5).

Sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi mövcud iqtisadi, təbii, təşkilati, texnoloji resurslardan asılıdır. Rəqabətqabiliyyətlilik ilk olaraq resurs amili ilə əlaqəlidir və coğrafi yerləşmədən, iqlim şəraitindən, təbii resurslardan, kvalifikasiyalı insan resurslarından, kapitaldan asılıdır. Lakin müasir zamanda yalnız resursların mövcudluğuna əsaslanaraq yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə müvafiq olmaq mümkün deyil, sahədə fəaliyyət göstərən yüksək rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin sayını, inkişaf etmiş infrastrukturun mövcudluğunu, dünya reytingində ölkə turizminin tutduğu mövqeni də nəzərə almaq lazımdır.

Turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi həm də onları təklif edən təşkilatın rəqabət üstünlükləri ilə müəyyən edilir. Rəqabət üstünlüyü nisbi xarakter daşıyır və daha güclü rəqiblərlə müqayisə yolu ilə dəqiqləşdirilir. Rəqabət üstünlüyünün əsas göstəricilərindən biri qiymətə görə üstünlükdür. İqtisadi böhran zamanı qiymət amilinin rolu daha da yüksəlir, bir çox müştəri əsasən ekonom-turlar, ekonom-uçuşlar, ekonom-paketlərə üstünlük verir. Bu isə ölkədə ulduzsuz, və ya 1-2 ulduzlu otellərin, hostellərin, aşağı qiymətli uçuşların və lou-kosterlərin ölkəyə cəlb edilməsini tələb edir. Məsələn, qonşu Türkiyə və Misirin turizm müəssisələri məhz aşağı, uyğun qiymətlər strategiyası və "Hər şey daxil" sisteminin tətbiqi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir.

Xərclərə görə liderlik strategiyası (7) əsasən daxili turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı üçün tətbiq oluna bilər, məsələn, sosial turizm (əztəminatlı ailələrin, çoxuşaqlı ailələrin, qaçqınların, əlillərin, şəhid ailələrinin istirahəti və müalicəsinin təşkili), uşaq turizmi (məktəbli və tələbələrin tətillər vaxtında istirahətinin təşkili), fəal turizm (velosiped, su gəzintilərinin, dağ turizminin təşkili).

Rəqabət üstünlüyünü təmin edən digər strategiya keyfiyyətə görə üstünlükdür ki, bu strategiya turizm xidmətlərinin keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəlir və istehlakçı üçün əlavə dəyər yaradır. Keyfiyyətə görə üstünlük turizm müəssisəsinin bazar gücünü artırır, onu bazaradakı digər analoji müəssisələrdən fərqləndirir, rəqiblərdən müdafiə edir. Bu rəqabət üstünlüyünün formalaşmasının əsas şərtləri kimi istehlakçılara yönümlülük, innovasiyalar, adaptasiya, nüfuz çıxış edir. Turizm xidmətlərinin istehlakçılar üçün dəyərinin artması nəticəsində onlar xidməti əldə etmək üçün daha yüksək qiymət ödəməyə razı olurlar. Bu strategiyadan istifadə edən turizm müəssisələri öz xidmətlərini differensiaslaşdırmalı və müxtəlif segmentləri əhatə etməyə çalışmalıdır. Məsələn, Çexiyanın turizm şirkətləri varlı turistlər üçün tanınmış kurortlara müalicə turları, Praqa şəhərinə ekskursiya turları, gənclər üçün tədris turları təklif edirlər.

Rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verən növbəti strategiya təmərküzləşmə strategiyasıdır ki, bu zaman turizm müəssisəsi bazarın kiçik segmentlərinə və ya bazar işlərinə fokuslanır və məqsəd segmentini tam əhatə etməyə çalışır.

Beləliklə, turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyən rəqabət üstünlüklərinin təmin olunması hesabına əldə olunur. Rəqabət üstünlüklərinin yaradılması xidmətlərin keyfiyyəti, bölüşdürülməsi, qiyməti, stimullaşdırılması sahəsində tədbirlər kompleksinin hazırlanması ilə əlaqəlidir. Bazarın əhatə strategiyasını seçərkən aşağıdakılara fikir vermək lazımdır:

- təşkilatın resursları;
- təklif edilən xidmətlərin oxşarlığı səviyyəsi;
- xidmətlərin həyat dövrünün mərhələsi;
- rəqiblərin marketinq strategiyaları.

Aparılan tədqiqatları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir zamanda turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün Servqual (Xidmətlərin keyfiyyəti) modelindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Milli turizm müəssisələrində Servqual modelinin tətbiqi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müştəri məmnunluğunun yaradılması ilə nəticələnə bilər.

Turizm müəssisələri dəyişkən bazar şəraitində rəqabət üstünlükləri əldə etmək üçün əsasən xərclərdə liderlik, xidmətlərin differensiallaşması və təmərküzləşmə strategiyasından istifadə edə bilərlər. Strategiyaların seçimi turizm müəssisələrinin resurs potensialından, maliyyə imkanlarından, ixtisaslı kadrlarından və strateji məqsədlərindən asılıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Наси́ева Л.А. Xidmət sahələrinin marketinqi. Bakı, 2013, 276 s.
2. Баумгартен Л.В. Возможные подходы к выбору показателей и оценке конкурентоспособности (на примере туристических услуг). Маркетинг в России и за рубежом. №4, 2011
3. Дурович А., Анастасова Л. Маркетинговые исследования в туризме. М: Новое знание, 2002, 347 с.
4. Фляйшер К., Бенсуссан Б. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе. М.: Бином, 2005, 541 с.
5. Шавкина Ж.М., Тлеубердинова А.Т. Формирование конкурентоспособности туристических услуг. Маркетинг в России и за рубежом, №6, 2011
6. Valaria A. Zeithaml, Delivering quality service: balancing customer perceptions and expectations, 2009, 240 p.
7. Michael E. Porter, Joan Magretta, Mark R. Kramer , Strategy and Competition: The Porter Collection, 2014.
8. Parasuraman, A., "Superior Service and Marketing Excellence: Two Sides of the Same Success Coin," Vikalpa: The Journal for Decision Makers, Vol. 25, No. 3, July September 2000, pp. 3-13.

*Hacıyeva L.A. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

İnnovativ inkişafa keçid şəraitində qeyri-neft sektorlarının inkişafı xüsusi məna kəsb edir. Ölkəmiz üçün prioritetli istiqamət kimi turizm sahəsini qeyd etmək olar. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur ki, bura strateji coğrafi mövqeni, sabit siyasi durumu, zəngin mədəni adət-ənənələri, qədim tarixi abidələri, əlverişli təbii iqlimi, əsrarəngiz təbiəti daxil etmək olar. Lakin, təəssüf ki, mövcud potensialdan tam istifadə olunmadığından, turizm sahəsinin hazırki inkişaf səviyyəsində bir sıra problemlər mövcuddur ki, bunlardan xüsusilə təklif olunan turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı olmasını, qiymətlərin yerli əhali üçün münasib olmamasını, kompleksli tur-paketlərin sayının məhdud olmasını qeyd etmək olar. Bu baxımdan, müasir zamanda ölkəmizdə sahənin inkişafı üçün qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin və rəqabət-qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsidir.

Məqalədə turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi göstəriciləri tədqiq olunur və bu sahədə mövcud yanaşmalar və modellər təhlil olunur. Qeyd olunur ki, turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün ilk növbədə rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyən edən göstəricilər sistemini müəyyən etmək və turizmdə rəqabət üstünlüklərinin yaradılması imkanlarını araşdırmaq lazımdır.

Bu sahədə aparılan araşdırmaları təhlil edərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, xarici tədqiqatçılar tərəfindən xidmətin daxili və xarici keyfiyyətini əks etdirən göstəricilər sistemi təklif edilir. Bu göstəricilər öz əksini Servqual modelində tapmışdır. Modelin mahiyyəti və ayrı-ayrı üsürlərinin məzmunu məqalədə şərh olunmuşdur.

Məqalədə həmçinin Servqual modelinin üstünlükləri və çatışmazlıqları təhlil olunmuş və modelin milli turizm bazarına uyğunlaşdırılması tədqiq olunmuşdur. Aparılmış tədqiqat nəticəsində turizm xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən göstəricilərin təhlili aparılmış, turizm müəssisələrində Servqual modelinin tətbiqi təklif olunmuş və müəssisələrdə rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsi üçün strategiyalar təhlil olunmuşdur. Müəllif belə nəticəyə gəlmişdir ki, ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün turizm müəssisələrinin prioritetli strategiyalar kimi xərclərdə liderlik, xidmətlərin differensiallaşdırılması və təmərküzləşmə strategiyalarından istifadə etməsi məqsədəuyğundur.

*Гаджиева Л.А. доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ

В условиях перехода к инновативному развитию особую значимость приобретает развитие ненефтяного сектора. Наиболее приоритетным направлением развития для нашей страны считается туристическая отрасль. В Азербайджане имеется большой потенциал в сфере развития туризма, который включает стратегическое географическое расположение, стабильную политическую ситуацию, богатое культурное наследие, древние исторические памятники, благоприятные погодные условия, богатую флору и фауну. К сожалению, данный потенциал в полной мере не используется, что приводит к существованию ряда проблем в современном состоянии развития туризма в нашей стране. Наиболее актуальными из этих проблем являются низкое качество предлагаемых туристических услуг, завышенный уровень туристических услуг для местного населения, ограниченное число предлагаемых комплексных тур-пакетов. С этой точки зрения, в современных условиях основными задачами для развития туристической сферы в Азербайджане являются повышение качества и конкурентоспособности предлагаемых туристических услуг.

В статье исследуются показатели конкурентоспособности туристических услуг и анализируются различные подходы и модели, существующие в данной сфере. Отмечается, что для повышения конкурентоспособности туристических услуг в первую очередь необходимо определить систему показателей, определяющих конкурентоспособность услуг и исследовать возможности создания конкурентных преимуществ в туризме.

Анализируя исследования, проводимые в данной сфере, можно прийти к выводу, что ряд зарубежных исследователей предлагают систему показателей, отражающих внутреннее и внешнее качество услуги. Эти показатели наиболее полно учитываются в модели Servqual. Сущность данной модели и содержание ее отдельных элементов подробно исследуются автором в статье.

Также в статье рассматриваются преимущества и недостатки модели Servqual и исследуются возможности адаптации данной модели к условиям национального туристического рынка. В результате проводимых исследований проведен комплексный анализ показателей, определяющих конкурентоспособность туристических услуг, предложено использование модели Servqual на национальных туристических предприятиях и проведен анализ стратегий, используемых для получения конкурентных преимуществ. Автор приходит к выводу, что для развития туризма в нашей стране туристические предприятия в качестве приоритетных стратегий могут использовать стратегии лидерства в издержках, дифференциации услуг и концентрации.

*Hajiyeva L.A. assis. prof.
Azerbaijan State University of Economy*

S U M M A R Y

ANALYSIS OF COMPETITIVENESS INDICATORS OF TOURIST SERVICES

In the context of the transition to innovative development, the development of the non-oil sector is of particular importance. The most priority direction of development for our country is the tourism industry. Azerbaijan has a great potential in the field of tourism development, which includes strategic geographical location, stable political situation, rich cultural heritage, ancient historical monuments, favorable weather conditions, rich flora and fauna. Unfortunately, this potential is not fully used, which leads to the existence of a number of problems in the current state of tourism development in our country. The most relevant of these problems are the low quality of the proposed tourism services, an overestimated level of tourist services for the local population, and a limited number of package tours offered. From this point of view, in modern conditions, the main tasks for the development of tourism in Azerbaijan are to improve the quality and competitiveness of the tourism services offered.

The article studies the competitiveness indicators of tourism services and analyzes various approaches and models existing in this field. It is noted that in order to increase the competitiveness of tourism services, it is first and foremost necessary to define a system of indicators that determine the competitiveness of services and explore the possibilities of creating competitive advantages in tourism.

Analyzing the research conducted in this field, one can come to the conclusion that a number of foreign researchers offer a system of indicators reflecting the internal and external quality of the service. These indicators are most fully taken into account in the Servqual model. The essence of this model and the content of its individual elements are investigated in detail by the author in the article.

Also, the article discusses the advantages and disadvantages of the Servqual model and explores the possibilities of adapting this model to the conditions of the national tourism market. As a result of the conducted studies, a comprehensive analysis of the indicators determining the competitiveness of tourism services was carried out, the use of the Servqual model in anthropogenic tourist enterprises was proposed and the strategies used to obtain competitive advantages were analyzed. The author comes to the conclusion that for the development of tourism in our country, tourism enterprises can use strategy of leadership in costs, differentiation of services and concentration as priority strategies.

*Ağarzeyev A.H. i.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİ YENİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ

Açar sözlər: emal sənayesi, qeyri-neft sənayesi, idxal, ixrac, investisiyalar, strateji yol xəritəsi.

Ключевые слова: перерабатывающая промышленность, ненефтяная промышленность, импорт, экспорт, инвестиции, стратегическая дорожная карта.

Key words: processing industry, non-oil industry, import, export, investments, strategic road map.

Son 15 ildə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi, yoxsulluğun azaldılması, yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması sahəsində görülmüş işlərə yeni təkan verilmişdir. Belə ki, 2003-2016-cı illərdə yüzlərlə qeyri-neft sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Yeni müəssisələr ən çox yeyinti məhsullarını istehsal edən sahələrdə yaradılmışdır. Ölkənin və regionların sənayeləşdirilməsi istiqamətində irəliyə doğru ciddi addım atılmışdır. Əksər iqtisadi rayonlarda sənaye məhsulu istehsalı 1,6-2 dəfə artmışdır. Bütünlükdə ölkə sənayesinin strukturunda da diqqətəlayiq dəyişikliklər baş vermişdir. Ümumi sənaye məhsulunun tərkibində emal sənayenin payı 2010-cu ildəki 15,9 faizdən 2015-ci ildə 24,3 faizə çatmışdır. Qeyri-neft emal sənayesinin xüsusi çəkisi 1,8 dəfə artmış və 14,2 faiz təşkil etmişdir.

Son illər dövlət və sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın emal sənayesinin yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2015-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən emal sənayesində məhsul istehsalı 1,3 dəfə, o cümlədən kimya və metallurgiya sənayesində 2,2-2,3 dəfə, qida məhsulları istehsalı 1,2 dəfə, mebel istehsalı 3,6, geyim istehsalı 1,2, elektrik avadanlıqları istehsalı 1,3, tikinti materialları istehsalı 2 dəfə artmışdır (cədvəl 1). Bununla bərabər bir çox sənaye məhsullarının istehsalı (tütün məmulatları istehsalı, toxuculuq sənayesi, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı, neft məhsulları, maşın və avadanlıqlar istehsalı) xeyli azalmışdır. Ət istehsalı 285 min ton, bitki yağları istehsalı 107 min ton, quş əti istehsalı 88 min ton, meyvə və tərəvəz konservləri istehsalı 135 min ton təşkil etmişdir. 2016-cı ildə əvvəlki ilə nisbətən qeyri-neft sənaye sektorunda məhsul istehsalı 5 faiz, kənd təsərrüfatında 2,6 faiz artmışdır. Sevindirici haldır ki, 2017-ci ilin birinci rübündə sənayenin qeyri-neft sektorunda 5 faiz artım baş vermişdir. Bu da əsasən emal sənayesində əldə edilmişdir. Məhsulların idxalı azalmışdır. 2017-ci ilin birinci rübündə bir çox məhsulların (sement, klinker, kafel, metlax, findiq, pomidor, armud, alma və s) idxalı 30-90 faiz az olmuşdur. Bu da yerli istehsalın artımı ilə əlaqədardır.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişafında texnologiya və sənaye parklarının, sənaye zona və məhəllələrinin yaradılması konsepsiyası əsas götürülmüşdür. Artıq Sumqayıt Texnologiyalar Parkı ilə yanaşı, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Qaradağ Sənaye Parkı, Bala-xanı Sənaye Parkı fəaliyyət göstərməkdədir. Kimya sənayesinin inkişafı məqsədilə “Azəri-kimya” İstehsalat Birliyində yenidənqurma və modernləşdirmə işləri, azot gübrəsi və yeni polimer layihələrinin icrası davam etdirilir.

2011-2015-ci illərdə ölkənin sənaye sektoruna 35,1 milyard manat, o cümlədən emal sənayesinə isə 3,7 milyard manat əsas kapitala investisiya yönəldilmişdir ki, bu da ölkə üzrə sənayeyə qoyulan investisiyaların 10,3 faizinə bərabərdir. Bu investisiyaların da demək olar ki, hamısı daxili investisiyalardır. Xarici investisiyalar cəmişi 1,4 mlyn. man təşkil etmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda emal sənayesinin strukturu və inkişafı (%-lə)

Sıra sayı	Sənaye sahələri	2015-ci il 2010-cu ilə nisbətən	Struktura	
			2010	2015
1.	Emal sənayesi	131	100	100
2.	Qida məhsulları istehsalı	118	33,6	33,4
3.	Tütün məmulatları istehsalı	84	0,4	0,3
4.	Toxuculuq sənayesi	66	0,5	0,4
5.	Kimya sənayesi	220	2,1	3,8
6.	Metallurgiya sənayesi	230	2,4	2,9
7.	Geyim istehsalı	121	0,6	0,7
8.	Dəri məmulatlar və ayaqqabı istehsalı	54	0,4	0,2
9.	Neft məhsullarının istehsalı	94	37,7	31,2
10.	Tikinti materialları istehsalı	195	0,7	5,5
11.	Elektrik avadanlıqları	134	1,3	1,3
12.	Maşın və avadanlıqlar istehsalı	73	2,6	2,5
13.	Mebel istehsalı	361	0,9	0,6
14.	Digər sahələr	-	16,8	17,2

Mənbə: "Azərbaycanın sənayesi", "Azərbaycan rəqəmlərdə" Stattoplusu, Dövləstatkom, 2016 əsasında müəllif tərtib etmişdir.

2015-ci ildə sənayenin strukturunda emal sənayesi 24,3 faizlik (məhsul istehsalına görə) payla təmsil olunmuşdur. Qeyri-neft emal sənaye sektorunun xüsusi çəkisi isə 14,2 faizə bərabər olmuşdur. Əldə edilən uğurlara baxmayaraq fəaliyyət göstərən qeyri-neft emal sənaye müəssisələrinin sayı 2010-cu ildəki 1909-dan 2015-ci ildə 1778-ə qədər azalmışdır. Ən çox azalma qida, toxuculuq, geyim, kimya və ağac məmulatları istehsalı müəssisələrinin sayında baş vermişdir. Onlar ya ləğv edilmiş, ya da fəaliyyətini dayandırmış və başqa fəaliyyət növünə keçmişlər. Yenə də sənaye məhsulunun 70 faizdən çoxu neft sektorunda istehsal olunur. Toxuculuq sənayesinin, geyim, maşın və avadanlıqlar istehsalının, kimya və metallurgiya sənayesinin, bütün məmulatlarının istehsalının inkişaf səviyyəsi sahə potensialı və bazarın tələbi baxımından yetərli olmamışdır. Qida məhsulları istehsalı emal sənayesinin digər sektorları ilə müqayisədə xeyli qabaqda olsa da yenə də daxili bazarın tələbini ödəmir. Belə ki, 2013-2015-ci illərdə bütünlükdə istehlak mallarının idxalı 12,5 milyard dollara çatmışdır. Ölkəyə 3,8 milyard dollar həcmində isə ərzaq məhsulları idxal edilmişdir.

İqtisadi səmərəlilik baxımından strateji yol xəritəsində prioritet inkişaf istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Daha çox əlavə dəyər yaranma meyarına əsasən iqtisadi sektorlar müəyyən edilmişdir. Ən çox əlavə dəyər neft sektorunda formalaşmışdır, yəni hər 100 manat məhsulda 95 manata qədər əlavə dəyər vardır. Emal sənayesində bu göstərici 34 manata, bütünlükdə qeyri-neft sənaye sektorunda isə 38 manata bərabərdir. Kənd təsərrüfatında bu göstərici 54 faizdir. Emal sənayesinə daxil olan sahələrdə 19 manatdan 48 manata qədər dəyişir. Təkcə bu göstəriciyə əsasən seçim edilməsi önəmli deyil. Çünki əlavə dəyərin məbləği məhsulun istehsalına sərf olunan xammal və materialların həcmindən, hazır məhsulun satış qiymətindən, əməktutumluluğundan və digər amillərdən də asılıdır.

İ.e.d., prof. Tofiq Hüseynov qeyd edir ki, beynəlxalq təcrübəni və iqtisadi səmərəlilik amilini nəzərə alaraq sahə prioritetlərini seçərkən aşağıdakı meyarlara əsaslanmaq düzgün olardı. (4, s.324):

- daha çox əlavə dəyər yaranan sahələr (məhsulun dəyərində xüsusi çəkisi);
- əhalinin məşğulluğu (çox əmək tutumluluğu);
- ölkənin investisiya resursları;
- daxili və xarici bazarların tələbi;
- məhsulun az kapital tutumluluğu;
- daha çox mənfəətin təmin edilməsi;
- təbii xammal bazası olan sahələr.

Ancaq bu meyarların hər birinin ayrı-ayrılıqda əsasında seçim etmək düzgün olmaz. Çünki bəzi sahələrdə müxtəlif amillərdən asılı olaraq əlavə dəyərin xüsusi çəkisi və kapital tutumluluğu yüksəkdir və əksinə elə sahələr var ki, çox əmək tutumludur və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi aşağıdır.

Yuxarıda qeyd edilən meyarları əsas götürməklə, hesab edirik ki, istər yaxın və orta müddətlərdə, istərsə də uzunmüddətli dövrlərdə Azərbaycanda biznesin ərzaq və yüngül sənaye sahələri, tikinti materialları, kimya, metallurgiya, mebel, neft emalı və maşınqayırma sənayesinin bir çox sahələri prioritet inkişaf etdirilməlidir.

Strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilk bəhrəsini verməkdədir.

Belə ki, "İxrac təşviqi şamil olunan məhsulların (bal, xurma, nar, qurudulmuş meyvələr, fındıq, konservləşdirilmiş meyvə-tərəvəz, mürəbbələr, cəmlər, turşular, spirtli içkilər, şərab, mineral sular, şirələr, unlu qənnadı məmulatları, dəri məmulatları, ipək parçalar, xalçalar və digərləri) siyahısı təsdiq olunmuşdur. Onların növündən asılı olaraq, sahibkarlara ixrac etdikləri qeyri-neft məhsullarının gömrük dəyərinin 3 faizdən 6 faizədək büdcə vəsaitləri hesabına təşviq verilir. İxrac potensialı artdıqca təşviq siyahısının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Çin Xalq Respublikasına şərab, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə nar şirəsi, alma, bal, Almaniyaya çay və nar, Pakistan və Əfqanıstana quru süd və süd məhsulları, nar şirəsi, qənnadı məmulatları, mebel, boru, metal konstruksiyaları və digər məhsulları sahibkarlar tərəfindən ixrac edilir.

Elektron gömrük bəyannaməsinin tətbiqinə başlanılmış və digər gömrük xidmətləri əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilmiş və qeyri-neft məhsulları üzrə azaldılmışdır. "İxracatçılar klubu", Arıçılar, Qablaşdırma, Tikinti materialları istehsalçıları, Şərab, Nar, Fındıq, Meyvə-tərəvəz istehsalçıları və ixracatçıları Assosiasiyaları yaradılmışdır. Bütün bu tədbirlərin nəticəsi olaraq, 2017-ci ilin birinci rübündə kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının ixracı 44 faiz, sənaye məhsulları 25 faiz artmışdır. Kimya sənaye məhsulları 85 faiz, toxuculuq məhsulları 65 faiz, alüminium və ondan alınan məmulatlar 43 faiz, plastiklər 33 faiz, avadanlıqlar, mexaniki qurğular və hissələri 2,1 dəfə artmışdır. (5)

Sahibkarların işini asanlaşdırmaq məqsədilə məhsulların alınması üçün tədarük şirkətləri yaradılmışdır. Bu, fermerlərə məhsulu yerində satmaq imkanı verməklə bərabər, onlarda əvvəlcədən alıcının olduğuna əminlik yaradır. Belə hal aqrar sektorda əlavə stimullaşdırıcı amil hesab edilir. İlk mərhələdə səhmləri dövlətə məxsus olan "Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı" ASC, qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, Qida Təhlükəsizliyi Komissiyası yaradılmışdır. 2017-ci ildə İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən yaradılan Azexport.az portalı "Made in Azerbaijan" brendini global və regional səviyyəli elektron ticarət portallarında nümayiş etdirir. Bu portal fəaliyyətə başlayandan sonra beynəlxalq platformalarda Azərbaycan məhsullarının təmsil olunma səviyyəsi 50 dəfə artmışdır.

Aqrar sektorun iqtisadi cəhətdən səmərəliliyinin yüksək olması barədə İsrail mütəxəssislərinin ölkədə apardığı araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda çəltik üzrə gəlirlilik 400, soya üzrə 250, qarğıdalı və günəbaxan üzrə 200%-dən çoxdur. Sonrakı yerləri isə müvafiq olaraq tütün, kartof, taxıl, pambıq tutur. Bu araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş potensial mövcuddur. Ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə bərabər xarici bazara daha çox məhsul ixrac edib yüksək gəlir götürülməsinə imkan verir. Beynəlxalq bazarlarda nar şirələrinə, süd və süd məhsullarına, quru südə, ət və ət məhsullarına, meyvə şirələrinə, təbii mineral sulara, meyvə-tərəvəzə, çaya, fındığa, konservləşdirilmiş qida məhsullarına daha çox maraq göstərilir. Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında bu barədə danışan Prezident İlham Əliyev demişdir: “Biz özümüzü keyfiyyətli çayla təmin etməliyik və xaricə də Azərbaycanda yetişdirilən çay ixrac etməliyik. Çünki hazırda biz daha çox xaricdən gətirilən çayı burada paketləyib ixrac edirik. O da yaxşıdır. Hər halda çayı idxal etməkdən daha yaxşıdır. Ancaq çalışmalıyıq ki, bizim emal müəssisələri yerli məhsul əsasında fəaliyyət göstərsin və bu, təkcə çayçılığa aid deyil”. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, ölkədə ildə adambaşına 2,5 kiloqram çay sərf edilir ki, bu da 22 min tondan çox quru çay deməkdir: Əgər ötən əsrin 70-80-ci illərində respublikada çaya olan tələbatın təqribən 65-70%-i yerli istehsal hesabına ödənilirdisə, hazırda bu rəqəm 1-2% arasında dəyişir (6). İndi nəzərdə tutulur ki, 2017-2026-cı illərdə çay plantasiyalarının əkin sahəsi 4 min hektardan 17 min hektara çatdırılsın.

İndi əsas vəzifələrdən biri aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılması yolu ilə həm kənd təsərrüfatını, həm də emal sənayesi sahibkarlığını geniş miqyasda inkişaf etdirməkdir. Hal-hazırda bu proses gedir. Aqroparklar, sənaye məhəllələri, ərazi və sahəvi klasterlər yaradılır. Yeyinti və yüngül sənaye sahibkarlığının əsas xammal bazası olan aqrar sektorun inkişafında aqroparkların və iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması siyasəti həyata keçirilir. Pambıqçılıq, tütünçülük, baramaçılıq, arıçılıq, çayçılıq, üzümçülük, fındıqçılıq, heyvandarlıq kimi sahələrin inkişafı prioritetlər siyahısına daxil edilmişdir. Aqrar sektorda məhsul istehsalında yüksək texnika və texnologiyalardan istifadə edən iri fermer təsərrüfatlarının və aqroparkların rolu böyükdür. Müasir əkinçilik texnologiyalarından istifadə edən iri fermer təsərrüfatlarında və aqroparklarda məhsuldarlıq daha yüksək olur. Hazırda 20 rayonda 44 min hektaradək əkin sahəsi olan 32 iri fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. Şəmkir Aqroparkında isə işlər davam etdirilir. Ümumilikdə 22 rayonda 130 min hektaradək ərazidə 27 aqroparkın yaradılması planlaşdırılmışdır.

Xaçmaz rayonunda “Yalama” südçülük-maldarlıq üzrə damazlıq dövlət kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisəsinin bazasında yaradılmış Yalama Aqroparkı müasir istehsal sahəsi olmaqla yanaşı, əməkətutumlu obyektidir. Belə müəssisələrin üstünlüyü ondadır ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının torpaqdan istehlakçının süfrəsinədək bütün mərhələləri özündə birləşdirir. Bu isə həmin məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin aşağı düşməsinə, keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb olur. Aqroparkda iri cins qaramal kompleksi, iri taxılçılıq təsərrüfatı, süd və yem zavodları tikilib istifadəyə verilmişdir. Süd zavoduna təsərrüfatın özündə istehsal olunmuş süddən əlavə, ətraf kəndlərin fermerlərindən də süd alınması nəzərdə tutulmuşdur. Ağsu rayonunda fəaliyyət göstərən “Azqranata” zavodu şirə və şərab emalı ilə məşğul olur. Müasir texnoloji avadanlıqlarla təchiz edilən zavod mövsüm ərzində 10 min ton meyvə və 5 min ton üzüm qəbulu, saatda 12 ton meyvə şirəsi istehsalı gücündədir. 60-dan çox

məhsul çeşidi tetrapark və şüşə qablarda ABŞ, Almaniya, Rumıniya, Ukrayna, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Çexiya, Slovakiya, Avstriya, Polşa, Macarıstan və digər ölkələrə göndərilir.

Bütün bu əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq 2016-cı ildə emal sənaye məhsullarının Azərbaycana idxalında azalma prosesi baş verməmişdir. Belə ki, AR Mərkəzi Bankının məlumatına görə 2015-ci ildə Azərbaycana 9,8 milyard dollar dəyərində məhsul idxal edilmişdir ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə 0,5 milyard dollar və ya 5 faiz çoxdur. İdxalda ən çox payı olan istehlak mallarıdır (40%). 22 min ton meyvə və tərəvəz konservləri, 129 min ton bitki yağları, 13,5 min ton çay, 12 milyard ədəd papiros və siqaretlər, 44 min ədəd məişət soyuducuları ölkəyə idxal edilmişdir. 2016-cı ildə təkcə Türkiyədən Azərbaycana 100 mln. dollardan çox dəyəri olan ərzaq məhsulları idxal edilmişdir (7). Daxili bazarın qorunmasının səmərəli həddi tələb və təklifin tarazlaşdırılmasıdır. Ancaq belə halda bazarlarda taraz qiymətlər formalaşır. Onlardan da həm istehsalçı, həm də istehlakçı bəhrələnir. Daxili bazarı qorumaq məqsədilə 2017-ci ildən özünütəminatmə səviyyəsi və yerli istehsal potensialı yüksək olan 84 məhsul üzrə hökumət tərəfindən idxala iki illik spesifik rüsumlar müəyyən edilib və tətbiq olunur. Təminatmə səviyyəsi artdıqca digər məhsullar üzrə də idxal rüsumlarına yenidən baxılacaqdır. Yerli və xarici bazarların tələbini təmin etmək üçün əsas istehlak və istehsal təyinatlı mallar üzrə istehsal və istehlak balanslarının tərtib edilməsi haqqında Nazirlər Kabineti qərar qəbul etmişdir. Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 20 noyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ərzaq balansının tərtib olunması qaydası”na əsasən, 2014-cü ilə dövlət proqnozlarının tərkibində, daxili istehsalın, idxalın və ixracın həcmi göstərilməklə 16 adda ərzaq məhsulu üzrə balans işlənilib hazırlanmışdır. Balansın göstəricilərinə necə əməl olunmasını araşdırmaqla, müəyyən olunmuşdur ki, balansda nəzərdə tutulduğundan 1,3 dəfə çox buğda, un və düyü, 2 dəfə çox kartof, 1,2 dəfə çox pendir idxal edilmişdir. Belə tendensiya ixracda da baş vermişdir. Bu meyillər onu göstərir ki, o dövrdə tətbiq edilən iqtisadi və inzibati metod və mexanizmlər daxili bazarın qorunması nöqtəyi-nəzərdən qənaətbəxş olmamışdır. İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsinin təkmil mexanizmlərinin yaradılması tələb olunmuşdur. Əsas istehsal və istehlak məhsulları balansının tələblərinə əməl olunmasını təmin edən mexanizmlərin normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə inzibati və iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilə bilər. İnzibati mexanizmlərdən müəyyən müddətə idxal-ixrac kvotaları tətbiq oluna bilər. Yerli məhsulların istehsalı artdıqca və rəqabət qabiliyyəti yüksəldikcə kvotalar dəyişdirilə bilər. Eyni zamanda yerli məhsulların rəqabət apara biləcəyi xarici məhsulların idxalı müəyyən proporsiyalarda davam etdirilməlidir. Digər mexanizm gömrük rüsumları ola bilər ki, bunun da tətbiq olunmasına, yuxarıda deyildiyi kimi, artıq başlanılmışdır. Rüsumların ölçüləri elə müəyyən edilməlidir ki, idxal məhsullarının yerli bazarda satışı sərfəli olmasın.

İndiki dövrdə problemin həllinin vacibliyi bir də onunla izah edilir ki, 2016-cı ildən başlayaraq qeyri-neft sektorunun məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq məqsədilə hökumət bir çox normativ hüquqi akt qəbul etmişdir. Belə ki, milli valyutanın 2 dəfəyə qədər ucuzlaşması (devalvasiya) ixrac üçün ciddi stimullaşdırıcı təsirə malikdir. Bundan başqa gömrükdə yaşıl zonanın yaradılması, ixrac prosesini sertifikatlarının təşviqi, ixrac üçün pulsuz marketing və reklam tədqiqatlarının aparılması və digər tədbirlər ixracı sadələşdirmiş və əlverişli mühit formalaşdırmışdır. Hal-hazırda daxili bazarlarda qıtlıq hiss olunur. Məsələn, meyvələrin 1,5-2 dəfə bahalaşması baş vermişdir ki, satıcılar bunu da məhsul qıtlığı ilə izah edirlər. Digər problemlərdə mövcuddur. Belə ki, rəsmi dövlət statistikasına göstərir ki, 2015-ci ildə yerli müəssisələr 21 min ton meyvə və tərəvəz şirəsi istehsal etmişdir ki, bu da daxili bazarın

tələbinə bərabər olmuşdur. Buna baxmayaraq, həmin məhsuldan ölkəyə 4,2 min ton idxal edilmişdir. Bu məhsuldan ilin axırına qədər 9,4 min tonu satılmamışdır. Bitki yağları üzrə vəziyyət daha da acınacaqlı olmuşdur. Ölkənin bitki yağlarına tələbatı 175 min ton və yerli istehsal 107 min ton olduğu halda 129 min ton idxal edilmişdir. İndiyə qədər ölkə miqyasında idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməməsi çoxsaylı məhsullar üzrə belə vəziyyət yaratmışdır.

Daxili bazarın qorunmasına aid zəngin dünya təcrübəsi mövcuddur. Məsələn, daxili bazarın qorunması tədbirləri kimi Avropa ölkələrində dövlət subsidiyalaşdırmasından geniş istifadə olunur. Həm prioritet istehsal sahələri, həm də məhsulların ixracı stimullaşdırılır. Prioritet sahələrdə istehsalın yenidən qurulması, dövrüyyə kapitalının artırılmasına yönəldilən birbaşa və dolaylı subsidiyalar, daxili kreditləşdirmə, ixrac kreditlərinin subsidiyalaşdırılması və sair formalarda dövlət dəstəyindən istifadə olunur (8). Avropa Birliyi bazarlarında dərmanların qiymətlərinə, satışın həcminə və qaydalarına dövlət nəzarət edir. Avropa ölkələrində standartlaşdırmaya, testləşdirməyə və sertifikatlaşdırmaya, markalanmaya və qablaşdırmaya nəzarət proteksionizmin geniş yayılmış formalarındandır. Avropa Birliyi coğrafi baxımdan hansı məhsulların onun daxili tələblərinə cavab verdiyini seçmək hüququnu özündə saxlayır. Avropa Birliyində elektrik malları və avadanlıqlarının tərkibində qurğuşun, kadmiyum və s.-nin olmasını qadağan edən direktiv qəbul olunub. Bir çox ölkələrdə (Finlandiya, İsveç) tərkibində ozon qatının dəşilməsinə gətirib çıxaran maddələr olan soyuducuların ixracına qadağa qoyulub. Avropa Birliyi ölkələrinə ixracı nəzərdə tutulan şərab məhsulları həmin birlikdəki təcrübəyə uyğun olaraq istehsal edilməlidir.

ABŞ-ın ticarət qanunvericiliyində ayrı-ayrı ölkələr və şirkətlərə qarşı birtərəfli tədbirlərin görülməsinə icazə verilir. ABŞ-da kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye, zərgərlik məmulatları, dəri və şüşə məmulatları, yük maşınları, avtovaqonlar və digər mallara idxal rüsumları tətbiq olunur. ABŞ federal standartları beynəlxalq norma və standartlardan fərqlənir və Avropa standartları ilə hazırlanmış malların ABŞ bazarlarına daxil olmasına maneçilik törədir. ABŞ-da fəaliyyət göstərən patent sistemi dünyada qəbul olunmuş ümumi praktikadan fərqlənir. Həmçinin, ABŞ-da dövlət sifarişlərinin paylanması sistemi də Avropa Birliyi ölkələrindən fərqlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycanın sənayesi", Dövləstatkom, 2016.
2. "Azərbaycan rəqəmlərdə", Dövləstatkom, 2016.
3. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" (bənd 3.7), 2016.
4. Tofiq Hüseynov, "Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktiki", "Elm", 2015, s.94, s.351.s324.
5. "Azərbaycan" qəzeti, 18.04.2017.
6. "İqtisadiyyat" qəzeti, 29.04.-05.05.2016.
7. "Azərbaycan" qəzeti, 24.02.2017.
8. "İqtisadiyyat" qəzeti, (16-22.02.2017).

Ağarzeyev A.H. i.f.d.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİ YENİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ

Məqalədə Azərbaycanın emal sənayesinin mövcud durumu ətraflı təhlil edilir. Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməsi üçün tələb olunan meyarlar baxımından emal sənayesinin inkişaf səviyyəsi qiymətləndirilir. 2012-ci ildə qəbul edilmiş İnkişaf Konsepsiyasında və 2016-cı ildə ölkə Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Strateji yol Xəritəsində qarşıya qoyulan vəzifələrə və hədəflərə, onların yerinə yetirilmə vəziyyətlərinə geniş yer verilmiş, rəsmi dövlət statistikasının informasiyalarından çıxan nəticələr işıqlandırılmışdır. Prioritet inkişaf məqsədilə emal sənaye sahələrinin seçim meyarları müəyyən edilmişdir. Daxili bazarın qorunması mexanizmlərinə münasibət bildirilmişdir.

Агарзаев А.Г. д.ф.э.

*Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ

В статье подробно анализируется современное состояние перерабатывающей промышленности Азербайджана. Оценивается уровень развития этой отрасли с точки зрения требования, предъявляемого к промышленно развитой стране. Значительное место в статье отведено задачам, вытекающим из стратегической дорожной карты, а также итогам развития отрасли в 2010-2015 гг. и 2016-2017 гг.. Приведены критерии выбора отраслей перерабатывающей промышленности, подлежащей приоритетному развитию в перспективе. Обращено особое внимание вопросам, связанным с импортом и экспортом ненефтяной продукции, а также защите внутреннего рынка и внутреннему спросу при определении объема экспорта продукции.

Agarzayev A.H. phd in econ.

Azerbaijan State Economic University

S U M M A R Y

THE NEW DEVELOPMENT STAGE PROCESSING INDUSTRY

The modern position of the processing industry of Azerbaijan is analyzed in details in the article. The author assesses the development level of this industry in terms of requirements to a country with the developed industry. A special focus is given to tasks indicated in the Strategic Road Map and to the development results of the industry in 2010-2015 and 2016-2017. There are criteria for the selection of sectors of processing industry which should be prioritized for the development. There is a special discussion of issues related to import and export of non-oil goods, and to the protection of domestic market and domestic demand when defining the volume of export of goods.

Fərhadi P.O. i.f.d., dos.

UOT - 330.341.4; 338.33; 658.155

AQRAR SAHƏDƏ AZAD RƏQABƏT MÜHİTİNİN QARŞISINDA DURAN ƏSAS PROBLEMLƏR

Açar sözlər: iqtisadiyyat, müəssisə, rəqabət, sənaye, istehsal, tədarük, bazar, resurs.

Ключевые слова: экономика, предприятие, конкуренция, промышленность, производство, поставка, рынок, ресурс.

Key words: economics, enterprise, competition, industry, manufacturing, supply, market, resource.

Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı dayanıqlı və rəqabətə davamlı şəkildə inkişaf edir. Azərbaycanda dövlət səviyyəsində aqrar sahənin inkişafı daim diqqət mərkəzindədir. Son illər kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı atılan addımları və bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatları yüksək dəyərləndirmək olar. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən respublika iqtisadiyyatında aqrar sferanın inkişafına yönəldilmiş bir sıra ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ölkə rəhbərliyinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş bu proqramlar aqrar-sənaye kompleksində çalışan fermer, sahibkarlıq, alim və mütəxəssislər tərəfindən böyük ümid və rəğbətlə qarşılanmışdır. Ölkə rəhbərliyinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş bu proqramlar "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004–2008-ci illər)", 2004-cü ildə "Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" və "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında", 2007-ci ildə "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında", "2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009–2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", 2011-ci il sərəncamı ilə təsdiq edilmiş" 2012–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı" və digər qəbul edilmiş hüquqi-normativ sənədlər aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Aqrar sektora qoyulan investisiyalar ilbəil artır.

ASK ötən müddət ərzində aqrar sektorda sahibkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə öz işini aşağıdakı istiqamətdə qurmuşdur:

- marketinq, bazar araşdırmaları;
- kadr hazırlığı;
- beynəlxalq təcrübə;
- regional proqramların hazırlanması;
- lizinq xidmətinin yaradılması;
- beynəlxalq təşkilatların maraqlarının regionlara yönəldilməsi;
- informasiya bankının yaradılması;
- maliyyə mənbələrinin axtarılıb tapılmasında əməli köməklik.

Azərbaycan Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Konfederasiyası TACIS Proqramının "Kiçik və orta sahibkarlığa yardım" layihəsi çərçivəsində "Azərbaycanda spirtli içkilər bazarının marketinqi" mövzusunda tədqiqat işi aparmışdır. Aydın olmuşdur ki, respublikamızda bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün çox böyük potensial vardır. Məlumdur ki, evlərdə ata-baba (sadə)

üsulları ilə hazırlanan məhsullar, xüsusilə abqora, güləb, bəhməz, gülcənd, şərbət, ayran və sairənin istehsalı faydalı olardı.

TACIS Proqramı ilə əldə edilmiş razılığa əsasən, bu iş davam etdirilərkən respublikamızın bir neçə rayonunda istehsal sehləri quraşdırılacaqdır. Bu da respublikamızda aqrar sektorun inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

TACIS Proqramı ilə "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının marketinqi" mövzusunda araşdırmalar aparılır. Bütün bunlar aqrar sektora investisiya qoyuluşuna yardımçıdır.

Konfederasiya aqrar sektorda kədr hazırlığına, təhsilə, beynəlxalq təcrübəyə böyük diqqət yetirir. Bu gün demək olmaz ki, torpaq payı almış əhalinin hamısı sahibkar kimi formalaşır. Öz təsərrüfatlarını və istehsalını təşkil etməyə nail olanlar kənd əhalisinin çox az hissəsini təşkil edir. Səbəb budur ki, istehsal biznes-planı və beynəlxalq təcrübəyə uyğun aparılmır. Mütərəqqi texnologiyadan çox az istifadə edilir.

Mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, 1 hektar sahədən hazırda əldə edilən 23 sent əvəzində 70 sent buğda, 13 sent əvəzində 30 sent pambıq, 18 sent əvəzində 30 sent tütün, 10 ton əvəzində 30 ton kartof əldə etmək mümkündür.

Ötən müddət ərzində Amerikanın İnkişaf Agentliyinin maliyyələşdirdiyi Avro-Asiya Fondunun, Amerika Təhsilinin İnkişaf Akademiyasının köməyi ilə respublikamızın rayonlarında: Sabirabad, Əli-Bayramlı, Kürdəmir, Şəki, Quba və s. seminarlar keçirilmişdir. 300 nəfər fermerə Beynəlxalq Sertifikat verilmişdir.

İngiltərənin BESO, Hollandiyanın NMSP proqramlarının köməyi ilə 10 nəfər mütəxəssis respublikamıza: Zaqatala, Quba, Lənkəran, Kürdəmir və s. rayonlara yerli fermerlərin dəvəti ilə gəlib beynəlxalq təcrübəni onlara aşılamişlar. ABŞ-in TACIS Proqramının MTR layihəsi üzrə 10 nəfər sahibkar isə Avropaya təcrübə öyrənməyə göndərilmişdir.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, aqrar sektorun dinamik inkişafı milli iqtisadiyyatımızın inkişafında mühüm rol oynayır, ölkəmizdə əhalinin ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqabətqabiliyyətlik göstəricisi əmtəənin rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi üzrə meyarlar məcmusudur. Belə bir qiymətləndirmədən ötrü fərdi, qrup inteqral göstəricilər sistemini tətbiq edirlər. Fərdi göstərici hansısa texniki, yaxud iqtisadi parametrlin ölçülərinin tələbat elementinin nəzəri baxımdan tamamilə ödənilməsi həmin parametrlin ölçülərinə faiz nisbətidir. Qrup göstəricisi fərdi göstəriciləri birləşdirir və bütövlükdə tələbatların ödənilməsi səviyyəsini səciyyələndirir. İnteqral göstərici əmtəənin rəqabətqabiliyyətliliyinin ədədi xarakteristikasıdır, texniki parametrlər üzrə qrup göstəricilərinin iqtisadi parametrləri üzrə qrup göstəricilərinə nisbətindən ibarətdir. Bu göstəriciyə əsasən, Azərbaycan aqrar sahədə sığorta bazarının kifayət qədər rəqabətli olduğu görünür. Bazarın daha detallı analizi zamanı müəyyən edilib ki, sığorta bazarında rəqabət mühitinin kəmiyyət göstəricisi kimi çıxış edən Herfindal-Hirşman indeksinin ilkin (801.3) göstəricisi reallığı tam əks etdirmir. Belə ki, əldə etdiyimiz nəticələrə baxdığımız zaman "Həyat sığortası" (HHİ=3398.5), "Fərdi qəza və xəstəlik sığortası" (HHİ=3260.1), "Tibbi sığorta Yüklərin (nəqliyyat) sığortası" (HHİ=2223.5) və "Əmlakın yanğın və digər əlavə risklərdən sığortası" (HHİ=2207.7) bazarlarında "çox yüksək təmərküzləşmiş" bazar, "Hava nəqliyyatı vasitələrin-

in sığortası" (HHİ=10000) və "Hərbi qulluqçuların, dövlət qulluqçularının, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası" (HHİ=10000) bazarında isə "tam təmərküzləşmiş" və ya inhisarçı bazarın mövcud olduğu aşkar edilib. Yalnız, "Avtonəqliyyat vasitələrinin sığortası" (HHİ=1150.8) və "Nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası" (HHİ=1103.8) bazarlarında "təmərküzləşmiş" bazarla qarşılaşmış oluruq. Bu baxımdan, sahibkarlar təhlil zamanı bazarı dəqiq müəyyən etməlidirlər. Belə ki, geniş şəkildə bazarın seçimi təhlil üçün aldadıcı ola bilər. Bu səbəbdən, unifikasiya edilmiş məhsul və ya xidmət üzrə, eyni məkanda, segmentləşdirilmiş bazar təhlilinin aparılması vacibdir. Sığorta bazarının təhlili zamanı bazarda gizli inhisarçıların mövcud olduğu aşkar edilib. Bu baxımdan nəzərə almaq lazımdır ki, bazarda inhisarçılar hər zaman görünən olur. Bazar haqqında məlumat toplayarkən qeyri-rəsmi insayder məlumatlardan istifadə edilməlidir. Azərbaycan bazarında rəqabət mühitinin ən təhlükəli ünsürü kimi qeyri-iqtisadi dəstək çıxış etməkdədir. Bazarda müəyyən edilən inhisarçılıq meyillərinin əsasını məhz qeyri-iqtisadi dəstəyin təşkil etdiyi aşkar olunub. Bununla yanaşı, şirkətlər tərəfindən qeyri-iqtisadi dəstəyin istifadə metodları fərqlənməkdədir. Bu bir tərəfdən qeyri-iqtisadi dəstəyin istifadə edildiyi xidmət növünün xüsusiyyətindən, digər tərəfdən isə qeyri-iqtisadi qrupların qeyri-iqtisadi dəstəkdə tərcih etdikləri açıqlıq səviyyəsindən və birbaşa inzibati resursları istifadə edə bilmə imkanından irəli gəlir. Yuxarıda söylənilənləri nəzərə alaraq, bazarın təhlili zamanı ən vacib diqqət yetirilməli məqam bazarda qeyri-iqtisadi dəstək ünsürlərinin mövcudluğudur. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-iqtisadi təsirin olduğu bazarlarda fəaliyyət göstərmək xeyli çətinləşir, çünki bazarda oyunun yeni qaydaları yaradılır. Bazara təsir edən qeyri-iqtisadi ünsürlərin ümumi təhlilini vermək mümkünsüzdür. Belə ki, qeyri-iqtisadi təsir müxtəlif səviyyələrdə olmaqla yanaşı, həmçinin müxtəlif formalarda ola bilər. Bununla belə, bazarda qeyri-iqtisadi ünsürün səviyyəsini müəyyən etmək üçün qeyri-iqtisadi zona əmsalından, həmçinin bazarın iqtisadi və qeyri-iqtisadi tərəflərinin birgə təhlilinin həyata keçirmək üçün qeyri-iqtisadi dəstəkli şirkət, qeyri-iqtisadi neytral zona, qeyri-iqtisadi potensiallı zona, qeyri-iqtisadi təhlükəsiz bazar, qeyri-iqtisadi rəqabətli bazar, qeyri-iqtisadi inhisarlı bazar kimi anlayışlardan istifadə etmək mümkündür.

Bazarda rəqabət sahəsində dövlət tərəfindən müntəzəm nəzarət sisteminin əhatə və operativlik aspektləri problemlə ola bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, bazarda şirkətlər özlərinin nəzarət sistemini qura bilərlər. Bunun üçün distributor şəbəkəsindən və bazarda məhsul təchizatı kanallarından əldə edilən informasiyalardan istifadə etmək olar. Bazarda geniş yayılmış haqsız rəqabət formalarından biri məhsul saxtakarlığıdır. Əmtəə saxtalaşdırılmasını həyata keçirənlər, adətən, kiçik istehsal sərtlərinə sahib fiziki şəxslərdir. Aşkar edilmiş saxtakarlıq hallarının əksəriyyətində məhsul istehsalı paytaxtdan kənar regionlarda həyata keçirilib. Bunun səbəbi olaraq, paytaxtda bu sahəyə istər dövlət nəzarətinin güclü olması, istərsə də saxtakarlıq hallarının şirkətlər tərəfindən daha tez aşkar edilməsidir. Bu baxımdan, sahibkarlar fəaliyyətləri zamanı bu regional "boşluğu" nəzərə almalıdırlar.

Aqrar-sənaye kompleksində normativ-hüquqi tələblərə riayət olunması həmin kompleksə daxil olan strukturların rəqabətqabiliyyətindən bilavasitə asılıdır.

Əlbəttə bazar uğrunda mübarizə aparən tərəflər ayrı-ayrılıqda daxili və xarici amillərin təsirinə məruz qalırlar. Lakin, hər şey burada şəffaf görünmür, necə deyirlər "gö-

rünməz əl amili” bu məsələdə daha fəal rol oynayır. Bazara mal çıxaran bu və ya digər özəl qurum öz rəqabət üstünlüklərinə nail olmağı açıqlamağa bir qayda olaraq ehtiyatlı yanaşır. Lakin, qarşı tərəf rəqabətdə uduzmamaq üçün yollar axtarır, öz fəaliyyətinə daha məntiqi yanaşır, hansı mərhələdə səhvlər buraxıldığını müəyyən etməyə çalışır və s. Bir sözlə rəqabətə davamlı məhsul istehsal etmək, xidmət göstərmək uğrunda mübarizə öz növbəsində inkişafın mühüm amilinə çevrilir. Təsadüfi deyil ki, çoxları, xüsusilə də iş adamları bildirirlər ki, rəqabətdə uduzmaq iflas olmaq deməkdir.

Bir qayda olaraq, rəqabət mübarizəsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalçı daha çox alıcı əldə etsin. Bu gün meyvə-tərəvəz istehsalı ilə on minlərlə fərdi təsərrüfatlar məşğul olur. Onlardan hər biri çalışır ki, onun istehsal etdiyi məhsulun alıcısı olsun. Rəqabətə davamlılığını müxtəlif aspektlərdə, firma, fərdi təsərrüfat, şirkət, sahə və ölkə miqyasında təhlil etmək olar. Bu problemin istər metodoloji, istərsə də təcrübi məsələləri məşhur amerikan iqtisadçısı Porter tərəfindən öyrənilmişdir. Bizim məqsədimiz meyvə-tərəvəz yarımkompleksinin rəqabətə davamlılığını artırmaqla bir neçə məsələni qeyd etmək istərdik. İlk növbədə meyvə-tərəvəz istehsalının rəqabətə davamlı inkişafı təmin edilməlidir. Yəni yetişdirilən məhsulun keyfiyyət göstəriciləri istehlakçıların tələblərinə cavab verməli, alıcı üçün xərc baxımından da sərfəli olmalıdır. Bir daha vurğulamaq istərdik ki, rəqabətə davamlılığın ilk mərhələsi xammal ilə əlaqədardır. Meyvə-tərəvəz xammalının rəqabətə davamlılığı isə baxçılığın elmi əsaslarla inkişafından asılıdır. Xammal rəqabətqabiliyyətli deyilsə, son məhsulunda rəqabətə davamlılığı çətin məsələdir.

Burada keyfiyyət göstəriciləri ilə yanaşı məhsulun qiymət baxımından hansı üstünlüklərə malik olması vacib şərtlərdəndir.

İqtisadçı alimlərin fikrincə, əmtəənin rəqabətqabiliyyətliliyinin ən əsas göstəricisi onun istehlakçı qrupunun tələbatına keyfiyyətə uyğun olmasıdır. İstehlakçını yalnız məhsulun keyfiyyəti və qiyməti maraqlandırır. Ona görə də məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi onun keyfiyyət və qiymətinin digər analoji məhsullara nisbətən sərfəli olmasıdır.

Meyvə-tərəvəz xammal və hazır məhsul bazarında bu və ya digər fərdi təsərrüfatın rəqabətqabiliyyətliliyinin üstünlüyündən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətli sahə maşın texnikasının ilk növbədə intensiv texnologiyanın, müasir tətbiqi, əmək potensialından səmərəli istifadə olunması ilə fərqlənir. Onu da qeyd edək ki, bu və ya digər sahənin rəqabətqabiliyyətliliyini xarakterizə edən vahid göstəricilər barədə vahid fikir mövcud deyildir. Əksər iqtisadçılar sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin son nəticədə əldə olunan mənfəətdə əks olunduğunu bildirirlər. Bununla yanaşı sahənin səviyyəsi daxili amillərlə yanaşı, xarici amillərin məsələ, inflyasiyanın səviyyəsi, təsirindən də asılıdır.

Rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyənləşdirərkən ümumdaxili və xalis mənfəəti fərqləndirmək lazımdır. Ümumdaxili mənfəət vergilər və dövlət büdcəsinə ayırmalar çıxılmadan əldə olunan gəlirdir. Bəzi ədəbiyyatlarda bu göstəricini xalis mənfəət kimi də qeyd edirlər. Bizim fikrimizcə, xalis mənfəət müəssisənin maliyyə vəziyyətini dəqiq əks etdirir. Xalis mənfəət satışdan əldə olunan gəlir üstəgəl satışdankənar gəlirlər, çıxılış istehsal xərcləri və satışdankənar xərclər və büdcəyə ayırmalar kimi formalaşır.

Kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi torpaq olduğundan onun rəqabətqabiliyyətliyi barədə fikir yürütmək üçün ilk növbədə torpaq vahidinə düşən mənfəət kimi hesablanır. Bununla yanaşı torpaq vahidinə düşən məhsulun satışı, istehsalın rentabelliği, xalis mənfəətin əsas fondlara və ya istifadə olunmuş əməyə nisbəti istifadə oluna bilər. Emal müəssisələrinin rəqabətədavamlılığı əsasən onun rəqib, eyni istiqamətli müəssisələrlə müqayisədə hansı üstünlüklərə malik olması ilə müəyyən edilir. Onuda qeyd etməliyik ki, emal müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliyi onun bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşma qabiliyyətini xarakterizə edir.

M.Porter belə hesab edir ki, rəqabətqabiliyyətliyi qısa zaman kəsiyində dəyişə bilər. Bundan fərqli olaraq şirkətin rəqabətqabiliyyətliyi uzun müddət ərzində əldə olunur. Əgər rəqabətqabiliyyətini itirən məhsul müəssisənin fəaliyyətində həlledici mövqe tutursa bu hal bütövlükdə müəssisənin rəqabətqabiliyyətliyinə ciddi təsir edəcəkdir. Bu gün dünya maliyyə böhranı şəraitində belə hallara tez-tez rast gəlmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə emal müəssisələrinin yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı müəssisənin rəqabətqabiliyyətliyinə aşağıdakıları da aid etmək olar:

- müəssisənin və ya şirkətin bazar payı;
- lisenziyanın və ticarət markasının varlığı;
- istehlakçılara göstərilən xidmətin səviyyəsi;
- insan resurslarından istifadə;
- idxal-ixrac əməliyyatlarından əldə olunan gəlirlər (itkilər), idxal-ixracın dövriyyədəki xüsusi çəkisi;
- idxal və ixrac olunan əmtəələrin qiymət indeksləri;
- dövlət borcu;
- müəssisənin və ya şirkətin borcu;
- məhsulun hər vahidinə çəkilən xərclər.

Təcrübə göstərir ki, rəqabətqabiliyyətliyinin artırılmasında idarəetmə mümkün əhəmiyyət kəsb edir.

Əmtəənin, sahənin, istehsalatın, şirkətin, ölkənin rəqabətqabiliyyətliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışları bazarda müxtəlif rəqabət formalarından istifadə edərək rəqiblərə nisbətən üstünlüklər əldə etmək birləşdirir. Lakin müəyyən mərhələdə isə rəqabətqabiliyyətliyi indikatorların təsiri altında formalaşır.

Qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı mürəkkəb çoxfunksiyalı sistemdir. Burada rəqabətqabiliyyətlik onun obyektlərinin (əmtəə, sahə, istehsalat, müəssisə) qarşılıqlı əlaqə və asılılığı şəraitində formalaşır. Əsas diqqət idarəetmə aparatından istifadə edərək rəqabətqabiliyyətliyi artırmaq üçün rəqabətqabiliyyətliyinə uyğunlaşma qabiliyyətini artırmaq lazımdır. Ona görə də kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətindən danışarkən resurslardan səmərəli istifadə edərək məhsul və xidmətlər bazasında mövqə əldə etməyin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Aqrar bazarda lokal və ya regional səviyyədə müvəffəqiyyət əldə etmək onu xarakterizə edən indikatorlara (faydalılıq, qiymət, xərclər, keyfiyyət göstəriciləri, bazar payı) nail olmaq deməkdir. Ümumiyyətlə götürdükdə, qeyd etmək istərdim ki, rəqabətqabiliyyəti əmtəə və xidmətlər bazasında əldə olunan nəticənin istifadə olunan resurslara nisbəti şəklində nəzərdən keçirilməlidir.

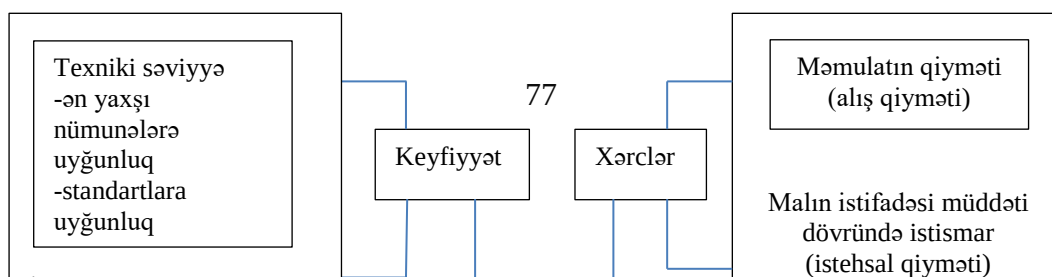
Bazar münasibətlərinə keçid dövründə mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formasından asılı olmayaraq kənd təsərrüfatında müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti, ödəmə qabiliyyətli olması, sis-

temli yanaşmadan və mövcud potensialın istehsalın inkişafında səmərəli istifadəsindən asılıdır. Aqrar ixrac məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, daha doğrusu, həmin məhsulların qiymət rəqabətinə davam gətirməsi baxımından kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyyə yardımının göstərilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə siyasətin reallaşdırılması toxumçuluq sahəsində subsidiyalar verilməsi ilə yanaşı, digər istehsal vasitələrinin, o cümlədən mineral gübrələrin və zərərvericilərə qarşı mübarizə vasitələrinin, ayrı-ayrı texnika növlərinin alınması, enerji və suvarma xərclərinin, habelə tikinti işlərinin yerinə yetirilməsinə dövlət tərəfindən köməklik göstərilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda bu rəqabət mühitinin əsas ünsürlərinin vəziyyətinin nədən ibarət olmasını müəyyən etmək istər dövlət üçün, istərsə də şirkətlər üçün xüsusi önəmə malikdir. Belə ki, dövlət, bununla, bazarın rəqabət mühitində hüquqi və praktiki mənfə və müsbət cəhətləri aşkar etməklə yeritdiyi rəqabət siyasətinin gələcək istiqamətini müəyyənləşdirməkdə istifadə edə bilər. Digər tərəfdən, istər bazarda fəaliyyət göstərən, istərsə də bazara daxil olmaq istəyən şirkətlər real "oyun qaydaları" ilə tanış olur və bazar strategiyalarını praktik tərəfdən formalaşdırmış olurlar. Rəqabət mühitinin dövlət tənzimlənməsi iki hissədən ibarətdir - rəqabət mühitinin tənzimlənməsinin qanunvericilik və institusional bazası. Hər iki istiqamətdə, bunlarla yanaşı bazarda qarşımıza çıxan digər haqsız rəqabət fəaliyyətləri ilə bağlı Azərbaycanda mövcud olan problemləri və onlardan çıxış yollarını nəzərdən keçirək.

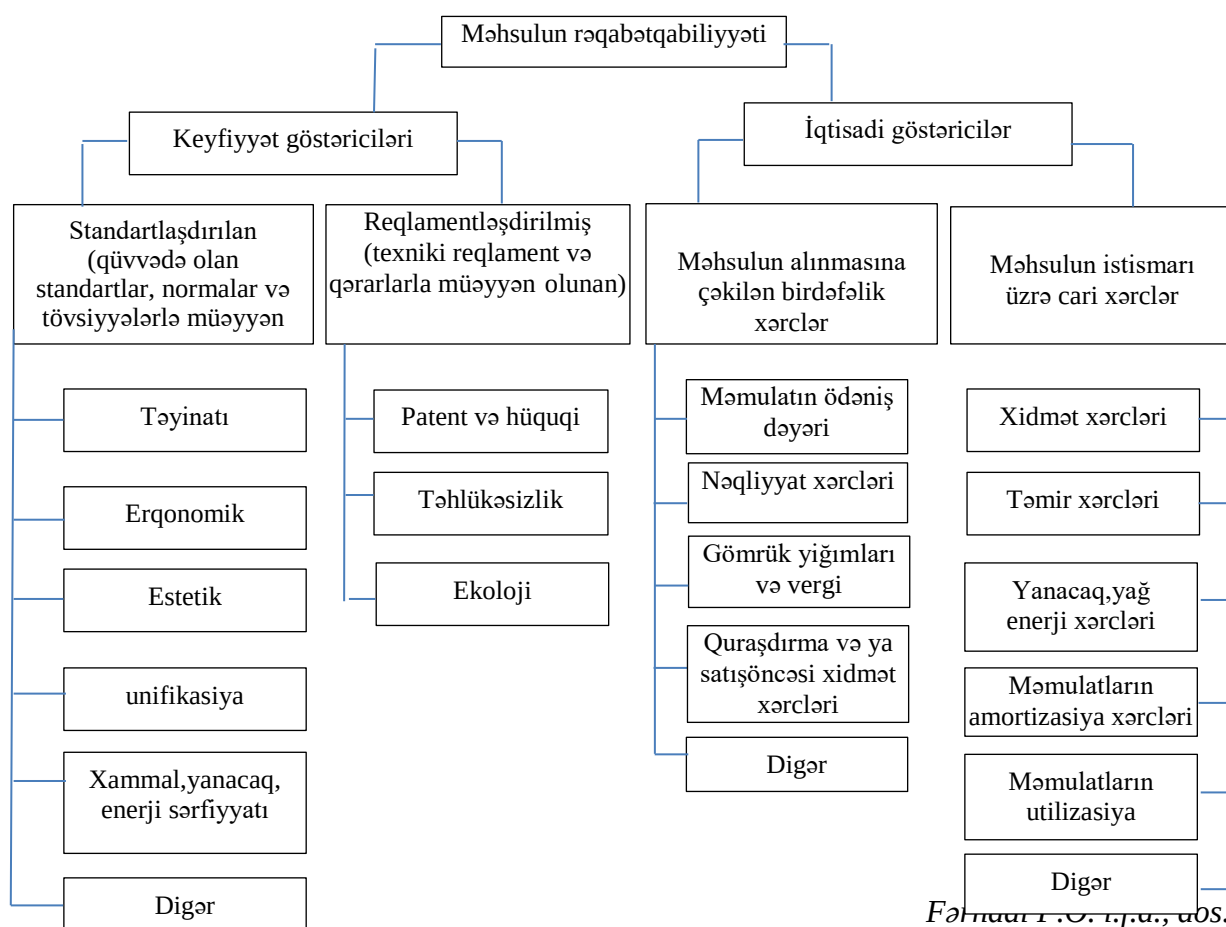
Rəqabətin tənzimlənməsinin institusional bazası ilə əlaqədar köklü islahatların aparılması da mütləqdir. Rəqabət orqanı olaraq Antiinhisar Dövlət Xidmətinin statusunun müəyyən qədər dəyişdirilməsi lazımdır. Belə ki, rəqabət orqanı yalnız icra hakimiyyəti orqanı kimi deyil, həmçinin ədalət orqanı kimi də çıxış etməkdədir. Məhz bu ədalət funksiyası onun status baxımından müstəqil olmasını şərtləndirən əsas amildir. Bu səbəbdən də, rəqabət orqanının ən əsas keyfiyyətlərindən biri onun müstəqilliyidir. Orqan hazırda İqtisadi İnkişaf Nazirliyə bağlı bir qurumdur və rəhbərliyi nazir tərəfindən təyin olunur. Status baxımından, Xidmətin rəhbərliyi birbaşa prezident tərəfindən təyin olunan müstəqil mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olaraq yenidən formalaşdırılması daha səmərəli olardı. İstənilən rəqabət orqanının əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun yerinə yetirdiyi funksiyalardır. Bu funksiyalar dövlət nəzarəti, iqtisadi təhqiqat, qərarverici və məşvərət kimi qruplaşdırılır.

Funksiyaların bir-birindən ayrılması zamanı, adətən, dövlət nəzarəti və qərarverici funksiya icra hakimiyyəti strukturunda təmsil olunmuş bir quruma, təhqiqat və məşvərət funksiyası isə daha çox ictimai kimi nəzərdən keçirilən başqa bir quruma verilir. Dövlətin bu cür bölgüdə əldə etmək istədiyi səmərəlilik anlayışından daha çox ədalət prinsipinin icra hakimiyyəti strukturunda təmsilini doğru bir şəkildə həyata keçirməkdir. Bu baxımdan, Dövlət Antiinhisar Xidmətinin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanına transformasiyası zamanı rəqabət sahəsində dövlət nəzarəti və təhqiqat funksiyalarının saxlanması vacibdir.

Sxem 1. Rəqabətli sahənin qısamüddətli təklif qrafiki.

Xalis rəqabətli sahədə fəaliyyət göstərən firmaların qısa müddətli təkliflərinin birləşdirilmiş qrafiki. Qrafik bu sahədə fəaliyyət göstərən firmaların qısamüddətli dövrdə müxtəlif qiymətlərlə satışa çıxaracağı məhsulların ümumi miqdarını göstərir. Sxem 2.

Fəhmiyati, İ. Q. r. q. a., a. o. s.
Bakı Biznes Universiteti

X Ü L A S Ə**AQRAR SAHƏDƏ AZAD RƏQABƏT MÜHİTİNİN QARŞISINDA DURAN
ƏSAS PROBLEMLƏR**

Məqalədə əsas məqsəd, təşəkkül tapmış azad bazar şəraitində dövlətin ən əsas vəzifəsi ədalətli oyun qaydalarının müəyyən edilməsi və bu qaydalara əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu qaydaların əsas ünsürü kimi isə rəqabət mühiti çıxış edir. Məhz rəqabət mühiti formalaşmış bazarın real simasını özündə əks etdirir. Belə ki, rəqabət mühiti yalnız mövcud olan hüquqi əsasları deyil, həm də bazar iştirakçılarının rəsmi və qeyri-rəsmi davranış ünsürlərini özündə birləşdirərək formalaşmış bazar mühitini özündə təcəssüm etdirir. Azərbaycanda bu rəqabət mühitinin əsas ünsürlərinin vəziyyətinin nədən ibarət olmasını müəyyən etmək istər dövlət üçün, istərsə də şirkətlər üçün xüsusi önəmə malikdir. Belə ki, dövlət, bununla, bazarın rəqabət mühitində hüquqi və praktiki mənfə və müsbət cəhətləri aşkar etməklə yeritdiyi rəqabət siyasətinin gələcək istiqamətini müəyyənləşdirməkdə istifadə edə bilər. Azərbaycanda bu rəqabət mühitinin əsas ünsürlərinin vəziyyətinin nədən ibarət olmasını müəyyən etmək istər dövlət üçün, istərsə də şirkətlər üçün xüsusi önəmə malikdir. Belə ki, dövlət, bununla, bazarın rəqabət mühitində hüquqi və praktiki mənfə və müsbət cəhətləri aşkar etməklə yeritdiyi rəqabət siyasətinin gələcək istiqamətini müəyyənləşdirməkdə istifadə edə bilər. Digər tərəfdən, istər bazarda fəaliyyət göstərən, istərsə də bazara daxil olmaq istəyən şirkətlər real "oyun qaydaları" ilə tanış olur və bazar strategiyalarını praktik tərəfdən formalaşdırmış olurlar. Rəqabət mühitinin dövlət tənzimlənməsi iki hissədən ibarətdir - rəqabət mühitinin tənzimlənməsinin qanunvericilik və institusional bazası. Hər iki istiqamətdə, bunlarla yanaşı bazarda qarşımıza çıxan digər haqsız rəqabət fəaliyyətləri ilə bağlı Azərbaycanda mövcud olan problemləri və onlardan çıxış yollarını nəzərdən keçirək.

Rəqabətin tənzimlənməsinin institusional bazası ilə əlaqədar da köklü islahatların aparılması mütləqdir. Rəqabət orqanı olaraq Antiinhisar Dövlət Xidmətinin statusunun müəyyən qədər dəyişdirilməsi lazımdır. Belə ki, rəqabət orqanı yalnız icra hakimiyyəti orqanı kimi deyil, həmçinin ədalət orqanı kimi də çıxış etməkdədir. Məhz bu ədalət funksiyası onun status baxımından müstəqil olmasını şərtləndirən əsas amildir. Bu səbəbdən də, rəqabət orqanının ən əsas keyfiyyətlərindən biri onun müstəqilliyidir. Orqan hazırda İqtisadi İnkişaf Nazirliyə bağlı bir qurumdur və rəhbərliyi nazir tərəfindən təyin olunur. Status baxımından, Xidmətin rəhbərliyi birbaşa prezident tərəfindən təyin olunan müstəqil mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olaraq yenidən formalaşdırılması daha səmərəli olardı. İstənilən rəqabət orqanının əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun yerinə yetirdiyi funksiyalardır. Bu funksiyalar dövlət nəzarəti, iqtisadi təhqiqat, qərarverici və məşvərət kimi qruplaşdırılır.

Funksiyaların bir-birindən ayrılması zamanı, adətən, dövlət nəzarəti və qərarverici funksiya icra hakimiyyəti strukturunda təmsil olunmuş bir quruma, təhqiqat və məşvərət funksiyası isə daha çox ictimai kimi nəzərdən keçirilən başqa bir quruma verilir. Dövlətin bu cür bölgüdə əldə etmək istədiyi səmərəlilik anlayışından daha çox ədalət prinsipinin icra hakimiyyəti strukturunda təmsilini doğru bir şəkildə həyata keçirməkdir. Bu baxımdan, Dövlət Antiinhisar Xidmətinin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanına transformasiyası zamanı rəqabət sahəsində dövlət nəzarəti və təhqiqat funksiyalarının saxlanılması vacibdir.

*Фархад П.О. д.э.н., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е**ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, СТОЯЩИЕ ПЕРЕД СВОБОДНОЙ
КОНКУРЕНЦИЕЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ**

Основная цель в статье, определение правил честной игры как один из самых основных обязанностей государства в условиях свободных рыночных отношений, и соблюдение этих правил заключается в реализации контроля. Основным элементом этих правил является конкурентная среда. Именно конкурентная среда отражает реальное изображение сформированного рынка.

Таким образом, конкурентная среда не только современная правовая основа, но и поведение участников рынка в формальном и неформальном поведении, которая олицетворяет элементы формирования рыночной среды.

Одной из основных элементов современности для предприятий и, в особенности, государства является конкурентоспособность. Таким образом, вместе с этим, могут использоваться определенные направления в будущем конкурентной политики, выявляя при этом положительные и отрицательные черты практической и юридической конкурентоспособной обстановки на рынке. С другой стороны, объединения, которые хотят действовать на рынке или же входить и знакомиться с реальными «правилами игры», с практической стороны должны формировать рыночную стратегию.

Государственное регулирование конкурентной среды состоит из двух частей - институциональной и законодательной базы регулирования конкурентной среды. Каждый из двух направлений, вместе с этим, проводит контроль по путям устранения современных проблем в Азербайджане, связанных с деятельностью несовершенной конкуренции, которые встречаются на рынке.

Институциональная база необходима для регулирования конкуренции во взаимосвязи с корневыми реформами Антиинфляционной Государственной Службы как органа статуса конкурентоспособности, необходимого для определения изменений. Таким образом, конкурентоспособный орган должен выступать не только как орган исполнительной власти, но и в то же время как орган справедливости. Поэтому, функция справедливости – это одно из основных аспектов, с точки зрения, статуса независимости. Вместе с этим, конкурентный орган - это один из основных качеств его независимости. На сегодняшний день этот орган как структура связан с Министерством Экономического Развития, где министр избирается со стороны руководства. С точки зрения, статуса, руководство Услуги, напрямую избирается со стороны президента, как независимого центрального органа исполнительной власти.

Одной из основных характеристик конкурентного органа является исполнительная функция. Эти функции группируются как государственный контроль, экономические исследования, законодательство и консультация.

Во время раздела друг от друга вышеназванных функций, в целом, от структуры органа власти функций государственного контроля и постановления, происходит передача другой структуре функций общественности. Заинтересованность государства в данном разделении состоит в эффективном понимании принципа справедливости в структуре исполнительной власти и претворении ее в реальность. С этой точки зрения, централизованный орган власти Государственной Антиинфляционной Службы во время трансформации в конкурентной отрасли важен для сохранности функций государственного контроля и разбирательства.

*Farhadi P.O. Ph.D. in econ., assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y**FREE COMPETITIVE ENVIRONMENT FACING MAJOR CHALLENGES IN THE FIELD OF AGRICULTURE**

The main purpose of this paper, the main task of the government is formed under the conditions of a free market to determine the rules of fair play is to exercise control over the observance of these rules. As the rules of the competitive environment is the main element. It was formed in the competitive environment, the market reflects the real image. Thus, the legal basis of competition not only available, but also the behavior of market participants in the formal and non-formal elements combining embodies the emerging market environment. The main elements of this competitive environment to determine what the status of the state, have a special importance for both companies. The state, however, the negative and positive aspects of competition in the market environment, the legal and practical competition policy pursued by detecting the direction of the future can be used in the determination.

Determining the factors on which the competitive environment depends in Azerbaijan is particularly important for both the state and the level of individual enterprises. Thus, the state will be able to regulate its competitive policy, relying on the identified legal and practical positive and unfavorable factors in a competitive environment. At the same time, those present in the market or wishing to enter the market are familiar with the real "rules of the game" and are able to formulate practical market strategies. State regulation of the competitive environment consists of two parts - the legislative and institutional framework. In this regard, we will consider the problems of unfair competitive activity existing in the market of Azerbaijan and ways of overcoming it, taking into account both directions.

There is a need for radical reforms in the institutional regulation of competition. It is necessary to change, to some extent, the status of the State Antimonopoly Service. Thus, competitive units are not only the executive authorities, but also act as a body of justice. This is the main condition for the realization of the justice function in terms of its independent status. For the same reason, one of the priority qualities of competition authorities is their independence. Competitive authorities are currently part of the structures of the Ministry of Economic Development and their management is appointed by the minister. In terms of status, it would be more effective if this Service was re-formed as an independent central executive body and its leadership was appointed directly by the president. One of the main tasks of any competitive body is the fulfillment of its functions. These functions combine the functions of state control, economic investigations, decision-making and consultation functions.

During the division of functions, as a rule, state control and decision-making functions are delegated to the executive branch, and consultative and research functions are performed by more public organizations. The expediency of such division of functions on the part of the state is pursued first of all by the principle of justice and its correct implementation in the bodies of executive power. In this regard, during the transformation of the State Antimonopoly Service into an independent executive authority it is important that the functions of government control and research of the competitive environment remain within its competence.

*Mədatov M.A. i.f.d.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

İŞ QÜVVƏSİNİN TƏKRAR İSTEHSALINA BAXIŞLARA DAİR

Açar sözlər: iş qüvvəsi, təkrar istehsal, insan kapitalının istehsalı, insana investisiyalar, istehlakçı fəaliyyəti.

Ключевые слова: рабочая сила, воспроизводство, производство человеческого капитала, инвестиции в человека, потребительская деятельность.

Key words: labor, reproduction, production of human capital, investment in people, consumer activity.

“İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki, onlarda uğurun əsas səbəbi neft-qaz deyil, bilikdir, savaddır, müasirlikdir. Bizdə isə həm bu olmalıdır, həm də təbii ehtiyatlar da var. Bu amillərin sintezi Azərbaycanı çox qabaqcıl, müasir ölkəyə çevirəcəkdir”.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin “Neft kapitalını insan kapitalına çevirək” siyasəti biz iqtisadçılar qarşısında da müəyyən tələblər qoyur. Bu hər şeydən öncə özünü elmi tədqiqatlar-da göstərməkdədir. Belə ki, artıq iş qüvvəsinin, insan kapitalının elmi tədqiqinə həsr olunmuş sanballı tədqiqatların sayı artmaqdadır. Hesab edirik ki, bütün bunlarla yanaşı iş qüvvəsi kimi elmi kateqoriyanın araşdırılması, ona münasibətdə tarixi baxışların təhlilinə ehtiyac yaranır. Hər şeydən öncə bu anlayışın mahiyyətini açmağa çalışaq.

İş qüvvəsi – insanın malik olduğu və maddi nemətlər istehsal edərkən istifadə etdiyi fiziki və əqli (zehin) qabiliyyətlərinin məcmusudur. İş qüvvəsi yalnız müəyyən istehsal münasibətləri sistemində fəaliyyət göstərir və cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvəsidir. İş qüvvəsi əmtəə kimi çıxış edir və hər bir əmtəə kimi, onun da dəyəri və istehlak dəyəri var. İş qüvvəsi əmtəəsinin dəyəri işçilərin özünün və ailəsinin yaşaması üçün zəruri olan yaşayış vasitələrinin dəyəri ilə müəyyən olunur. Əmək haqqı iş qüvvəsinin dəyəri formasında çıxış edir [1].

K.Marks insan istehsalını – istehlak istehsalı – ictimai istehsalın ikinci növü kimi nəzərdən keçirirdi.

Bu proses zamanı iş qüvvəsi nəinki təkrar istehsal olunur, həmçinin təkmilləşir və inkişaf edir. Əməyin istehsal qüvvəsinin, insanın yaradıcı qabiliyyətinin (ələlxüsus əqli) yığılı baş verir.

K.Marks yazırdı: “Orta ictimai əməklə müqayisədə daha yüksək, daha mürəkkəb əmək əhəmiyyətinə malik olan əməyin əmələ gəlməsi daha yüksək xərc, istehsalı daha çox iş vaxtı tələb edir və ona görə də adi iş qüvvəsi ilə müqayisədə daha yüksək dəyərə malikdir. Əgər bu qüvvənin dəyəri yüksəkdirsə, onda o daha yüksək əməkdə özünü büruzə verir və bərabər zaman aralıqlarında nisbətən daha yüksək dəyərlərdə maddiləşir” [7, s.208-209].

Əməkdəki fiziki və əqli qabiliyyətlərin istehsalı nəticəsində peşəkar əməyə hazır olan inkişaf etmiş iş qüvvəsi yaranır. İstehsalın maddi şərtlərindən uzaqlaşsaq, onda əməyin mürəkkəbliyi, keyfiyyəti iş qüvvəsinin özünün xarakteristikası hesab olunur. İnkişaf etmiş iş qüvvəsi həm sadə əməkdə, həmçinin mürəkkəb əməkdə özünü büruzə verə bilər, lakin sadə iş qüvvəsi heç bir zaman özünü mürəkkəb əməkdə büruzə verə bilməz. Demək olar ki, yeni yaradılmış dəyərin məbləği digər bərabər şərtlər daxilində əməyin həyata keçirildiyi iş vaxtına düşən mürəkkəb əməyin məhsulu (iş qüvvəsinin miqdarı) kimi müəyyən edilir. Beləliklə, iş

vaxtı çərçivəsində inkişaf etmiş iş qüvvəsi sadə əməyə nisbətən daha böyük dəyər yarada bilər. İstehsalına çoxlu miqdarda ictimai əmək sərf olunduğundan o daha böyük təkrar istehsal dəyərinə malik olur.

Genişləndirilmiş ictimai təkrar istehsal yalnız əlavə məhsul yaradıldıqda həyata keçirilə bilər. Bu bütün formasiyalar üçün ümumi müddədir: “əmək məhsulunun əməyin saxlanması xərclərindən artıqlığı və bu artıqlıqdan ictimai, istehsal və ehtiyat fondunun yaranması və yığılı, bütün bunlar hər bir cəmiyyətin, siyasi və əqli tərəqqinin bünövrəsi olub və olacaqdır” [6].

Cəmiyyət üzvlərinin əmək qabiliyyətlərinin yığılı, fərdi işçi qüvvələrinin inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə canlı və maddiləşmiş əmək sərfi tələb edir. İnsanda maddiləşmiş əməyin belə spesifik yığılı növü nisbətən az tədqiq olunmuşdur. V.S.Qoylonun yazdığı kimi: “cəmiyyətin əsas istehsal qüvvəsinin formalaşma və inkişaf texnologiyası iqtisad elmi tərəfindən az öyrənilib” [4, s.134].

Aydındır ki, insanların fiziki və intellektual inkişafı, sağlamlılıqlarının vəziyyəti, peşəkar hazırlığı qidalanmanın həcmi və strukturundan, rəşional geyimdən, işə xidmətləri istehlakının həcmi və strukturundan, səhiyyə, peşəkar təhsil, mədəniyyət, maarifləndirmə xidmətlərindən asılıdır.

K.Marks kapitalistin nöqtəyi-nəzərinə fərdi istehlak problemini nəzərdən keçirən burjua iqtisadçıları tənqid edirdi. Sonuncunun nöqtəyi-nəzərinə əhali tərəfindən əmtəə və xidmətlərin istehlakı bilavasitə istehlak kimi çıxış edir və bu zaman dəyərlər məhv edilir. Göstərdi ki, ictimai nöqtəyi-nəzərinə fərdi istehlak ictimai təkrar istehsalın tərkib hissəsidir. O yazırdı: “İstehlak eyni zamanda istehsalıdır. Təbiətdə kimyəvi maddələrin istehlakı elə bitkilərin istehsalı deməkdir. Məsələn, istehlakın növlərindən biri olan qidalanma prosesi zamanı insan öz bədənini istehsal edir. Bu tamamilə aydındır, lakin bunu digər istehlak növlərinə də aid etmək olar. Bu və ya digər baxımdan bunların hamısını insan həyata keçirir. Bu istehlak istehsalıdır... birinci məhsulun məhv edilməsindən yaranan ikinci istehsal növü vardır” [5].

Burjua siyasi iqtisadının proletar tənqidçisi T.Qodskinin baxışlarını təhlil edərkən K.Marks yazırdı: “Qodskinə görə həqiqətən “yığılır”, lakin ölü deyil, canlı – işçinin qabiliyyəti, əməyin inkişaf dərəcəsi yığılır”. Sonra izah edir: “Burada yığılı, daimi saxlanılmaq və eyni zamanda artıq qəbul edilmiş və həyata keçmişin transformasiya edilməklə assimilyasiyadır” [8].

K.Marks insan şəxsiyyətinin inkişafı üçün asudə vaxtın artırılmasının əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayırdı: “İş vaxtına qənaət asudə vaxtın, başqa sözlə, fərdin tam inkişafı üçün lazım olan vaxtın artımı deməkdir. Fərdin inkişafı sonradan böyük istehsal qüvvəsi kimi əməyin istehsal qüvvəsinə təsir göstərir. Birbaşa istehsal prosesi baxımından iş vaxtına qənaəti əsas kapitalın istehsalı kimi nəzərdən keçirmək olar. Bu əsas kapital isə insanın özüdür” [10, s.221].

Beləliklə, zaman vahidində ictimai zəruri əmək və iş qüvvəsinin keyfiyyəti əmək intensivliyi və digər bərabər şərtlər nəzərə alınmaqla bir-birlərinə uyğun olmalıdırlar. Bu müddədən təcrübədə saat hesabı əməyin, qulluqçuların və mühəndis-texniki işçilərin əmək haqlarının ödənilməsi zamanı istifadə edirlər. Daha yüksək ixtisaslı işçilər üçün daha yüksək əmək haqqı və dərəcələr müəyyənləşdirilir.

Məlumdur ki, geniş təkrar istehsal iş qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkilən xərclərdən daha artıq dəyər yarada bilməsi müddəasına əsaslanır. Bu müddəə istənilən ictimai quruluşda özünü doğruldur. Geniş təkrar istehsal yalnız əlavə məhsulun mövcudluğu şəraitində mümkündür, başqa sözlə əgər məcmu iş qüvvəsi özünün sadə təkrar istehsalı üçün lazım olandan artıq məhsul yaradarsa. Əlavə məhsul əsas kapitalın (istehsal vasitələri) yığılı və iş qüvvəsi-

nin geniş təkrar istehsalı üçün mənbə kimi çıxış edir. Sonuncu həm əhalinin artımı, həm də ayrı-ayrı işçilərin əmək qabiliyyətlərinin inkişafı, onlar tərəfindən bilik və bacarıqların, təcrübə və ustalıqların yığılı hesabına baş verir. Cəmiyyət üzvlərinin əmək bacarıqlarının yığılı, fərdi işçi qüvvələrinin inkişafı əhəmiyyətli, canlı və ictimai əmək sərfi tələb edir.

İnsanda maddiləşmiş bu spesifik yığım növü nisbətən az öyrənilmiş olaraq qalmaqdadır. Aydın ki, insanın fiziki inkişafı və sağlamlığının vəziyyəti qidalanmanın həcmindən və strukturundan, rəşional geyimdən, həyat şəraitindən, səhiyyə xidmətindən, onun intellektual inkişafı və peşəkar ixtisas səviyyəsi isə maariflənmə, mədəniyyət, peşəkar təhsil xidmətlərinin həcmindən və istehlak strukturundan asılıdır. İnsan şəxsiyyətinin inkişafı prosesləri müxtəlif elm nümayəndələri tərəfindən öyrənilir, lakin indiyədək sistem xarakter daşımır. Bu isə bəzi iqtisadçılara “əmək resurslarının geniş mənada başa düşülən təkrar istehsal xərcləri (bütün əhalinin həyat təminatı kimi) dəqiq “texnoloji” sərhədlərə malik deyil, lakin istehsalda iştirakdan asılı olmayaraq həyata keçirilməlidir” kimi fikirləri söyləmək üçün əsas verir [2]. Bununla yanaşı hələ K.Marks yazırdı: “İnsanın müəyyən əmək sahəsi üçün hazırlıq və bacarıqlar əldə etməsi, daha inkişaf etmiş və spesifik işçi qüvvəsi olması üçün çox və ya az miqdarda əmtəə ekvivalentinin məbləğinə bərabər olan müəyyən təhsil və tərbiyə tələb olunur. Belə təhsil xərcləri işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsindən asılı olaraq fərqlənir” [7, s.182-183].

Qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərdə Qərb iqtisadçıları maddi nemətlər və xidmətlər istehlakına və onların insanın inkişafına təsirinə daha çox diqqət göstərirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ A.Smit bəzi istehlak növlərinin istehsal əhəmiyyətini qeyd edirdi [12]. Q.Mürdalın fikrincə, “iqtisadçılar onun instrumental dəyərinə məhəl qoymamağa meyilli idilər. Çünki əhalinin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən əldə edilən səmərə, çox dalğındır, çox vaxt keçdikdən sonra meydana çıxır və çətin ölçülə biləndir”. O, hesab edir ki, “bu heç də bəhanə ola bilməz: adətən güclü dalğın səmərə yüksək mərkəzləşdirilmişdən, yavaş sürətlidən, çətin ölçülə bilən səmərəsi isə ölçüyə gələn istehsal sərmayələrindən daha çox vacib olur” [11].

Bir sıra sovet iqtisadçıları da əhalinin istehlakının (xüsusən, mənəvi nemətlərin cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin və müvafiq olaraq istehsalın inkişafında) rolunu lazımi səviyyədə qiymətləndirmirdilər. Ona görə də iş qüvvəsinin təkrar istehsalının sadələşdirilmiş təfsirindən istifadə olunurdu. Burada yalnız işçinin özünün və ailəsinin yaşaması üçün lazım olan vasitələrin istehsalına çəkilən ictimai əmək xərcləri nəzərdə tutulurdu. Belə nöqtəyə nəzər K.Marksın praktiki olaraq təlim görməmiş sadə iş qüvvəsinin təkrar istehsal prosesi ilə uyğunluq təşkil edir. Müasir dövrümüzə isə belələrinə rast gəlmək mümkün deyildir. Hazırda əmək bazarında çətin ki, sadə iş qüvvəsinə kütləvi tələb olsun.

K.Marks özünün “Kapital” əsərində kapitalist istehsal prosesini təhlil edərkən bütün iş qüvvəsini, təlim xərcləri cüzi olan sadə kimi nəzərdən keçirir [7, s.183]. O, “Kapital” əsərinin birinci cildinin əvvəlində yazırdı: “Sadəlik naminə gələcək şərtlərimizdə bütün növ iş qüvvəsini sadə iş qüvvəsi kimi nəzərdən keçirəcəyik” [7, s.53].

Artıq qeyd edildiyi kimi K.Marks iş qüvvəsinə böyük əhəmiyyət verirdi və kapitalist istehsal münasibətlərinin təhlil edilməsi üçün belə sadələşdirməyə gedirdi. O, bütün bunları aşağıdakı kimi izah edirdi: “Əməyin xüsusi sahələrində iş qüvvəsinin dəyərinə müxtəlifliyi tədqiq etmək nə qədər vacib məsələdir. Biz kapital və əmək arasında ümumi münasibətlərdən danışarkən bu nə qədər mənasız bir şeydir. Deməli, biz orta sadə əməklə qarşılaşmış oluruq. Başqa sözlə, hər bir əməyi biz təlimi üçün çəkilən xərcləri çox cüzi olan bu orta əməyin dərəcəsi kimi nəzərdən keçiririk” [7, s.41].

Mürəkkəb iş qüvvəsinin istehsalı isə əlavə əmək sərfi tələb edir. Marks yazırdı: “İşçinin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün lazım olan məhsulların alınmasına sərf olunan əmək-

dən əlavə müəyyən əmək qabiliyyətlərinin, ustalığının əldə olunması məqsədilə sərf etdiyi əmək bizim müzakirə obyektimiz deyildir. Çünki bizim tədqiqatımız yüksək ixtisaslaşmış əməyə deyil, sadə əməyə həsr edilmişdir” [9].

Aydın ki, müasir cəmiyyətin təkrar istehsal prosesini təhlil edərkən inkişaf etmiş iş qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkilən xərclərin nəzərə alınmaması yol verilməzdir. Müasir iqtisadiyyatın sürətli inkişafı daha çox cəmiyyətin başlıca istehsal qüvvəsi olan insanın yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına əsaslanır. Əhalinin maarifləndirilməsinin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və inkişafı, o cümlədən, peşəkar-texniki, ali və orta peşə təhsili, səhiyyə, mədəniyyət və elm sahəsində böyük uğurların əldə edilməsi SSRİ-yə məcmu işçi qüvvəsinin yüksək səviyyəsinə nail olmağa imkan verdi. Lakin maddi istehsalda olduğu kimi iş qüvvəsinin istehsalında da ictimai əmək sərf olunur. İctimai təkrar istehsalın bütün sferalarında məcmu əmək xərclərinə qənaət məqsədilə bu xərcləri maksimal dəqiq nəzərə almaq, onların səmərəliliyini müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün cəmiyyətin iş qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkdiyi xərcləri tamamilə maddi istehsal xərclərində əks etdirmək lazımdır. Ona görə də, həm iş qüvvəsinin təkrar istehsal xərcləri kimi, həmçinin ondan istifadənin səmərəliliyi kimi iş qüvvəsinin iqtisadi qiymətləndirilməsi vacibdir.

İş qüvvəsinin təkrar istehsalı maddi sərvətlərin təkrar istehsalından kəskin sürətdə fərqlənir. Birincisi, maddi sərvətlərin istehsalı zamanı onlar özləri istehsal prosesində passiv rol oynayırlar, insanın yaradıcı qabiliyyətlərinin istehsalı prosesində isə insan fəal iştirak edir. Bundan əlavə, onun iştirakı olmadan, öz şəxsi əməyindən, fiziki və əqli qabiliyyətlərindən istifadə etmədən bu növ istehsalı təşkil etmək mümkün deyil.

İkincisi, insanın iş qüvvəsinin istehsalı prosesi onun əmək fəaliyyətinə başlaması ilə bitmir və demək olar ki, bütün ömrü boyu davam edir. Bununla əlaqədar olaraq iş qüvvəsinin inkişafında asudə vaxt, işdən kənar vaxt böyük rol oynayır. K.Marks qeyd edirdi ki, fərdlərin istehsal qüvvələrinin formalaşması və inkişafı asudə (işdən kənar) vaxtın mövcudluğu şəraitində həyata keçə bilər. Asudə vaxt fəaliyyətə həsr olunmuş vaxt kimi onun sahibini başqa bir subyektə çevirir. Belə subyekt rolunda o, bilavasitə istehsal prosesində iştirak edir [10, s.221]. K.Marks lazım olan iş vaxtından kənar fəaliyyətə, ümumilikdə cəmiyyət və onun hər bir üzvü üçün çoxlu asudə vaxtın olmasına (başqa sözlə, bir fərdin və həmçinin cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin bütövlükdə inkişafı üçün imkan yaradılmasına) xüsusi fikir verirdi [10, s.216-217].

Ona görə də istehsalın ikinci növündə əməyin ictimai xərcləri anlayışı maddi istehsal sahəsindəki əmək xərcləri anlayışından daha genişdir. Belə ki, özündə insanın yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafı, ev təsərrüfatında həyat vasitələri və xidmətləri istehsalı xərclərini cəmləşdirir. Bütün bu əmək xərcləri insanın inkişaf etmiş iş qüvvəsinin istehsalında ictimai əmək xərclərinə daxil olur və onun təkrar istehsalının dəyərini müəyyən edir. İş qüvvəsinin istehsalının əmək xərclərinin başqa bir növü ev və ya həyatı sahədə şəxsi (ailədaxili) əmək xərcləri hesab olunur. Bunlara özünəxidmət, şəxsi fiziki və əqli qabiliyyətlərinin inkişafına, valideynlərin uşaqların tərbiyəsinə və xidmətinə yönəldilmiş əmək xərcləri aiddir.

İşçi qüvvəsinin istehsalına çəkilən əmək xərclərinin bütün növlərini dörd qrupa ayırmaq olar: 1) əmtəə xarakteri daşıyan mal və xidmətlər xərci. Bunların istehlakı əhali tərəfindən şəxsi pul gəlirlərindən ödənilir; 2) əmtəə xarakteri daşımayan mal və xidmətlər. Bunların istehsalı ictimai istehlak fondları (dövlət və ya yerli büdcə) hesabına həyata keçirilir. Məsələn, təhsil, səhiyyə xərcləri və s.; 3) maddi nemət və xidmətlərin ailədaxili istehsalına çəkilən əmək xərcləri (həyatı və ev təsərrüfatında); 4) vətəndaşların şəxsi fiziki və əqli bacarıqlarının inkişafına çəkilən əmək xərcləri (idmanla məşğul olma, ümumi və xüsusi təhsil, özünü təhsil və s.).

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq hər bir qrupda maddi nemət və xidmətlərin istehsal və istehlak həcmi və strukturu dəyişir. Məsələn, xidmət sahəsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq əvvəllər ailə daxilində istehsal olunan xidmətlərin böyük bir hissəsi məişət xidməti müəssisələrində yaradılır və əmtəə xidmətləri sahəsinə keçirlər.

Digər tərəfdən, sovet dövründə ictimai istehlak fondlarının, maarifləndirmə şəbəkələrinin və məktəbəqədər müəssisələrin artımı, məktəblərin uzadılmış vaxt rejiminə keçməsi uşaqların təlim və tərbiyəsinə çəkilən xərclərin böyük bir hissəsinin ailədaxili xidmətlər qrupundan əmtəə xarakteri almadan ictimai xidmətlər qrupuna keçməsinə səbəb olurdu. İctimailəşdirmə prosesi maddi istehsal sahəsi ilə məhdudlaşmır, daha çox ikinci istehsal, insanın əmək qabiliyyətlərinin istehsalı sahəsinə əhatə etməyə başlayır.

İşçi qüvvəsinin istehsalına çəkilən dördüncü qrup əmək xərcləri – onun daşıyıcısının öz əmək qabiliyyətlərinin inkişafı və saxlanılmasına sərf etdiyi şəxsi əməyi daha az ictimailəşdirməyə məruz qalır. İctimailəşdirmə ümumi və xüsusi təhsil üçün, idmanla məşğul olmaq üçün, cəmiyyət üzvlərinin yaradıcı fəallığı üçün əlverişli şərait yaratmaqla, həmçinin bu növ istehsalı mənəvi və maddi şəkildə dəstəkləməklə bu xərclərin həcmi və səmərəliliyinə dolayısı ilə təsir göstərə bilər.

İşçi qüvvəsinin istehsalı zamanı əmək prosesinin xüsusiyyətlərindən biri onun uzun müddətli olması və mürəkkəbliyi, maddi nemət və xidmətlərin böyük bir hissəsinin ailədaxili istehlak xarakterinə malik olması və bununla əlaqədar yaranan uçotun və əmək prosesinin idarə olunmasının mürəkkəbliyidir.

Müasir istehsalın inkişafı üçün iş qüvvəsinin inkişafının daim artan əhəmiyyəti Qərb iqtisadi nəzəriyyəsində ikinci növ istehsalın öyrənilməsi tələbatını yaratmış oldu. Son onilliklərdə neoklassik nəzəriyyələr çərçivəsində insan kapitalı nəzəriyyəsinin inkişafı geniş vüsət almışdır. İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalının (istehsal və istifadə) riyazi modeli hazırlanıb sınaqdan keçirilmişdir. Model müəyyən dərəcədə bu prosesin real texniki-iqtisadi xarakteristikasını əks etdirir. İstehsalın inkişafı və istehsal münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi baxımından belə tədqiqatlar, xüsusən indi çox qiymətlidir.

Xalis məhsulun zəruri və izafi məhsula bölgüsünün meyar və proporsiyaları və onların konkret dəyər formalarında əks olunması, milli gəlirin daha səmərəli və sosial ədalət prinsipi ilə bölgüsünün forma və metodları indiyədək aktual məsələlərdəndir.

Cəmiyyət tərəfindən ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün qoyulmuş vəsaitlərin dövriyyəsinin və bunlarla əlaqədar bölgü münasibətlərinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Əmək fəaliyyətləri dövrü ərzində insanlar istehsalda bütün ömürləri ərzində istehlak etdikləri maddi nemət və xidmətlərin dəyərindən artıq yeni dəyər yaradırlar. İstehlak olunmuş maddi nemət və xidmətlərin dəyəri zaman vahidi ərzində yaradılan zəruri məhsulun həcmi müəyyən edir. Sonuncunun sıxlığını $H(\tau)$ və əhalinin yaş strukturunun sıxlığını $c(\tau)$ kimi işarə edib aşağıdakı düsturu yazmaq olar:

$$\int_0^{\infty} Z(\tau) \cdot c(\tau) \delta\tau = \int_{\tau_1}^{\tau_2} H(\tau) \cdot c(\tau) \delta\tau \quad (1)$$

burada, τ_1 və τ_2 müvafiq olaraq insanın ictimai istehsalda iştirakının başlanğıc və son müddətidir.

Başqa sözlə, riyazi dillə yazılmışdır ki, orta statistik insan öz ömrü müddətində yaratdığı zəruri məhsul qədər maddi nemət və xidmətlər istehlak edir. Fərz etsək ki, yaradılan zəruri məhsul insan yaşa dolduqca $H(\tau) = H(\tau_1) \cdot \varphi(\tau)$ funksiyası üzrə dəyişir, onda aşağıdakı düsturu alarıq:

$$H(\tau_1) = \frac{\int_0^{\infty} Z(\tau) \cdot c(\tau) \delta \tau}{\int_{\tau_1}^{\infty} \varphi(\tau) \cdot c(\tau) \delta \tau} \quad (2)$$

Asimptotik trayektoriya üzrə sabit əhali modelindən istifadə etsək (3)-ü [14] almış olarıq:

$$C(\tau) = \frac{P(\tau)e^{-n\tau}}{\int_0^{\infty} P(\tau)e^{-n\tau} d\tau} \quad (3)$$

burada, $P(\tau)$ insanın anadan olma anından τ yaşınadək yaşama ehtimalı; n isə sabit əhalinin artım sürətidir.

$$H^{sabit}(\tau_1) = \frac{\int_0^{\infty} Z(\tau) \cdot P(\tau) e^{-n\tau} d\tau}{\int_{\tau_1}^{\infty} \varphi(\tau) P(\tau) e^{-n\tau} d\tau} \quad (4)$$

(3) və (2)-dən istifadə edərək (4)-ü alırıq.

(4) düsturundan göründüyü kimi zəruri məhsulun həcmi təkcə əhalinin istehlakından deyil, eyni zamanda ümumi əmək stajının müddətindən və onun yaş sərhədlərindən, sabit əhalinin artım sürətindən və yaş ölümlərinin dinamikasından asılıdır. 1.1 cədvəlində (4) düsturunun köməyi ilə hesablanmış $H(\tau_1)$ kəmiyyəti göstərilib. Burada 1926-1927 və 1966-1967-ci illərdə SSRİ əhalisinin τ yaşınadək yaşama ehtimalından ($\tau_1=18$ və $\tau_2=60$, yaşa görə əməyin istehlak və məhsuldarlığının dəyişmədiyi qəbul edilib, başqa sözlə $\varphi(\tau)=Z(\tau)=1$ [2] istifadə olunub.

Cədvəl 1.

N	-0,02	-1,016	-0,012	-0,008	-0,004	0	0,008	0,016
P 1926-1927	1,793	1,767	1,752	1,748	1,754	1,771	1,834	1,936
P 1966-1967	1,948	1,892	1,850	1,821	1,804	1,806	1,819	1,883

Anadan olma anından müəyyən yaşacan yaşamaq ehtimalı üçün $H_{sabit}(\tau)$ kəmiyyəti minimal qiymət alır. 1926-1927-ci illər üçün ($P_{1926-1927}$) əhalinin sabit artımı şəraitində $N = -0,008$; 1966-1967-ci illər üçün xarakterik olan yaşama ehtimalında isə ($P_{1966-1967}$), $N = -0,004$. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, demoqrafik yük əmsalı (mövcud fərziyyələr əsasında zəruri məhsulun həcmi ona bərabər olur) sabit əhalinin müəyyən artım sürətində minimuma çatır. Başqa sözlə, iş qüvvəsinin təkrar istehsal xərcləri (zəruri məhsul), digər bərabər şərtlər daxilində, yalnız əhali artımı və müvafiq olaraq bütün əhali üzrə uşaqların artımı zamanı (“demoqrafik investisiyalar” həyata keçirildiyi zaman) deyil, eyni zamanda, əhalinin azalması və müvafiq olaraq təqaüdcülərin sayının artması zamanı da artır. Cədvəl 1-in məlumatları Alfred Sovi və digər Qərb iqtisadçı-demoqrafları tərəfindən inkişaf etdirilən optimal əhali nəzəriyyəsinin müddəalarının özünəməxsus illüstrasiyası rolunda çıxış edirlər [13].

Müasir iqtisadi nəzəriyyənin inkişafı iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalına həsr edilmiş əsərlərin çoxlu miqdarda artması ilə xarakterizə olunur. Neoklassik məktəb istehlak fəaliyyəti, o cümlədən “insana investisiyalar” və “insan kapitalının istehsalı” nəzəriyyələrini inkişaf etdirir. V.Qoylonun qeyd etdiyi kimi “bu doktrinaların müəllifləri öz tədqiqatlarında tətbiqi təyinatlı texniki-iqtisadi layihələrə əhəmiyyətli yer ayırırlar və bəzi hallarda onların bu sahə-

dəki baxışları həm cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvəsinin, həmçinin onun istehsalı və təkrar istehsalı prosesi, onun strukturu və sərhədlərinin araşdırılması baxımından real təbii elmi, o cümlədən texniki elementləri əks etdirir” [4, s.3].

Neoklassik məktəb gəlirlərin və faiz dərəcəsinin həcmindən, xarici sərvətin gəlirlərə təsirindən və digər amillərdən, istehlakçıların zövqlərindən, yığım hesabına cari istehlaka mövsümi təchizindən asılı olan istehlak funksiyaları əsasında fərdi istehlak modellərini qurmaqla məşğul olur. Bu məktəb tərəfindən inkişaf etdirilən istehlakçı fəaliyyəti nəzəriyyəsi fərdi götürülmüş sahibkarın nöqteyi-nəzərincə “istehlakçı davranışı”nın öyrənilməsi üçün istifadə olunur.

Keçən əsrin 60-cı illərində Kelvin Lankaster “istehlakçı fəaliyyəti” nəzəriyyəsi çərçivəsində istehlakçı və onun ailə üzvlərinin əməyinin (ev təsərrüfatında əmək) nəzərdən keçirilməsini də nəzərə alan yeni konsepsiya irəli sürmüşdür. Yeni konsepsiyanın tərəfdarları qeyd edirlər ki, işçilərin sərf etdikləri maddəli əməyin yalnız 30%-i iş vaxtına düşür, yerdə qalan 70%-ni isə asudə vaxta və istehlaka sərf olunur.

Əgər tədqiqatımız zamanı bütün əhalini götürsək, onda ictimai vaxtın 15%-ə qədəri iş vaxtının payına düşür, yerdə qalanı isə iş qüvvəsinin təkrar istehsalına sərf olunur. Elə bir tək bu fakt iş qüvvəsinin (insan kapitalının) təkrar istehsalının nə qədər vacib bir məsələ olduğunu deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Böyük İqtisadi Ensiklopediya, Bakı, 2012, III cild, s. 111-112.
2. Введение в теорию и методологию системы оптимального функционирования социалистической экономики. М.: Наука, 1983. с. 313.
3. Вероятности дожития рассчитаны по справочнику «Народное хозяйство СССР в 1967 г.». М.: Статистика, 1968. с. 39.
4. Гойло В.С. Современные буржуазные теории воспроизводства рабочей силы. Критический очерк. М.: Наука, 1975.
5. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 12. с. 719.
6. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 20. с. 199.
7. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 23.
8. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 26. ч. 3. с. 305.
9. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 46. ч. 1. с. 279.
10. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 46. ч. 2.
11. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира». М.: Прогресс, 1972. с. 645.
12. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М: Соцэкгиз, 1935. с. 234-235
13. Соби А. Общая теория населения. М.: Прогресс, 1977.
14. Pitchford J.D., Population in Economic growth North-Holland Publishing Company-Amsterdam, London, American Elsevier Publishing Company, Inc. New York, 1974. p. 18.

*Mədatov M.A. i.f.d.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

X Ü L A S Ə

İŞ QÜVVƏSİNİN TƏKRAR İSTEHSALINA BAXIŞLARA DAİR

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin “Neft kapitalını insan kapitalına çevirək” siyasəti biz iqtisadçılar qarşısında da müəyyən tələblər qoyur. Bu hər şeydən öncə özünü elmi tədqiqatlarda göstərməkdədir. Belə ki, artıq iş qüvvəsinin, insan kapitalının elmi tədqiqinə həsr olunmuş sanballı tədqiqatların sayı artmaqdadır. Hesab edirik ki, bütün bunlarla yanaşı iş qüvvəsi kimi elmi kateqoriyanın araşdırılması, ona münasibətdə tarixi baxışların təhlilinə ehtiyac yaranır. Məqalədə hər şeydən öncə bu anlayışın mahiyyətinin açılmasına çalışılmışdır.

Məqalədə K.Marksın əmək-dəyər nəzəriyyəsi müasir reallıqlar baxımından nəzərdən keçirilir. İş qüvvəsinin təkrar istehsalında ictimai əməyin rolu əsaslandırılır. K.Marksın baxışlarının ideologiyadan kənar araşdırılması onun bazar iqtisadiyyatı şəraitində aktual səsləndiyini təsdiqləyir. İstehlakın eyni zamanda istehsal olması təbiət hadisələri əsasında izah olunur. Məqalədə K.Marksın təlimi ilə yanaşı A.Smit, Q.Mürdal və digər alimlərin fikirlərinin təhlili də öz əksini tapır. Əsərdə həmçinin, təhlil zamanı K.Marksın müəyyən sadələşdirmələrə getməsi və sovet iqtisadçılarının əhalinin istehlakının rolunu lazımi səviyyədə araşdırmamaları ön plana çəkilir. Məqalədə o da vurğulanır ki, məhz əhalinin maarifləndirilməsinin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və inkişafı, o cümlədən, peşə-texniki, orta-texniki və ali təhsili, səhiyyə, mədəniyyət və elm sahəsində böyük uğurların əldə edilməsi SSRİ-yə məcmu işçi qüvvəsinin yüksək səviyyəsinə nail olmağa imkan vermişdi.

Məqalədə iş qüvvəsinin təkrar istehsalına münasibətdə müxtəlif baxışlar nəzərdən keçirilir. Müasir iqtisadi nəzəriyyənin inkişafı iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalına həsr edilmiş əsərlərin çoxlu miqdarda artması ilə xarakterizə olunur. Neoklassik məktəb istehlak fəaliyyəti, o cümlədən “insana investisiyalar” və “insan kapitalının istehsalı” nəzəriyyələrini inkişaf etdirir. İş qüvvəsinin təkrar istehsalı maddi sərvətlərin təkrar istehsalından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Tədqiqat belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, iş qüvvəsinin (insan kapitalının) təkrar istehsalı xüsusi əhəmiyyətə malik olan bir məsələdir.

*Мадатов М.А. д.ф.э.
Институт экономики НАНА*

ВЗГЛЯДЫ НА ВОСПРОИЗВОДСТВО РАБОЧЕЙ СИЛЫ

Политика Президента Ильхама Алиева «превратит нефтяной капитал в капитал человеческий», ставит определенные требования перед нами, экономистами. Это проявляет себя прежде всего в научных исследованиях. Следует отметить, что растет число крупных исследований, посвященных научному анализу рабочей силы, человеческого капитала. Считаем, что вместе тем возникает необходимость исследования рабочей силы как научной категории, в то же время в ее анализа с учетом исторических взглядов. В статье впервые очередь сделано попытка раскрыть суть этой категории.

В статье рассмотрены современные реалии теории К.Маркса трудовой стоимости. Основывается роль общественного труда в воспроизводстве рабочей силы. Рассмотрения взглядов К.Маркса вне идеологии подтверждает его преимущество в рыночной экономике, то что потребление в то же время является производством, объясняется на основе природных явлений. В статье, наряду с учением К.Маркса анализируется взгляды А.Смита, Г.Мюрдала и других ученых. В работе также отмечается, что во время анализа К.Маркс допускал некоторые упрощения, и что советские экономисты не обращали должное внимание проблемам потребления населения. В статье также подчеркивается, что улучшения уровня просвещения населения, достижение больших успехов в профессионально-техническом, средне-техническом и высшем образовании, здравоохранения, культуры и науки позволили СССР достичь высокого уровня рабочей силы.

В статье рассмотрены различные точки зрения в отношении воспроизводства рабочей силы. Развитие современной экономической теории характеризуется колоссальным увеличением количества работ, посвященных проблеме расширенного воспроизводства рабочей силы. Неоклассическая школа развивает теорию потребительской деятельности, в том числе теорию «инвестиций в человека» и теорию «производства человеческого капитала». Воспроизводство рабочей силы значительно отличается от воспроизводства материального богатства. В исследовании делается вывод о том, что воспроизводство рабочей силы (человеческого капитала), является вопросом особой важности.

*Madatov M.A. Ph.D in econ.
Institute of Economics of ANAS*

SUMMARY

VIEWS ON REPRODUCTION OF WORKFORCE

The policy of President Ilham Aliyev "will turn oil capital into human capital", puts certain demands on us, economists. This manifests itself primarily in scientific research. It should be noted that a growing number of major studies on the scientific analysis of labor, human capital. We believe that together with this, the need arises for researching the workforce as a scientific category, while at the same time analyzing it in the light of historical views. In the article, in the first place, an attempt was made to reveal the essence of this category.

The article deals with the modern realities of Marx's theory of labor value. The role of social labor in the reproduction of labor is based. Consideration of Marx's views outside ideology confirms his advantage in a market economy, then that consumption at the same time is a production, is explained on the basis of natural phenomena. In the article, along with the teachings of Karl Marx, the views of A. Smith, G. Myrdal and other scientists are analyzed. The paper also notes that during the analysis K. Marx allowed some simplifications, and that Soviet economists did not pay due attention to the problems of consumption of the population. The article also emphasizes that improving the level of public education, achieving great success in vocational, technical, secondary and higher education, health, culture and science allowed the USSR to reach a high level of labor.

The article considers various points of view regarding the reproduction of labor. The development of modern economic theory is characterized by a tremendous increase in the number of works devoted to the problem of expanded reproduction of labor. The neoclassical school develops the theory of consumer activity, including the theory of "investment in people" and the theory of "production of human capital." Reproduction of labor is significantly different from the reproduction of material wealth. The study concludes that the reproduction of labor (human capital) is a matter of particular importance.

*Kazımova Ə.X. i.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 336.741.242.1:339.564.2

AZƏRBAYCANDA VALYUTA EHTİYATLARININ ARTIRILMASINDA QEYRİ-NEFT SEKTORU MƏHSULLARININ İXRAC POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, valyuta ehtiyatları, milli iqtisadiyyat, qeyri-neft sektoru sahələri, valyuta mənbələri.

Ключевые слова: Азербайджан, валютные запасы, национальная экономика, сферы ненефтяного сектора, валютные источники.

Key words: Azerbaijan, foreign currency reserves, the national economy, the sphere of the non-oil sector, currency sources.

Qlobal iqtisadi çağırışlar və dünya maliyyə böhranının neqativ fəsadlarının hələ də davam etdiyi bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi, bununla əlaqədar iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi, islahatların dərinləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın infrastrukturunun və maddi texniki bazasının gücləndirilməsi kifayət qədər maliyyə resursları tələb edir və bununla əlaqədar olaraq hər bir ölkənin sabit maliyyə mənbələrinin, davamlı valyuta vəsaitlərinin cəlb edilməsi kanallarının, valyuta ehtiyatların formalaşdırılması və idarəetmə sisteminin olması mühüm məsələlərdəndir.

Qeyd edək ki, iqtisadi sistemin uğurlu inkişafı onun səmərəli təşkilindən və intensiv iqtisadi mexanizmlərin bu sistemə fəal olaraq daxil edilməsindən bilavasitə asılıdır. Hələ vaxtı ilə A.Marşall iqtisadi sistemin fəaliyyətində intensiv iqtisadi ekspansianın səmərəliliyini xüsusilə vurğulamışdır[1]. Klassik iqtisadi məktəbin başqa bir görkəmli nümayəndəsi J.Sey dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında iqtisadi mexanizmlərin səmərəli olmasının təmin edilməsini və iqtisadiyyatın inkişafı üçün davamlı tədbirlərin görülməsini vacib saymışdır[2]. İqtisadi mexanizmlərin yenilənməsi isə fəal olaraq maliyyə resursları tələb edir, bu baxımdan dövlət maliyyə sistemini gücləndirməli, valyuta ehtiyatları yaratmalı və iqtisadiyyatın yeni maliyyə mənbəyi kimi çıxış edə biləcək fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafına üstünlük verməlidir. İqtisadi islahatların təşkili və gücləndirilməsinin özü isə yeni valyuta ehtiyatları mənbəyini formalaşdırmaq xüsusiyyətlərinə malikdir[3]. Dövlət valyuta vəsaitlərinin davamlı əldə edilməsi və valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması ənənəsini və siyasətini inkişaf etdirməli, bu ehtiyatların artırılması üçün əlavə tədbirlər görməlidir. Dövlətin maliyyə sisteminin gücləndirilməsi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etməli, ümumilikdə bu siyasət milli iqtisadiyyatın davamlı iqtisadi inkişafının ən mühüm strateji istiqamətlərini və hədəflərini özündə birləşdirməli, uzunmüddətli fəaliyyət strategiyasına söykənməli, ilk növbədə antiböhranyönlü tədbirlərin görülməsinə, həmçinin valyuta ehtiyatlarının gücəndirilməsinə yönəlməlidir[4]. Antiböhranyönlü tədbirlərin, xüsusilə preventiv tədbirlərin görülməsi, milli maliyyə sisteminin və valyuta ehtiyatlarının balanslaşdırılması qlobal iqtisadi böhranların baş verdiyi dövrlərdə, dövlət milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunmasına, böhrandan müdafiə tədbirlərinin təşkilinə maliyyə resurslarının ayrılması imkanlarını əvvəlcədən formalaşdırmış olur. Milli iqtisadiyyatın güclü strukturu, yeni və adekvat mexanizmləri, qlobal məkanda rəqabətqabiliyyətlik xüsusiyyətləri olmalıdır[5].

Son illərdə ölkəmizin milli iqtisadiyyatı qlobal təhlükələrin artması və əsas etibarlı ilə dünya bazarlarında neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi nəticəsində valyuta ehtiyat-

larının bir hissəsini itirməli olmuşdur, hazırda isə gərgin olaraq yeni valyuta vəsaitlərinin daxil olması mənbələrinin axtarışı prosesləri gedir. Belə ki, yaxın perspektivdə ölkəmizin valyuta ehtiyatlarının artım tempinin təmin edilməsi strateji vəzifələrdən biri kimi qarşıda durur. Obyektiv yanaşdıqda, ölkəmizdə neft sektoru ilə yanaşı, digər iqtisadiyyat sektorlarının inkişafının intensivləşdirilməsi, ixracıya sahələrin potensialından səmərəli istifadə edilməsi məsələləri kifayət qədər aktualdır və bu sahələrdəki imkanlardan maksimum səmərəli istifadə etməyin vaxtı çatmışdır. A.Əliyev və bir qrup tədqiqatçı alimlər Azərbaycan iqtisadiyyatının güclü potensiala malik olduğunu, dünya bazarlarında bir çox məhsullar üzrə ixtisaslaşmaq imkanlarının mövcudluğunu bildirmişdirlər. Bu sırada qeyri-neft sektoru məhsullarının payının yüksəldilməsi potensialından səmərəli istifadə təmin olunmalıdır[6]. Digər tərəfdən, ölkəyə daxil olan valyuta vəsaitlərinin alternativ mənbələrinin genişləndirilməsi üçün qeyri-neft sektoru sahələrinin yeni iqtisadi mexanizmlər hesabına inkişafının sürətləndirilməsi proseslərinin səmərəliliyinin artırılması zərurəti vardır. Bunlarla əlaqədar olaraq, dünya təcrübəsində nisbətən effektiv keyfiyyətlərə malik iqtisadi mexanizmlərin ənənəvi təsərrüfat-iqtisadi mexanizmlərinə alternativ olaraq tətbiqi, məsələn xüsusi iqtisadi zonaların, innovasiya zonalarının, bu tip iqtisadi zonaların milli iqtisadi sistemə daxil edilməsi tədbirlərinin miqyası genişləndirilməlidir[7]. Milli iqtisadiyyatın maliyyə təminatının gücləndirilməsi, valyuta mənbələrinin davamlı olması və diversifikasiyalasdırılması problemləri də həll edilməlidir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını müəyyən edərkən, hər dövrün, mərhələnin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və nəzərə alınması, həmin dövrü yenidən yaşamaq üçün deyil, bu dövrün daxilində gələcək inkişafın səmərəli toxumunu, cücərtilərini tapmaq və gələcək inkişafın xüsusiyyətlərini və istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün lazımdır[8]. Bu yanaşmadan baxsaq, hazırkı şəraitdə Azərbaycan özünün üzləşdiyi qlobal təhlükələrin və maliyyə qeyri-sabitliyinin xüsusiyyətlərini, mənbələrini, bu vəziyyətə düşmə səbəblərini kompleks və sistemli araşdırmalı, böhranlar dövründə davamlı ola biləcək iqtisadi inkişaf modeli formalaşdırılmalıdır. Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının manevrlik və dayanıqlılıq qabiliyyətinin əhəmiyyətli səviyyədə artırılması üçün dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan keçmiş və ölkəmizin iqtisadi sistemi üçün qeyri-ənənəvi olan iqtisadi mexanizmlərin cəsarətli tətbiqi və valyuta ehtiyatlarının təmin edilməsi üçün ixracıya sahələrin məhsuldar fəaliyyətinin təşkili vacib məsələlərdəndir[9]. Belə olduğu təqdirdə, son illərdə milli iqtisadiyyatın artım tempində müşayiət olunan azalma tendensiyaalarının aradan qaldırılması, ümumi daxili məhsulun müxtəlif artım mənbələrinin formalaşdırılması, o cümlədən ixracıya sahələrinin çeşidinin artırılması hesabına valyuta mənbələrinin genişləndirilməsinə nail olmaq mümkündür. Cədvəl 1-də 2005-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun həcmi və artım dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun həcmi (mln. manat) və artım sürəti (əvvəlki ilə nisbətən, %-lə)

	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
--	------	------	------	------	------	------	------

I. Ümumi daxili məhsul həcmi – cəmi, o cümlədən:	12522,5	42465,0	52082,0	54743,7	58182,0	59014,1	54352,1
neft qaz sektoru	5520,9	20409,5	25829,9	24487,3	23778,1	21405,2	15346,2
qeyri-neft sektoru	6055,1	19179,0	23196,1	26864,4	30525,9	33195,9	34500,9
məhsula və idxala xalis vergilər	946,5	2876,5	3056,0	3392,0	3878,0	4413,0	4505,0
II. Ümumi daxili məhsulun artım sürəti	126,4	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1
neft qaz sektoru	166,3	101,8	90,7	95,0	101,0	97,1	101,2
qeyri-neft sektoru	108,3	107,9	109,4	109,7	110,0	107,0	101,1
məhsula və idxala xalis vergilər	107,9	107,6	108,3	106,9	108,5	104,9	103,6

Cədvəl 1.-in təhlili göstərir ki, son illərdə ölkə iqtisadiyyatının artım tempi az da olsa zəifləyib, bu isə, şübhəsiz ölkənin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasına, valyuta ehtiyatlarının artırılmasına mənfi təsir etməyə bilməzdi. Qeyri-neft sektorunun artım tempi olsa da, bu artım hələlik neftin qiymətinin düşməsindən itirilən fərqin tam kompensasiyasına kifayət etmir. Cədvəl 2-də Azərbaycanda ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı üzrə göstəricilər öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.

Azərbaycanda ümumi daxili məhsulda 2005-2015-ci illər ərzində qeyri-dövlət bölməsinin payı, %-lə

	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ümumi daxili məhsul-cəmi	77,8	81,7	82,5	81,5	82,5	81,9	81,2
Sənaye	84,5	87,4	88,1	87,3	87,4	86,1	83,0
Tikinti	90,4	72,0	75,3	76,0	84,5	84,3	84,5
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	97,8	99,7	99,3	99,4	99,4	99,8	99,8
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	97,8	99,2	99,7	99,7	99,8	99,8	99,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	37,5	75,3	78,1	77,7	77,1	78,5	81,7
İnformasiya və rabitə	80,2	78,6	76,3	76,6	76,8	80,0	81,0
Sosial və sair xidmətlər	31,8	47,0	49,4	49,1	51,5	55,2	57,8

Mənbə: Azərbaycanın milli hesabları. Statistik məcmuə, Bakı-2016.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 2010-2015-ci illərdə ÜDM-də qeyri-dövlər sektorunun payı dəyişməz olaraq qalmaqdadır, sənaye sahəsində isə bu pay 2015-ci ildə nisbətən azalmışdır, amma xidmət sektoru artım tendensiyası nümayiş etdirir. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına verilən ciddi önəm və dövlət dəstəyi mexanizmləri daha da gücləndirilməli, valyuta ehtiyatlarının yeni mənbələrinin formalaşdırılmasında özəl sektorun rolu əhəmiyyətli səviyyədə artırılmalıdır. Bu tədbirlərin gücləndirilməsi milli gəlirin artımına və ölkədə maliyyə

sabitliyinə müsbət təsir göstərə bilər. Cədvəl 3-də ölkəmizdə ümumi milli gəlirin və adambaşına düşən milli gəlirin 2005-2014-cü illər ərzində dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 3.**Azərbaycan Respublikasında ümumi milli gəlirin cəmi və adambaşına dinamikası.**

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi milli gəlir - cəmi mln. manat	11094,2	39922,2	48519,1	51644,7	55288,4	57322,4
Ümumi milli gəlir adambaşına, manat	1323,9	4468,4	5359,4	5628,4	5947,0	6088,3

Cədvəl 3-ün təhlilinə istinad etsək, son illərdə milli gəlirin və adambaşına düşən milli gəlirin artım dinamikasının tempi nisbətən zəifləyib. Şübhəsiz, son illərdə milli iqtisadiyyatın artım tempinin zəifləməsi və neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi ölkəmizin rəsmi valyuta ehtiyatlarına neqativ təsiri göstərməyə bilməzdi və digər tərəfdən, son iki ildə milli valyutanın-manatın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi tədbirlərinə də xeyli valyuta ehtiyatlarını sərf etmək lazım gəlmişdir. Cədvəl 4-də ölkəmizdə rəsmi valyuta ehtiyatlarının 2010-2016-cı illər üzrə dinamikası öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 4.**Azərbaycan Respublikasının rəsmi valyuta ehtiyatları, mlrd. ABŞ dolları.**

Rəsmi mənbələr/illər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dövlət Neft Fondu üzrə:	22,8	29,8	34,1	35,9	37,1	33,6	33,1
Mərkəzi Bank üzrə:	6,4	10,5	11,7	14,2	13,8	5,0	4,0
CƏMİ:	29,2	40,3	45,8	50,1	50,9	38,6	37,1

2015-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə rəsmi valyuta ehtiyatları azalma tendensiyası ilə üzləşmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 2016-cı ilin yekunu üzrə 2014-cü ildə olan valyuta ehtiyatının 3/1-dən çoxunu itirməli olmuşdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu vəsaitin əksər hissəsi manatın məzənnəsinin sabitləşdirilməsi tədbirlərinə yönəldilmişdir. Məlumdur ki, valyuta ehtiyatlarının formalaşmasında və artırılmasında ixrac potensialının gücləndirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Məhz ixrac məhsullarından daxil olan sərbəst dövrəli valyuta vəsaitləri hesabına valyuta ehtiyatlarının artırılması mümkündür. Amma təəssüf ki, son illərdə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi, xüsusi ilə ixracın həcmi əhəmiyyətli səviyyədə azalmışdır. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın 2005-2015-ci illər üzrə dinamikası cədvəl 5-də verilmişdir.

Cədvəl 5.**Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın 2005-2015-ci illər üzrə dinamikası (mln. ABŞ doll.).**

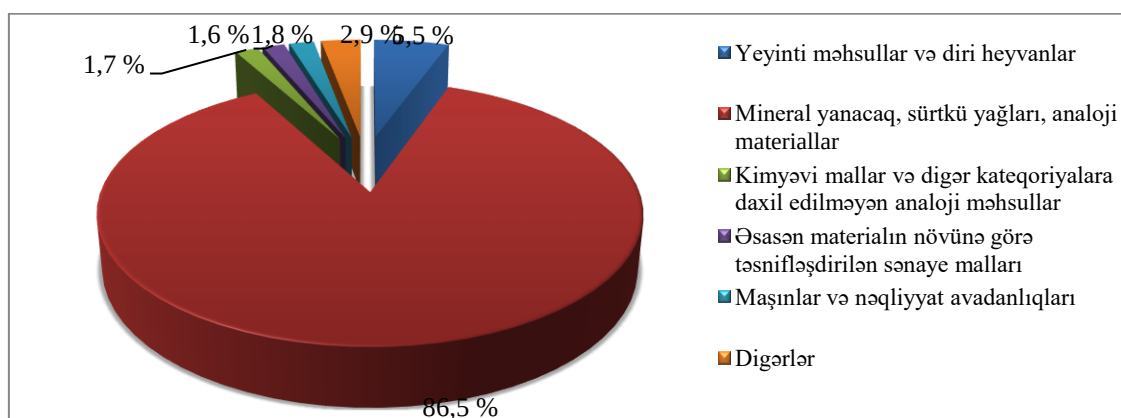
İllər	xarici ticarət dövriyyəsi	əvvəlki ilə nisbətən, %lə	o cümlədən	
			ixrac	əvvəlki ilə nisbətən, %-lə
2005	8558,4	120,0	4347,2	120,2
2008	54925,5	466,6	47756,0	788,3

2010	33160,7	106,5	26560,1	106,9
2011	44161,7	104,0	34405,7	92,6
2012	43813,5	95,5	34160,6	95,1
2013	43554,1	102,7	32841,6	100,7
2014	39407,5	95,7	30219,8	99,0
2015	25781,0	99,8	16559,6	99,9

Qeyd: ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

<http://www.stat.gov.az>.

Cədvəl 5-in təhlilinə görə qeyd etmək mümkündür ki, 2015-ci ilin yekununa görə 2014-cü ilə nisbətən xarici ticarət dövriyyəsi 1,53 dəfə, ixracın həcmi isə 1,8 dəfə azalmışdır və tendensiya 2016-cı ildə də davam etmişdir. 2015-ci ilin yekununda Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ölkə ixracının mal qruplarına görə xüsusi çəkisi şəkil 1.-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında 2015-ci ildə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşu (ixracda xüsusi çəkisi, faizlə). ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>.

Şəkil 1.-dən göründüyü kimi ölkə ixracının quruluşunda qeyri-neft sektoru sahələrində istehsal olunan məhsulların payı kifayət qədər aşağıdır. 2015-ci ilin yekununda ümumi ixracın 86,5 %-i mineral yanacaq, sürtkü yağları və analogi materiallarının payına düşür. Güclü rəqabət qabiliyyətinə malik olan kimya və neft-kimya məhsullarının ixracda payı 2 %-dən aşağıdır. Digər bir əhəmiyyətli ixrac potensialına malik olan metallurgiya sənayesinin ixrac imkanları hələlik adekvat səviyyəyə çatdırılmayıb, amma bu sahədə yeni istehsal güclərinin istismara verilməsi üçün tədbirlərin görülməsini nəzərə alsaq, yaxın perspektivdə ixrac potensialının artacağını və güclü valyuta vəsaitləri mənbəyinin formalaşdırılacağını gözləmək olar. Eyni zamanda, bir neçə iri neft-kimya müəssisələrinin də istismara hazırlanması prosesləri gedir. Ümumiyyətlə, qeyri-neft sektoru sahələrinin ixracıya yönülməli məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi, yeni valyuta vəsaitləri mənbələrinin formalaşdırılması problemləri, bunlarla bağlı prioritet fəaliyyət istiqamətləri və strateji hədəflərin əksər hissəsi kompleks formada ölkə prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanında öz əksini tapmışdır [10].

Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilmiş strateji inkişaf istiqamətləri, xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalı, ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafı, ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafı, logistika və ticarətin inkişafı, maliyyə xidmətlərinin inkişafı, telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair hədəflərin müəyyənləşdirilməsi qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının yeni mərhələyə qaldırılması ilə bərabər, bu sahələrin məhsullarının ixrac potensialının artırılmasına, ölkəmizin valyuta ehtiyatlarının gücləndirilməsində yeni davamlı mənbələrin formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir. Bu fəaliyyət istiqamətlərinin reallaşdırılması bir sıra mühüm məsələlərin həllini şərtləndirir. Ölkəmizdə valyuta ehtiyatlarının artırılmasında qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensialından istifadənin səmərəli təşkili məsələləri sistemli şəkildə və kompleks olaraq baxılmalıdır. İxracıya yönülmüş hər bir qeyri-neft sektoru məhsulunun istehsalının inkişaf strategiyası ilə yanaşı, bu məhsulun dünya bazarlarına çıxarılması, rəqabət mühitinə uyğunlaşdırılması problemləri həll edilməli, milli məhsullarımızın, milli brendlərimizin dünya bazarlarına fəal olaraq çıxarılması tədbirlərinin miqyası genişləndirilməli və bu tədbirlərin səmərəliliyi əhəmiyyətli şəkildə yüksəldilməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Marshall A. Principles of economics. London, 1890.
2. Say J.B. A Treatise on Political Economy, 1803.
3. Sachs J. and Warner A. «Economic Reform and the Process of Global Integration». Brookings Papers on Economic Activity, 1995.
4. Anne O. Krueger, Maurice W. Schiff, Alberto Valdés. The Political Economy of Agricultural Pricing Policy: Latin America. Johns Hopkins University Press, 1991 -273 p.
5. Gedz Mykhailo. Spatial paradigm as a methodological basis for the study of regional development// Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska Lublin-Polonia. №04, 2014.- S. 37-48.
6. Əliyev A.Ə., Şəkəraliyev A.Ş., Dadaşov İ.Ş. Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri. (Monoqrafiya). Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2003.-455 s.
7. Əliyev Ş.T. Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri. Monoqrafiya. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 2011-ci il I "Qrant" müsabiqəsinin layihəsi əsasında). Bakı, 2012. -360 s.
8. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşdirmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı-"AVROPA", 2013.-422 s.
9. Aliyev Sh.T. The role of special economic zones in the development of the national economy//International Journal of Engineering Sciences & Managment Research, Impact Factor: 2.805; №3(12): 2016.-p.101-109.
10. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. <http://www.president.az>.

*Kazımova Ə.X. i.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA VALYUTA EHTİYATLARININ ARTIRILMASINDA QEYRİ-NEFT SEKTORU MƏHSULLARININ İXRAC POTENSIALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan valyuta ehtiyatlarının artırılmasında qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensialından istifadənin səmərəli təşkili məsələləri tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri, artım tempinin təşkili məsələləri üzrə təhlillər aparılmışdır. Milli valyuta ehtiyatlarının dinamikasına və onun artırılması perspektivlərinə baxılmışdır. Qeyri-neft sektoru sahələri məhsullarının ixrac potensialının artırılmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır və onların ölkənin valyuta ehtiyatlarının yeni mənbələrinin formalaşdırılmasında rolu açıqlanmışdır. Milli iqtisadiyyatın yeni valyuta mənbələrinin formalaşdırılması imkanları öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının əsas göstəricilərinə adekvat mexanizmlərin hazırlanması və inkişaf indikatorlarının təkmilləşdirilməsi əsaslandırılmışdır. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanları öyrənilmiş və sistemləşdirilmişdir. İxrac potensialına malik malların istehsal şəbəkəsinin təşkili əsaslandırılmış, idxaləvəzədici sahələrin yaradılmasının vacibliyi açıqlanmışdır. Müxtəlif qeyri-neft sənaye sahələrinin ixrac potensialı təhlil olunmuş və bu potensialdan səmərəli istifadə istiqamətləri göstərilmişdir. Strateji yol xəritəsində qarşıya qoyulan strateji hədəflərin reallaşdırılması perspektivləri baxılmış və ixracyönlü sahələrin inkişafının əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Valyuta ehtiyatlarının artırılması mənbələrinin müəyyənləşdirilməsinin və inkişaf etdirilməsinin strateji əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Milli brendlərin yaradılması və ixracın stimullaşdırılması mexanizmlərinin vacibliyi önə çəkilmişdir. Ayrı-ayrı ixrac məhsullarının potensialından daha səmərəli istifadə olunması imkanları ümumiləşdirilmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin ənənəvi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir. Müxtəlif qeyri-neft sektoru məhsullarının valyuta vəsaitlərinin ölkəyə gətirilməsində potensialı qiymətləndirilmişdir. Qeyri-neft ixracı məhsullarının istehsalı üzrə rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı istiqamətləri göstərilmişdir. Dünya təcrübəsində çıxış etməklə qeyri-neft məhsulları üzrə milli brendlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məsələləri baxılmışdır. İxrac üzrə görülən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır. Qeyri-neft sektoru məhsullarının istehsalının yüksək standartlar və müasir texnologiyalar əsasında təşkilinin məqsəduyğunluğu bildirilmişdir.

Məqalənin sonunda Azərbaycanda valyuta ehtiyatlarının artırılmasında qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensialından istifadənin səmərəli təşkili məsələlərinə dair bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Кязимова А.Х. д.ф.э.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 İ O M E

ВОПРОСЫ РАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРОДУКЦИИ НЕНЕФТЯНЫХ СЕКТОРОВ В УВЕЛИЧЕНИИ ВАЛЮТНЫХ ЗАПАСОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье исследованы вопросы рациональной организации использования экспортного потенциала продукции ненефтяных секторов в увеличении валютных запасов в Азербайджане. С этой целью анализированы проблемы развития национальной экономики и вопрос по организации её роста. Рассмотрены динамика национальных валютных запасов и перспективы их увеличения. Обосновано важность повышения экспортного потенциала продукции в сферах ненефтяного сектора и раскрыта их роль в формировании новых источников валютных запасов страны. Изучены и оценены возможности формирования новых валютных источников национальной экономики. Обосновано совершенствование индикаторов развития и разработки адекватных механизмов по основным показателям экономики страны. Изучены и систематизированы возможности повышения уровня устойчивости национальной экономики. Обоснована организация производственной сети товаров, имеющих экспортный потенциал, и раскрыта важность создания импортозамещающих сфер. Анализирован экспортный потенциал разных ненефтяных промышленных сфер и показаны направления рационального использования этого потенциала. Рассмотрены перспективы реализации стратегических целей, исходящих от стратегических дорожных карт и раскрыта важность развития экспорториентированных сфер. Обоснованы стратегическая важность развития и определение роста источников валютных запасов. Особое внимание акцентировано на стимулировании механизмов экспорта и создания национальных брендов. Обобщены возможности рационального использования потенциала отдельных экспортных продуктов. Даны направления совершенствования традиционных механизмов внешних экономических связей. Оценён потенциал по привлечению валютных средств в страну разных продуктов ненефтяных секторов. Указаны направления развития и создания сети конкурентоспособных предприятий по производству продукции ненефтяного экспорта. Рассмотрены вопросы создания национальных брендов ненефтяных секторов и их развитие, исходя от мирового опыта. Обоснована важность повышения рациональности проводимых мероприятий по экспорту. Отмечена целесообразность производства продукции ненефтяных секторов по высоким стандартам и на основные современных технологий.

В конце статьи даны предложения и рекомендации по вопросам рациональной организации использования экспортного потенциала продукции ненефтяных секторов в увеличении валютных запасов в Азербайджане.

*Kazimova A.X. Ph.D. in econ.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

QUESTIONS THE RATIONAL ORGANIZATION OF THE USE OF NON-OIL PRODUCTS EXPORT POTENTIAL SECTORS IN INCREASING FOREIGN EXCHANGE RESERVES IN AZERBAIJAN

The article examines the issues of rational use of non-oil products export potential sectors in increasing foreign exchange reserves in Azerbaijan. The problems of the development in the national economy and the question on the organization of its growth for this purpose analyzed. The dynamics of national foreign exchange reserves and prospects for their increase are considered. Enhancing the export capacity products in the areas of the non-oil sector and disclosed their role in generating new sources of foreign exchange reserves of the country justified by the importance. The possibilities of increasing the level of stability of the national economy are systematized. The organization of the production network of goods having export potential is justified, and the importance of creating import substituting spheres is revealed. The export potential of various non-oil industrial spheres is analyzed and the directions of rational use of this potential are shown. Particular attention is focused on stimulating export mechanisms and creating national brands. The possibilities of rational use of the potential of individual export products are generalized. The directions for improving the traditional mechanisms of foreign economic relations are given. The potential for attracting foreign exchange funds into the country of different products of the non-oil sectors is estimated. The importance of increasing the rationality of export measures is grounded.

On the issue of the rational organization of the use of non-oil products export potential sectors in increasing foreign exchange reserves in Azerbaijan at the end of the article are given suggestions and recommendations.

*Гонта С.В. аспирант
Черниговский Национальный
Технологический Университет*

УДК- 338.2

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ СТРУКТУРНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ЭКОНОМИКИ ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Ключевые слова: структурные трансформации, реформы, диспропорция экономики, евроинтеграция.

Key words: structural transformation, reform disproportion economy, European integration.

Многочисленные внешние и внутренние вызовы, которые предстали перед Украиной сегодня, требуют качественно новых реакций. Аннексия и оккупация части территории, фактическая гибридная война, физическое уничтожение значительной части промышленного потенциала, и всеобъемлющий запрос общества на реформы, требуют не косметических изменений и рокировок, а стратегических, научно обоснованных структурных преобразований. После распада Советского Союза большинство постсоциалистических стран оказались в схожих условиях, но путь перехода от командно-административной системы к рыночной экономике у каждой был разный. В наше время, двадцать пять лет спустя, Украина не смогла избавиться всех пережитков советского прошлого, и поэтому, по нашему мнению, опыт других постсоциалистических восточноевропейских стран сейчас очень актуальный.

Большой вклад в развитие теоретических и методологических аспектов трансформации экономической системы внесли Д. Белл, И. Булеев, В. Бурдяк, В. Бондарец, В. В. Геец, С. Глазьев, П. Друкер, Д. Кендрик, С. Кузнец, В. Нагорная, Р. Солоу.

Главной целью статьи является изучение опыта структурных преобразований экономики некоторых постсоциалистических стран Восточной Европы, и поиск приемлемых для Украины путей и методов реализации структурных реформ. Несмотря на повышенный интерес к данной проблеме, изучение опыта реформ, направленных на выход из переходного и кризисного состояния стран, относительно близких как территориально, так и по своим исходным параметрам к Украине, всё больше приобретает актуальность.

Развитие румынской экономики в 90-е годы было достаточно похожим на болгарский, хотя имела место и своя специфика, связанная с введением как элементов градуализма, так и «шоковой терапии».

После казни диктатора М. Чаушеску, и осуждения коммунистического режима, надежды на стремительное развитие до уровня развитых европейских стран оказались невыполнимыми. Прежде всего, потому что стартовое состояние страны было во многих отношениях хуже, чем, например, в соседней Венгрии. Острейшими проблемами были отсталая промышленная база, ограниченность ресурсов и экстенсивный характер их использования. Было характерно сокращение добычи нефти, ранее практически полностью обеспечивала потребности самой Румынии. Хаотические реформы в начале 90-х годов не принесли ожидаемого эффекта, из-за чего был остро поднят вопрос системного реформирования. Для его реализации была принята программа комплексной макроэкономической стабилизации и начались структурные трансформации в Румынской экономике. Изменения коснулись всех секторов национального хозяйства, однако приоритетными направлениями стали:

– ликвидация крупнейших энергопотребителей, имевших значительный уровень технологической отсталости и сверхнормативную энергоёмкость производимой продукции;

- реформирования крупных сельскохозяйственных предприятий и установление новых норм аграрных отношений;
- модернизация кредитно-финансового сектора.

Однако на начальном этапе реформирования национальной экономики не удалось достичь значительного результата: ВВП страны продолжал падать, хотя и медленнее (1997 - 6,6%, 1998 - 4,5%, в 1999 - 2%). По соглашению с МВФ (1999) Румыния получает кредит в объеме 547 млн. долл., однако уже через два месяца были отменены поступления второй части транша из-за несогласованности действий правительства и требований МВФ к бюджетному финансированию и предоставление кредитов частному сектору. Именно тогда Румыния была близка к объявлению дефолта, чего удалось предотвратить рядом мало популярных мероприятий: ускоренная приватизация, жесткая налоговая политика, реструктуризация убыточных предприятий и тому подобное. Одним из стабилизирующих мероприятий было использование валютных резервов Национального Банка, сократились на 1,5 млрд. долл. [4].

В XXI век страна входит не с лучшей макроэкономической ситуацией:

1) Низкий уровень рыночной капитализации, которая в 1999 году была равна 360000000 долл., что составляло лишь 0,6% ВВП (в Венгрии, соответственно, 13 млрд. долл. и 25,7%; в Польше - 23 млрд. и 14,6%).

2) Низкая инвестиционная активность зарубежных компаний. Общий объем прямых иностранных инвестиций достиг в 2000 году 7 млрд. долл. и 333 долл. на душу населения (в Венгрии в соответствии 22500000000 и 2200 долл. на душу населения, в Польше - 36 млрд. долл. и 947 долл. на душу населения).

3) Превышение импорта над экспортом (в 2000 году в 1,3 раза) и, как следствие, 5% дефицит платежного баланса по отношению к ВВП. Дефицит бюджета в 2000 году несколько уменьшился, но все равно превышал 3% ВВП.

4) Невысокая предпринимательская активность прослеживалась и на микро-уровне.

Вместе с тем, последствия реформирования экономики Румынии в начале 2000 года были обнадеживающими, что повлияло и на объемы национального производства. Если в 2000 году было всего 1,8% роста, то уже в 2001 темпы прироста ВВП достигали 5,3%, а его общий объем вырос до 39,7 млрд. долл.

Вступая в ЕС в 2007 году, Румыния катализирует процесс преобразований в экономике, и проведение мероприятий, направленных на её гармонизацию:

- углубление структурной реформы производства, прежде всего в аграрном секторе, доля которого в ВВП составляет 13%, а процент занятых трудовых ресурсов в нем вообще выглядит рекордным для всей Европы - 37,7% (2002);

- дальнейшее приближение страны к маастрихтским критериям в первую очередь предполагает обуздание инфляции (в 2000 году она составляла 45,8%, в Болгарии - 2,6%, в Венгрии - 10%, в Польше - 7,2%);

- борьба с бедностью. В 2002 году на социальную безопасность было потрачено 10,4% ВВП, однако даже сейчас почти 40% населения страны находится за чертой бедности;

- преодоление региональных диспропорций путем создания зон приоритетного развития, оказания помощи депрессивным.

Реформы в Польше начались в сложных условиях: макроэкономический дисбаланс, гиперинфляция, большой внешний долг, падение объемов производства. Разработанная стратегия реформ в Польше включала следующие задачи:

– формирование экономической системы нового типа, обеспечение стабильного и динамичного развития, выхода Польши на мировую арену;

– выбор адекватной экономической политики, которая привела к формированию такой системы, соответствующих ей инструментов, последовательности реформ и их временных границ.

В стратегии были определены первоочередные задачи:

– достижение макроэкономической стабилизации путём сокращения дефицита государственного бюджета, определение реальной процентной ставки, преодоление дефицита на национальных рынках;

– микроэкономическая либерализация: создание благоприятных условий для развития предпринимательства, доступа в страну иностранных инвестиций, создание конкурентной среды, в частности, за счет отмены льгот, сокращение субсидий, либерализации цен;

– институциональная структурная трансформация, проведение разукрупнения и приватизации основной части государственных предприятий, ликвидации отечественных монополий, независимости Национального Банка, реформирование финансового сектора, внедрение нового бюджетного законодательства, отмены внебюджетных фондов.

Относительно других постсоциалистических стран, Польша была в лучших условиях, благодаря более гибкой структуре национального хозяйства, ориентированная на удовлетворение потребностей внутреннего рынка и поэтому менее зависима от негативных внешних факторов, доминирования частного сектора в сельском хозяйстве, частично - в сфере услуг, строительстве, ремеслах и т.д. За период реформ Польша не потеряла своего промышленного потенциала, объем промышленного производства вырос за 10 лет почти в 2,5 раза.

Стратегической целью реформ было формирование эффективной структуры национального производства, с помощью органического сочетания рыночных механизмов и государственного регулирования. Особенно важным стоял вопрос приватизации. Крупные предприятия приватизировались в два этапа: акционированием с последующей продажей акций через фондовые биржи, или открытые тендеры. В приватизации 514 акционерных предприятий приняли участие 28 млн. граждан, которым были предоставлены приватизационные бонусы. Малые и средние предприятия приватизировались через продажу, создание новых предприятий на базе фондов, действующих аренд с выкупом (как правило, трудовыми коллективами). Был утвержден перечень стратегически важных предприятий: угольной и оборонной промышленности и энергетики, не подлежащих приватизации.

Развитие частного предпринимательства, постепенное вхождение государственных предприятий в рыночные отношения привели к формированию эффективных производств, выпускающих конкурентоспособную продукцию на мировых рынках. Особую роль в производстве высокотехнологичной, экспортно-ориентированной продукции в Польше сыграли иностранные инвестиции, объем которых на конец 1999 превышал \$ 35 млрд. Более 60% из них были направлены в строительство, транспорт и связь, машиностроение. Преобладающее количество инвестиций поступало с высокоразвитых стран: Германии, США и Франции.

Развитие частного сектора, жесткая конкуренция и целенаправленная деятельность государства привели к формированию рациональной структуры национального производства в течение первых 10 лет реформ. В последующий период она уже не претерпела существенных изменений. В 2010г. доля сельского хозяйства в ВВП

составила 3,1%, промышленности - 21,6%, строительства - 6,3%, торговли и ремонта - 16,6%.

В совершенствовании структуры производства, ее модернизации и наращивании объемов производства важную роль играют инвестиции, которые целенаправленно распределяются в приоритетные сферы производства, в частности, в промышленность и строительство. В последние годы существенно растут инвестиции в социально значимые сферы: коммунальное обслуживание, образование и здравоохранение. С 2000 года структура инвестиционных расходов не претерпела существенных изменений: две трети из них частные, остальные поровну: расходы государственных и местных органов. Средства из государственного бюджета обеспечивают более половины расходов в стране на науку и научно-исследовательские работы. Однако общая величина расходов на эту сферу недостаточно, поскольку составляет менее 1% ВВП. Обеспечение высокотехнологичного уровня производства и рост его объемов в значительной степени осуществляется за счет инвестиций из высокоразвитых стран. В 2008 г. объем накопленных иностранных инвестиций составил \$ 161 400 000 000. (В Украине - \$ 47 млрд.). На сегодня Польша одна из самых развитых стран Восточной Европы, которой удалось преодолеть переходный период и стать влиятельным игроком на европейском пространстве.

В других постсоциалистических странах ситуация была отличной. Так, например, достаточно сильно отличается опыт Болгарии. Основными принципами конституции Болгарии стали парламентаризм, политический плюрализм, социальная рыночная экономика и обеспечение прав и свобод граждан. Однако, несмотря на теоретическую определенность вектора развития, на практике же четкого плана по внедрению структурных изменений не было, отчего уход от социализма был хаотичный и непоследовательный. Многочисленные политические партии слились в несколько объединений. Реально же политическая система Болгарии стала двухполюсная.

В этот переходный период основными политическими приоритетами Болгарии были:

- демократия и политический плюрализм;
- частная собственность и либерализация экономических отношений;
- обновления основных свобод населения;
- активная прозападная политика;
- динамические изменения политической элиты.

Однако, из-за недостатка опыта и четкой стратегии развития, были характерны и следующие недостатки: заимствовались иностранные модели решения проблем, которые не были адаптированы для текущих условий, непродуманное ослабление роли государственного управления ухудшили состояние судебной системы, полиции и армии, характерна патологическая коррупция, слабый финансовый и административный контроль привели к значительному увеличению теневого сектора экономики, значительное влияние организованных преступных группировок на экономическую и политическую деятельность, нерегулируемый и мошеннический перераспределение собственности, несовершенная система социальной защиты.

Необычность новой экономической и политической модели, личностные амбиции, неспособность политической элиты к компромиссу, сумбурность принятых решений, отсутствие теоретического обоснования одних реформ, при исключительной умозрительности других стали основными препятствиями на пути политической трансформации в Болгарии. Однако чрезвычайно важным было влияние и экономической

системы, она также нуждалась в реформировании, которое также проходило довольно сложно.

Переходный период резко ухудшил все экономические показатели Болгарии. На треть уменьшается ВВП, происходит спад промышленного и аграрного производства, сокращение объемов внешней и внутренней торговли, уменьшается занятость населения. Чрезмерная индустриализация негативно сказалась на промышленности: включена в систему производства других социалистических стран, промышленная система Болгарии оказалась неспособной функционировать в контексте одного государства, и была почти парализована. Ситуацию значительно обострили «шоковые» политические изменения: стихийная приватизация, либерализация кредитных и валютных операций, бесконтрольный импорт товаров. Тяжелое экономическое положение отразилось и на сельском хозяйстве, традиционном для Болгарии. Кроме этого, характерно отрицательное торговое сальдо, резкое увеличение внешнего долга и сокращение государственного бюджета [1].

Экономическая реформа в Болгарии началась в 1991 году с полной либерализации цен, прибыли и валютных курсов. Последствия были быстрыми и ужасными: за два года объемы производства упали почти вдвое. Предприятия не имели ни времени, ни ресурсов, ни опыта, чтобы подготовиться к изменениям. При том, что базировались реформы на принципах плюрализма собственности, экономической свободы и демонополизации, их реальное воплощение было невозможно в данных реалиях. Было сделано много ошибок, многие из которых были чисто политическими: значительная политизация экономических преобразований, отсутствие четкой стратегии экономического развития, невыгодные, чисто политические договоры о зоне свободной торговли с Македонией и Турцией, принятые без учета конкурентоспособности болгарских товаров, стихийная приватизация. Тотальная коррупция, вмешательство в экономику организованных преступных группировок, низкая эффективность полиции и судебной системы еще больше усложняли ситуацию, что не могло не понести за собой тяжелые социальные последствия: беспрецедентный рост безработицы, и резкое уменьшение реальных доходов большей части населения [2].

Лишь в начале 2000-х болгарская экономика замедлила свой спад, а с 2002 года начинается небольшой, но стабильный прирост ВВП. В конце концов, в 2007 году Болгария присоединяется к Европейскому Союзу. Кроме основных преимуществ (свободный доступ на рынок ЕС и безвизовый режим с европейскими странами), Болгария взяла на себя обязанности выполнить ряд требований ЕС, основными из которых можно назвать следующие:

- гармонизация законодательства Болгарии с европейским законодательством;
- продолжение структурных реформ;
- реформирования системы правосудия, органов, призванных бороться с коррупцией и организованной преступностью;
- содействие политике расширения ЕС за счет стран Западных Балкан;
- присоединение к энергетическим стандартам ЕС.

Решение этих задач дало благоприятный социально-экономический эффект. Хотя и с большим трудом, но, в целом, Болгария смогла преодолеть переходный период и занять свое место на геополитической карте современной Европы.

Определенным препятствием к эффективному воплощению реформ и определенные ментальные особенности, в частности относительно молодой институт частной собственности и предпринимательства в некоторых регионах страны ведет к искажению восприятия демократических ценностей и свобод, отсутствие ощущения со-

циального долга у предпринимателей.

По нашему мнению, первоочередной задачей должно быть разработка гармоничной структуры национального производства, которое смогло бы удовлетворить как внутренние потребности, так и эффективно конкурировать с внешним рынком. Особенно актуально это сейчас, после подписания Соглашения об ассоциации с ЕС. Увеличение доли предприятий, производящих конечный продукт, и высокотехнологичных производств (ИТ, авиакосмическая отрасль, приборостроение). Поддержка малых и средних фермерских хозяйств, и стимулирования развития агропромышленного комплекса.

Отдельным уязвимым секторам экономики целесообразно уделить особое внимание. Взвешенная тарифная политика в области энергетики обеспечит возможность предотвратить падение рентабельности предприятий и усилению социальной напряженности в обществе. Через реализацию определенных программ государство должно оказывать прямую финансовую помощь малому и среднему предпринимательству. Обеспечение либерализации внешней торговли, учитывая требования Европейского Союза; особенно взвешенно регулируя рынок услуг, над которым, при ошибочной политике, государство может легко потерять контроль.

Вместе с этим, крайне необходимы структурные политические реформы, направленные на создание эффективного законодательства, прозрачной деятельности фискальных служб, предотвращения коррупции и вывода ресурсов из теневого сектора экономики, и, что не менее важно, для восстановления доверия общества к власти.

Список использованной литературы:

1. Банков Г. Политика занятости в Болгарии в период рыночной трансформации / Г. Банков // Проблемы теории и практики управления: Международный журнал. – 2003. – №3. – С.61-66.
2. Бурдяк В.И. Влияние трансформации политического режима на социальные и экономические реалии Болгарии / В. И. Бурдяк // Панорама политологических исследований: научный вестник Ровенского государственного гуманитарного университета. – Вып. 10. – Ровно: РГГУ, 2013.
3. Бондарец Н.В. Глобальные стратегии трансформации и структурной модернизации социально-экономического развития транзитивных стран / Н.В. Бондарец // Исследования международной экономики: Сборник научных трудов. – 2011. – Выпуск 2(67). – С. 99-104.
4. Брусиловская А.И. Экономическая трансформация стран Восточной Европы в условиях членства в Европейском Союзе / А.И. Брусиловская // Вестник Одесского национального университета. – 2008. – №3. – С. 179-184.
5. Козяк В.Д. Использование опыта Республики Польша в процессе трансформации хозяйственной системы Украины/В. Д. Козяк, А. Г. Санина // Вестник Национального университета "Львовская политехника". Менеджмент и предпринимательство в Украине: этапы становления и проблемы развития. - 2013. - № 767. - С. 317-325.

*Gonta S.V. aspirant
Çerniqov Milli Texnologiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

ŞƏRQİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİYYATLARININ STRUKTUR TRANS-FORMASIYASININ İNSTİTUSİONAL ASPEKTLƏRİ

Məqalə bəzi postsosialist Şərqi Avropa ölkələrinin (Rumıniya, Polşa, Bolqarıstan) struktur islahatların təcrübəsini izah edir, keçid dövründə çıxış yolları və milli iqtisadiyyatın yaratdığı fərqliliklərin öhdəsindən gəlmək, Avropaya İnteqrasiya prosesinin gedişatını təhlil edir. Müxtəlif dərəcələrdə, yuxarıda qeyd olunan ölkələr islahatlar başladıqdan sonra iqtisadi göstəricilərin azalması ilə xarakterizə olunub, lakin ehtiyac baxımından Avropa Birliyinin standartlarına qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması və sosial-iqtisadi göstəricilərin müəyyən bir səviyyəyə uyğunlaşması sayəsində böhran aradan qalxmışdır.

Məqalə həmçinin ölkədə iqtisadi inkişafın aydın strategiyasının və təcrübənin olmamasını açıqlayır, hansı ki bütün bunlar aşağıdakı mənfi hallara gətirib çıxarıb: xarici modellərin qəbul edilməsi o problemləri həll edir ki, onlar cari şərtlərə uyğunlaşdırılmayıb, zəif dizayn olunmuş dövlət idarəsinin rolu, hansı ki, dövlətin məhkəmə, polis və ordu, patoloji korrupsiya, zəif maliyyə və adminstrativ kontrol hamısı kölgə iqtisadiyyatının əhəmiyyətli dərəcədə artımına iqtisadi və siyasi fəaliyyətlər üzərində önəmli təsiri olan bandalara, mülkiyyətin tənzimlənməyən yenidən bölgüsü və sosial qorumanın qeyri mükəmməl formasına gətirib çıxarmışdır.

Göstərilir ki, iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinə görə dövlət kiçik və orta sahibkarlığa birbaşa yardım etməlidir. Əsas tapşırıqlar əsaslandırılıb. Onlar aşağıdakı kimidir: milli istehsalın ahəngdar strukturunun formalaşdırılması; Son məhsul istehsal edən müəssisələrin rolunun artımı; kiçik və orta əkinçiliyin və kənd təsərrüfatı kompleksinin inkişafının stimullaşdırılması; rüşvətin qarşısının alınması; kölgə iqtisadiyyatı sektoru resurslarının qanuniləşdirilməsi. Bu tapşırıqların həll olunması milli iqtisadiyyat üçün əlverişli sosial və iqtisadi səmərə verəcək.

Burada ilkin prioritet olan strategiyalar göstərilir, belə ki: dövlət büdcəsindəki kəsiri azaltmaqla makroiqtisadi sabillik əldə etmək; mikroiqtisadi liberallaşma; biznesmenlərin inkişafı üçün səmərəli şəraitin yaradılması; institusional struktur dəyişikliyi; daxili monopoliyaların likvidasiyası və digərləri. Bu həmçinin göstərir ki, özəl sahibkarlığın inkişafını, dövlət müəssisələrinin bazar əlaqələrinə daxil olması səmərəli sənayelərin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, onlar da dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsullar çıxarır.

Bütün yuxarıda sadalananlar milli iqtisadiyyat üçün səmərəli sosial – iqtisadi effekt yaratmalıdır.

*Гонта С.В. аспирант
Черниговский Национальный
Технологический Университет*

РЕЗЮМЕ

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ СТРУКТУРНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ
ЭКОНОМИКИ ПОСТСОЦИОЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ**

В статье рассмотрен опыт структурных реформ некоторых постсоциалистических стран Восточной Европы: Румынии, Польши, Болгарии. Проанализированы пути выхода из переходного состояния и преодоления диспропорций структуры национальной экономики, ход евро интеграционных процессов. В разной степени для всех вышеназванных стран был характерен спад экономических показателей после начала реформ, но ввиду необходимости гармонизации законодательства с нормами ЕС, и адаптации социально-экономических показателей до определенного уровня, кризис удалось преодолеть.

Также в статье раскрывается недостаток опыта и четкой стратегии развития экономики в стране, что привело к соответствующим недостаткам: заимствование иностранных моделей решения проблем, которые не были адаптированы для текущих условий, непродуманное ослабление роли государственного управления, которое ухудшило состояние судебной системы, полиции и армии, патологическая коррупция, слабый финансовый и административный контроль, которые привели к значительному увеличению теневого сектора экономики, а также значительное влияние организованных преступных группировок на экономическую и политическую деятельность, нерегулируемое и мошенническое перераспределение собственности, несовершенная система социальной защиты.

Указывается, что через реализацию экономических программ государство должно оказывать прямую финансовую помощь малому и среднему предпринимательству.

Обоснованы первоочередные задачи, среди которых: формирование гармоничной структуры национального производства; увеличение доли предприятий, производящих конечный продукт; поддержка малых и средних фермерских хозяйств, и стимулирования развития агропромышленного комплекса; предотвращение коррупции; легализация ресурсов теневого сектора экономики.

Также рассмотрены первоочередные стратегии, такие как: достижение макроэкономической стабилизации путём сокращения дефицита государственного бюджета; микроэкономическая либерализация: создание благоприятных условий для развития предпринимательства; институциональная структурная трансформация, ликвидации отечественных монополий и многое другое. А также показано как развитие частного предпринимательства, постепенное вхождение государственных предприятий в рыночные отношения привели к формированию эффективных производств, выпускающих конкурентоспособную продукцию на мировых рынках.

Всё выше указанное должно создать благоприятный социально-экономический эффект для национальной экономики.

*Gonta S.V. postgraduate student
Chernihiv National University of Technology*

SUMMARY

INSTITUTIONAL ASPECT OF STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE ECONOMY OF POST-SOCIALIST COUNTRIES OF EASTERN EUROPE

The article describes the experience of structural reforms of some post-socialist countries of Eastern Europe: Romania, Poland and Bulgaria. The ways out of the transition state and overcoming disparities structure of the national economy, the progress of European integration processes. To varying degrees, all the above countries were characterized by the decline of economic indicators after the start of the reforms, but in view of the need to harmonize legislation with EU standards and adaptation of socio-economic indicators to a certain level, the crisis has been overcome.

The article also reveals a lack of experience and a clear strategy for economic development in the country, which led to the respective disadvantages: adoption of foreign models solve problems that have not been adapted to current conditions, ill-conceived weakening role of public administration, which worsened the state of the judiciary, police and army, pathological corruption, weak financial and administrative control, which led to a significant increase in the shadow economy, as well as a significant impact gangs on the economic and political activities, unregulated and fraudulent redistribution of property, imperfect system of social protection.

It has been pointed out that due to the realization of economic programmes the state should render direct assistance to small and medium business.

The main tasks are substantiated. They are as follows: the formation of the harmonic structure of the national production; the increase of the role of enterprises, which produce the final product; the support of small and medium farming husbandries and stimulation of the agricultural complex development; prevention of corruption; legalization of the resources of the shadow economy sector.

There are shown first-priority strategies, such as: achieving macroeconomic stabilization by reducing the deficit of the state budget; microeconomic liberalization: creation of favorable conditions for the development of entrepreneurship; institutional structural transformation, the liquidation of domestic monopolies and much more. It also shows how the development of private entrepreneurship, the gradual entry of state-owned enterprises into market relations led to the formation of efficient industries that produce competitive products in world markets.

All of the above should create a favorable socio-economic effect for the national economy.

*Əliyev R.Y. doktorant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitet*

AZƏRBAYCANDA MƏNZİL FONDUNUN İSTİSMARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Açar sözlər: səmərəli, idarəetmə, istismar, yaşayış (mənzil), fond, yanaşma, təmir, tikinti, əmlak, gəlir, xərclər.

Ключевые слова: эффективное, управление, эксплуатация, имущество, фонд, подход, ремонт, строительство, собственность, доход, расходы.

Keywords: effective, management, exploitation, maintenance, fund, approach, repair, construction, property, income, expenses.

Müsabiqəyə əsasən podrat şirkətlərin seçilməsi və onların səmərəli təşkilinin formaları və metodlarının müəyyən edilməsi, bələdiyyə sifarişinə görə evlərin istismarının yaxşılaşdırılması, müştərək cəmiyyətlərin yaradılması və onlara nəzarətin həyata keçirilməsi, şəhərin mənzil fondunun istismarının iştirakçılarının funksiyalarının düzgün bölüşdürülməsi həmin sferanın istismarının səmərəli idarə edilməsi sisteminin yaradılmasına köməklik edir.

1. Mənzil fondunun səmərəli idarə edilməsi.

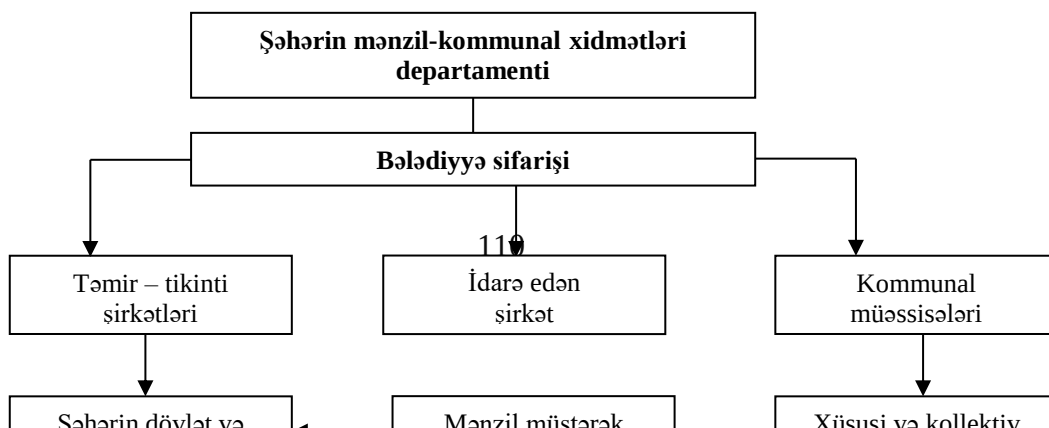
Mənzil fondunun bütün mülkiyyətçiləri onun istismarının tələblərinin formalaşmasına riayət etməlidirlər, yəni mənzil və kommunal xidmətlərinin zəruri səviyyəsi şəhərin bütün sakinləri üçün təmin edilməlidir.

Mənzil sferasının istismarının inkişafının strateji istiqamətlərini şəhərin mənzil-kommunal xidmətləri departamenti müəyyən edir. Həmin departament onun fəaliyyətinə yönəldilən maliyyə axınlarını tənzimləyir, sifarişçi xidmətini əmələ gətirir, təsdiq edilmiş norma və qaydalara uyğun mənzil-kommunal xidmətləri ilə sakinlərin təmin edilməsinə ümumi nəzarəti həyata keçirir.

Mənzil sferasının səmərəli idarə edilməsinə yeni bazar subyektlərinin, yəni idarə edən şirkətlərin daxil edilməsi mənzil fondu mülkiyyətçilərinin tərkibini genişləndirər və müxtəlif mülkiyyətdə olan evlərin istismarı üzrə funksiyaları nizamlayar [1, s. 177].

Kompleks yanaşmaya uyğun obyektlərin fiziki vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, istismar xərclərini optimallaşdırmaq, pul axınlarını səmərəli idarə etmək məqsədilə texniki xidmətin təşkilinin səmərəli olmasına peşəkar idarə edən şirkətlərin cəlb edilməsi bələdiyyə əmlakının idarə edilməsini təkmilləşdirir.

Hüquqi normalara riayət etməklə mülkiyyətin səmərəli idarə edilməsi üçün xüsusi şirkətlərə mənzil fondunun verilməsi məqsədyönlü hesab edilir. İdarə edən şirkətin iştirakı ilə mənzil fondunun idarə edilməsi şəkil 1-də sxem formasında baxılır. Müsabiqəyə əsasən idarə edən şirkət seçilir və idarəetmə məqsədlərini və mənzil fondunun mülkiyyətçisi formalaşdırılır.

Şəkil 1. Mənzil fondunun istismarının idarə edilməsi.

Bu gün ən mühüm vəzifələrdən biri alternativ şirkətləri stimullaşdırmaq yolu ilə mənzil fondunun idarə edilməsini öz üzərinə götürərək, mənzil xidmətləri bazarında rəqabəti yaratmaqdır. Ona aiddir:

- sivil metodla daşınmaz əmlakın idarə edilməsini dövlət orqanı və ya yerli idarəetmə orqanının səlahiyyətçisi vasitəsilə əmlakın mülkiyyətçisinin öyrədilməsi.

Aşağıda göstərilən müddəaları nəzərə almaqla sifarişçinin və idarə edən şirkətin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən etmək zəruridir.

1. Beş ildən az olmayan müddət ərzində mülkiyyətçi ilə idarə edən şirkət arasında müqavilə daşınmaz əmlak obyektlərinin idarə edilməsi üzrə bağlanmalıdır. İdarə edən şirkətə mülkiyyət hüququ keçməsi şərtlə müstəqil təsərrüfat subyekti (hüquqi şəxs kimi) o, mənzil fondunun idarə edilməsi funksiyalarını öz üzərinə götürür. Qeyd edək ki, uzunmüddətli investisiya layihələrini 5 il ərzində reallaşdırmaq praktikası xarici şirkətlərdə mövcuddur;

2. Müqavilədə nəzərdə tutulan ölçüdə idarə edən şirkətlərin xidmətləri ödənilir. Məsələn, xaricdə təqdim edilən xidmətlərə mükafat idarəetməni iki hissədən ibarət edir: müqavilədə müəyyən edilmiş qəti və şirkətin yerinə yetirdiyi işin səmərəliliyindən asılı dəyişilən olanda [3, s.23]. Vəzifələrin konkret və kəmiyyətə ölçülməsi ilə bağlı pul mükafatları (məsələn, mənzil xidmətləri üzrə ödəmələrin toplanması) həmin idarə edən şirkətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün şirkətin marağını artırır, həm də mənzil fondunun mülkiyyətçisinə problemin həll edilməsi əhəmiyyətini açıqlayır. Sifarişçidən aldığı vəsaitlərin istifadə olunan funksiyalarının əsas yollarını göstərir;

3. Maddi zərərin əvəz olunması üçün idarə edən şirkət girov qoyur, çünki şirkət öz öhdəliklərini yerinə yetirəndə obyekt üzrə müəyyən zərər vura bilər. Şirkət müqavilə təsdiq olunan andan zəmanət məbləğinin 50%-i qədər departamentin hesabına vəsait göçürür, qalıq hissəsini isə müəyyən edilmiş paylarla hər ay köçürür [4, s.65]. Beləliklə, idarə edən şirkətin günahından alınan zərəri ödəmək məqsədilə zəmanət fondundan alınan vəsaitləri departamentin xərcləməyə ixtiyarı yoxdur. Departamentin ayrıca hesabına zəmanət fondunda olan vəsaitlər köçürülür və idarə edən şirkət müqavilə qüvvədən düşəndən sonra onda nəzərdə tutulan vəsaitləri qaytarır;

4. Müəyyən edilmiş tələblərə uyğun mənzil fondunun idarə edilməsi funksiyalarının icrası məqsədilə müsabiqəyə əsasən xüsusi şirkətlər seçilir. Müsabiqədə iştirak etmək üçün şirkətlərin maliyyə vəziyyəti və peşəkar – ixtisas səviyyəsi haqqında məlumatlar olmalıdır. Ondan əlavə, şirkətin zəmanət təmini verməsi haqda müqavilədə razılığı göstərilməli, ödəmələrin şərtləri və verilməsi qaydaları öz əksini tapmalı, mənzil fondunun idarə edilməsi və istismarı, statistika hesabatı, işlərin planları, maliyyələşdirilməsi prinsipləri ilə bağlı məsələlər müsabiqədən keçməlidir. Görüləcək işlərə uyğun sifarişçi müəyyən edilməli, idarəetmə üzrə xidmət-

lərin ödənilməsi məqsədilə şəhərin rayonlarının vahid sifarişçisinin müdiriyyəti təsdiq edilməlidir. Nəzərdə tutulan vaxt qurtardıqdan sonra sifarişçinin səlahiyyəti dayandırılır;

5. İdarə edən şirkətin yerinə yetirdiyi işlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və onun fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi. Həmin şirkət aşağıda göstərilən vəzifələri reallaşdırmalıdır:

- mənzil fondunun keyfiyyətinin və onun idarə edilməsi funksiyasının şirkət tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlara uyğun yerinə yetirilməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- mənzil fondunun saxlanması və fiziki vəziyyəti haqqında məlumatların əldə edilməsi;
- idarə edən şirkət tərəfindən qarşıda duran problemlərin müəyyən edilməsi və onların həll edilməsi yollarının göstərilməsi.

Aparılan yoxlamalara əsasən tədbirlər planının işlənməsi və departament tərəfindən idarə edən şirkətə verilən tələblərə uyğun nəzarət sisteminin yerinə yetirilməsi gücləndirilməlidir. Əgər idarə edən şirkətin yerinə yetirdiyi işlər sakinləri qane etmirsə, onda bağlanan müqavilə pozula bilər.

Mənzil fondunun idarə edilməsinin peşəkar strukturlarına uyğun idarə edən şirkətin obyektində onun məqsədli strukturu qurulur. Bəzi müddəalara nail olmaq məqsədilə mənzil fondunun səmərəli fəaliyyət mexanizmi aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Şirkətin idarə etdiyi məqsədin quruluşuna daxil olmalıdır:
 - sifarişçinin nüfuzunun artırılması və müştərilərə xidmətlərin təşkilinin yaxşılaşdırılması;
 - mənzil fondunun texniki təmin edilməsinə nail olunması;
 - mənzil fondunun hesabına əldə edilən gəlirlərin yüksəldilməsinə cəhd göstərilməsi.
2. Şirkətin idarəetmə planına aid olanlar:
 - təmir işlərinin və texniki xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
 - maliyyə planının düzgün əsaslandırılması və tərtib edilməsi;
 - maddi-texniki təchizat planının tərtib edilməsinin müasir şəraitə uyğunlaşdırılması;
 - heyətin idarə edilməsi planının təşkil edilməsində peşəkar mütəxəssislərin cəlb edilməsinin nəzərdə tutulması.

Sadaladıqlarımıza nail olmaq məqsədilə aşağıdakı göstərilənlərin həyata keçirilməsinə baxaq:

Birinci - mənzil fondunun müasir texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin olunmasına çalışmaq:

- obyektin istismarının lazımı səviyyədə təşkil edilməsi, öz vaxtında təmirin və texniki xidmətinin aparılması [2, s.91];
- obyektin texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə yenidən qurulması, modernləşdirilməsi, əsaslı təmiri, renovasiyasının həyata keçirilməsi;
- binanın xarici görünüşünün yaxşı səviyyədə saxlanmasına diqqət yetirilməsi;
- podratçılar tərəfindən görülən işlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə fikir verilməsi və həmin keyfiyyətin əldə edilməsi üsullarının mənimsənilməsi.

İkinci - müştəriləri razı salan xidmətlərin göstərilməsinin təşkil edilməsi:

- müəssisələrlə müqavilənin vaxtında bağlanmasına cəhd göstərilməsi;
- işləri təşkil edəndə həmişə müştərilərin şikayətlərinin nəzərə alınması;
- müştərilər üçün əlavə sosial proqramın formalaşması və reallaşdırılması;
- müştərilərin sosial müdafiə proqramının tərtib edilməsi və formalaşması.

Üçüncü - təhlükəsiz və sabit mənzil fondunun təşkil edilməsi:

- mövcud norma və sanitariya-texniki qaydalara, qanunvericiliyə riayət edilməsi;
- sahibkarların və müştərilərin əmlakının yüksək səviyyədə saxlanılmasına nail olunması;

- heyətin və müştərilərin təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə təmin edilməsinin həyata keçirilməsi;

- əmlakın vaxtında sığortalanmasının təmin edilməsi.

Dördüncü - mənzil fondundan əldə edilən gəlirlərin miqdarının artırılmasına nail olunması:

- yüksək və əsaslandırılmış səviyyədə mənzil fondundan alınan gəlirin proqramının diqqətli işlənməsi;

- kirə və mənzil haqqında, digər ödəmələrin vaxtında toplanmasının təşkil edilməsi;

- pul vəsaitlərinin vaxtında dövr etməsinə cəhd göstərilməsi;

- borcu olanlarla işin düzgün təşkil edilməsi.

Beşinci - mənzil fondunun istismar və idarə edilməsi xərclərinin aşağı salınmasının təmin edilməsi:

- yüksək səviyyəli, müasir texnologiyanın tətbiq edilməsi;

- xərclərin aşağı salınması strategiyasının düzgün işlənməsinin təşkil edilməsi;

- əmək resursları, xidmətlər, tikinti materialları və əmək bazarlarının tədqiqi;

- ehtiyatların formalaşmasının düzgün müəyyən edilməsi.

Altıncı - obyektin mülkiyyətçisinin (sifarişçisinin) nüfuzunun yüksəldilməsinin təmin edilməsinə cəhd göstərilməsi:

- marketinq proqramlarının vaxtında işlənməsi və həyata keçirilməsi;

- zəruri hesab edilən bazarlıqlarda iştirak etməsi;

- mülkiyyətçiyə servis proqramının tərtib edilməsi və reallaşdırılması;

- ixtisaslı heyətin düzgün seçilməsi.

Şirkətin müvafiq strukturlarının köməkliyi ilə mənzil fondunun idarə edilməsi funksiyalarının reallaşdırılmasının həyata keçirilməsi zəruridir. Həmin funksiyalar işçilərin təlimatlarında və müştərilərin strukturları haqqında əsasnamədə əks etdirilməlidir [4].

Yaşayış evinin inkişafı, saxlanması və istismar xərclərinin (I_x) ümumi əhəmiyyəti aşağıdakı düsturda göstərilir.

$$I_x = \sum_{h=1}^M \ddot{I}_x + \sum_{h=1}^M C_x + \sum_{h=1}^M \mathcal{K}_x + \sum_{h=1}^M \mathcal{A}_x + \sum_{h=1}^M M_u + \sum_{h=1}^M C_u$$

burada, $\ddot{I}_x$ – yaşayış evinin texniki xidmətlər üzrə xərcləri; C_x – sanitariya üzrə saxlama xərcləri; C_x – cari təmir xərcləri; M_y – yenidən qurulma və ya modernləşdirmə xərcləri; $\mathcal{A}_x$ – əsaslı təmir xərcləri; C_u – sair istismar xərcləri.

İdarə edən şirkətin hesablama hesabına aşağıdakılar daxil edilməlidir: büdcə dotasiyaları; əhalinin mənzil-kommunal xidmətlərinə ödənişləri; güzəştlərin örtülməsi xərcləri və digər vəsaitlər. Müəllifin fikrincə, birinci mərhələdə əhalinin ödəyəcəkləri mənzil-kommunal təsərrüfatı departamentinin mövcud olan hesablama kassasına yığılmalı və ikinci mərhələdə yığılan vəsaitlər idarə edən şirkətin hesablama hesabına köçürülməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda daşınmaz əmlak bazarında yeni tikililərdəki mənzillərin payı sürətlə artmaqdadır. Müştərilərin (alıcıların) getdikcə daha çox hissəsi yeni mənzillər almağa üstünlük verirlər. Yəni “sıfırdan” təmirə ehtiyacı olanların sayı da artmaqdadır.

2. Yeni tikilən evdə mənzilin təmir xərcləri.

“Əmlak Bazarı iştirakçıları” İctimai Birliyinin ekspertləri təmir xərclərinin hesablanması üçün yeni tikilən binada sahəsi 92,7 kv.metr olan 2 otaqlı mənzildə aparıblar. Mənzilin sahəsi təsadüfən seçilməyib-indi ölkədə orta təbəqənin maraq göstərdiyi və çox satılan mənzillər 80-

100 kv.metr arasındadır. Təmir xərclərinə elektrik, santexnika, tavan, daxili qapılar, daxili abadlıq (rəngsaz), döşəmə, kafel- metlax işləri daxildir (cədvəl 1).

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, sahəsi 92,7 kv.metr olan orta ölçülü 2 otaqlı mənzilin təmiri 11442 manata, yəni 1 kv.metrə 123,4 manata başa gəlir. İlk baxışda aşağı və qeyri- real təsir bağışlasa da bu rəqəm tikinti materialları və əmək bazarında aparılan araşdırmalar, ayrı-ayrı işlərin qiymətinin öyrənilməsi əsasında aparılmış hesablanmış hesablamalara əsaslanır.

İldən-ilə təmir işləri orta hesabla 2,8-3,2% bahalaşır. İlk baxışda dəyişiklik böyük deyil. Amma mənzilin bütün sahəsini nəzərə alanda artım hiss olunandır. Belə ki, hətta bu misalda göstərilən o qədər də böyük olmayan mənzildə təmir xərcləri 300-350 manatdan çox artır. Mənzillərin tiplərindən asılı olaraq göstərdiyimiz xərclər arta və azala bilər.

Cədvəl 1.

**Yeni tikilən binada 92,7 kv.metr sahəsi olan 2 otaqlı mənzilin
təmir xərcləri, manat.**

№	İşlərin adı	Əmək haqqı	Material xərcləri
1.	Elektrik işləri	303,0	314,0
2.	Santexnika işləri	270,0	471,0
3.	Tavan işləri	876,2	848,0
4.	Daxili qapılar və pəncərə altları	393,0	1130,0
5.	Daxili abadlıq (rəngsaz) işləri	2540,3	405,0
6.	Döşəmə işləri	660,2	1326,0
7.	Kafel-metlax işləri	811,2	1155,0
Cəmi:		5793,6	5649,0
Ümumi:			11442,6

Mənbə: "ƏBİ" İctimai Birliyinin materiallarına əsasən tərtib edilib.

Mənzillərin təmir işlərini vaxtında keyfiyyətli yerinə yetirmək üçün əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalının tədqiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır. 20 il bundan əvvəl yaradılan əsas fondlar köhnəlib, onların istehsal güclərinin səviyyəsi aşağı düşüb və saxlanmaları üçün xeyli vəsaitlər tələb olunur. Onların hamısı göstərir ki, əsas fondların təkrar istehsalı bu gün ən aktual problemlərdən biridir.

Təmir- tikinti şirkətlərinin əsas fondlarının təhlili göstərir ki, bu gün:

1) Şirkətlərin əksəriyyətinin mühasibat balansında tikinti maşın və mexanizmlərinin xüsusi çəkisi azalıb, baxmayaraq ki, həmin sahədə təzələnmə həyata keçirilibdir (cədvəl 2).

Azalmanın əsas səbəbi onların dəyərinin artmasıdır. Ona görə də şirkətlərin əksəriyyətinin maşınları əldə etməyə imkanları çatışmır, eyni zamanda da həmin illərdə maşınların çoxu köhnəliklərinə görə ləğv edilib. Bunlar onu göstərir ki, maşınların köhnəlmə prosesi ciddidir.

Cədvəl 2.

**Tikinti müəssisələrində (şirkətlərində) əsas vəsaitlərin strukturu
(ümumi həcmdə xüsusi çəkisi faizlə).**

№		2000	2005	2010	2015
---	--	------	------	------	------

1.	Əsas vəsaitlər, cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0
2.	Bina və qurğular	59,2	49,5	28,3	41,1
3.	Maşın və avadanlıqlar	30,0	36,6	33,4	31,3
4.	Nəqliyyat vasitələri	7,3	9,1	37,9	22,8
5.	Digər vəsaitlər	3,5	4,8	0,4	4,8

Mənbə: ARDS Komitəsi. Azərbaycanda tikinti, 2016, s.253

2) Maşın və mexanizmlərin köhnəlmə səviyyəsi 2016-ci ildə 5%-dən 40%-ə qədər təşkil edir (cədvəl 3).

Cədvəl 3.

Əsas tikinti maşınları üzrə xidmət müddətini keçmiş tikinti maşınlarının ümumi sayda xüsusi çəkisi, faizlə

№		2000	2005	2010	2015
1.	Birçalovlu ekskavatorlar	73,1	74,2	44,9	20,0
2.	Çoxçalovlu ekskavatorlar	46,7	57,7	8,0	8,5
3.	Tırtıllı gedişli kranlar	53,0	55,7	32,4	5,5
4.	Skreperlər	83,4	88,4	74,5	37,9
5.	Avtoqreyderlər	66,7	59,1	26,4	16,9
6.	Pnevmatəkərli kranlar	53,1	46,2	25,1	10,4
7.	Qülləli kranlar	65,1	50,9	33,7	25,6
8.	Avtomobil kranlar	58,7	62,2	44,8	18,4

Mənbə: ARDS Komitəsi. Azərbaycanda tikinti, 2016, s.258

Müəllifin apardığı tədqiqat göstərir:

- mənzil fondunun istismarının idarə edilməsinin xüsusi (idarə edən) şirkətlərə verilməsi məqsədyönlüdür;
- idarə edən şirkətlə sifarişçinin qarşılıqlı münasibətləri düzgün tənzimlənməlidir;
- mənzilləri əldə edən müştərilərə səmərəli xidmətlər göstərilməlidir;
- yaşayış evinin saxlanması və istismar xərcləri vahid metodikaya əsasən hesablanmalıdır;
- tikinti şirkətlərinin əsas fondlarının təzələnməsinə cəhd göstərilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Смирнов Е.Б. Воспроизводство жилищного фонда крупного города в условиях формирования экономических отношений рыночного типа. СПб.: ГИЭА, 2008 г., с.241
2. Смирнов Д.А. Эксплуатация жилищного фонда. М.: "ИНФРА", 2012 г, с.195
3. Ильин И. Условия осуществления жилищной реформы//экономист, 2010, № 5.с.20-26
4. Гумба Х.М. Экономика строительных организаций. М.: 2015 , 144 с.

*Əliyev R.Y. doktorant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA MƏNZİL FONDUNUN İSTİSMARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Mənzil fondunun bütün mülkiyyətçiləri onun istismarına qoyulan tələblərinin formalaşmasına riayət etməlidirlər, yəni mənzil və kommunal xidmətlərinin zəruri səviyyəsi şəhərin bütün sakinləri üçün təmin edilməlidir.

Mənzil sferasının istismarının inkişafının strateji istiqamətlərini şəhərin mənzil-kommunal xidmətləri departamenti müəyyən edir. Həmin departament onun fəaliyyətinə yönəldilən maliyyə axınlarını tənzimləyir, sifarişçi xidmətini əmələ gətirir, təsdiq edilmiş norma və qaydalara uyğun mənzil-kommunal xidmətləri ilə sakinlərin təmin edilməsinə ümumi nəzarəti həyata keçirir.

Bu gün ən mühüm vəzifələrdən biri alternativ şirkətləri stimullaşdırmaq yolu ilə mənzil fondunun idarə edilməsini öz üzərinə götürərək, mənzil xidmətləri bazarında rəqabəti yaratmaqdır. Buna sivil metodla daşınmaz əmlakın idarə edilməsini, dövlət orqanı və ya yerli idarəetmə orqanının səlahiyyətçisi vasitəsilə əmlakın mülkiyyətçisinin öyrədilməsi aid edilir.

Şirkətin müvafiq strukturlarının köməkçiliyi ilə mənzil fondunun idarə edilməsi funksiyalarının reallaşdırılmasının həyata keçirilməsi zəruridir. Həmin funksiyalar işçilərin təlimatlarında və müştərilərin strukturları haqqında əsasnamədə əks etdirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda daşınmaz əmlak bazarında yeni tikililərdəki mənzillərin payı sürətlə artmaqdadır. Müştərilərin (alıcıların) getdikcə daha çox hissəsi yeni mənzillər almağa üstünlük verirlər. Yəni “sıfırdan” təmirə ehtiyacı olanların sayı da artmaqdadır.

Mənzillərin təmir işlərini vaxtında, keyfiyyətli yerinə yetirmək üçün əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalının tədqiq edilməsinə böyük ehtiyac vardır. 20 il bundan əvvəl yaradılan əsas fondlar köhnəlib, onların istehsal güclərinin səviyyəsi aşağı düşüb və saxlanmaları üçün xeyli vəsaitlər tələb olunur. Onların hamısı göstərir ki, əsas fondların təkrar istehsalı bu gün ən aktual problemlərdən biridir.

Ümumilikdə məqalədə Bakı Şəhər Mənzi Kommunal Təsərrüfat Departamentinin əsas vəzifə və funksiyaları kimi şəhərin mənzil-kommunal təsərrüfatının səmərəli fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması; şəhərin istismar təşkilatlarının fəaliyyətinin koordinasiyası, yaşayış binalarının texniki saxlanması və istismarına operativ nəzarət; müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin və şirkətlərin müsabiqədə iştirakı və həvəsləndirilməsinə köməklik edilməsi ətraflı araşdırılaraq şərh edilir.

*Алиев Р.Ю. докторант
Азербайджанский Архитектурно-
Строительный Университет*

РЕЗЮМЕ

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ЭКСПЛУАТАЦИИ ЖИЛИЩНОГО ФОНДА АЗЕРБАЙДЖАНА

Все владельцы жилищного фонда должны соблюдать требования, предъявляемые к его эксплуатации, то есть важный уровень жилищных и коммунальных услуг должен быть обеспечен для всех жителей города.

Стратегические направления развития эксплуатации жилищной сферы определяются департаментом жилищно-коммунальных услуг города. Данный департамент регулирует финансовые потоки, направленные в его деятельность, реализует заказные услуги, в соответствии с утверждёнными нормами и стандартами осуществляет общий контроль за обеспечением жителей жилищно-коммунальными услугами.

На сегодняшний день одна из важных задач - взяв на себя управление жилищным фондом путём стимулирования альтернативных компаний создать конкурентную среду на рынке коммунальных услуг. Это возможно сделать цивилизованными методами с помощью разъяснительной работы с владельцем собственности со стороны представителей государственных или местных органов самоуправления.

Важным является реализация функций управления жилищным фондом с помощью соответствующих структур компании. Данные функции должны найти отражение в Положении о структуре компании и инструкции работников.

Необходимо отметить, что в настоящее время на рынке недвижимости заметно возрастает доля квартир в новостройках. Всё большая часть клиентов (покупателей) отдаёт предпочтение покупке новых квартир. То есть возрастает и количество нуждающихся в ремонте с «нуля».

С целью качественного и своевременного ремонта квартир имеется большая потребность в исследовании воспроизводства основных производственных фондов. Созданные 20 лет назад основные фонды устарели, снизилась их производственная мощность и для их сохранения требуются большие средства. Всё это говорит о том, что воспроизводство основных фондов на сегодняшний день является одной из самых актуальных проблем.

В целом, в статье рассмотрены такие вопросы, как формирование и реализация государственной политики в области эффективной деятельности жилищно-коммунального хозяйства города, как основной функции и задачи Департамента Жилищно-коммунального хозяйства города Баку, координация деятельности эксплуатационных организаций города, техническая сохранность жилых зданий и оперативный контроль за их эксплуатацией.

*Aliyev R.Y. doctoral student
Azerbaijan University of
Architecture and Construction*

S U M M A R Y

MANAGEMENT EFFICIENCY OF OPERATION OF HOUSING FUND OF AZERBAIJAN

All owners of the housing fund must comply with the creation of their exploitation claims. That is, the compulsory level of housing and public services must be provided for all residents of the city.

The city's housing program services Department determines the strategic aspects of the development of housing sector exploitation. This department arranges financial flows for its activities, establishes customer service, and conducts general supervision to ensure that residents are provided with approved norms and appropriate housing program services.

One of the most important tasks today is to create competition in the housing services market by taking over the management of the housing fund by encouraging alternative companies. This includes civilian property management, teaching the property owner through the authority of the state agency or local government body.

Implementation of the management functions of the housing fund with the help of the relevant structures of the company is obligatory. These functions should be documented in the manuals of the workers and in the documents of the clients.

It should be noted that the share of apartments in new buildings in the real estate sector is rapidly increasing. More and more of the customers (buyers) prefer to buy new apartments. In other words, the number of those who need "from scratch" is also increasing.

There is a great need for the inspection of the main production funds to reproduce the premises in order to fulfill the quality of the repair work of the apartments on time. Funds which created 20 years ago have worn out, the level of the production power has fallen and it is necessary for them to hide. All this shows that the production of core funds is one of the most urgent problems today.

The main tasks and functions of Baku City Housing and Communal Services Department, such as the formation and realization of state policy in the city's public service sector's active field of activity, coordination of the activities of the city's abuse organizations, operational control of technical maintenance and exploitation of housing, assisting in the participation and support of various legal organizations and companies were interpreted in detail.

*Məmmədova İ.C. b/m.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti UNEC*

UOT-658.011.46; 339.9

MÜASİR DÖVRDƏ XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ SOSIAL İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, xarici iqtisadi fəaliyyət, integrasiya konsepsiyası, ixrac potensialı, vergi güzəştləri, idxal siyasəti, ərzaq təhlükəsizliyi.

Ключевые слова: рыночная экономика, внешнеэкономическая деятельность, интегрированная концепция, экспортный потенциал и налоговые льготы, импортная политика, безопасность пищевых продуктов.

Key words: market economy, foreign economic activity, integrated concept, the export potential and tax breaks, import policy, food safety.

Müasir dövrdə, xüsusən də bazar iqtisadiyyatına keçid ölkələrdə XİF-in tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və ümummilli mənafehlərin qorunması üçün həyata keçirilir. Lakin, onun miqyası, forma və metodları, eləcə də bir sıra tədbirləri həmin ölkənin ölkələrarası münasibətlərdən və daxili, xarici siyasətdən asılı olaraq tənzimlənir. XİF hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin güclü faktorlardan biridir. Cəmiyyətin üzvlərinin maddi həyat şəraitinin tənzimlənməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi dövlətin sosial siyasətinin əsasını təşkil edir. Sosial siyasətin reallaşdırılmasının və əhalinin həyat səviyyəsi ilə bağlı tənzimlənmə vasitələrinin mühüm istiqaməti strateji, sosial təminatlı məhsul və xidmətlər üzərində qiymətin səviyyəsi dövlət tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Tənzimlənmə mexanizminin mühüm, həm də spesifik bir istiqaməti dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində ölkənin milli mənafehinin qorunması, ixrac yönümlü məhsullar formallaşdırmaq və s. amilləri göstərmək olar. Bu amillər müstəqillik əldə etmiş və dünya integrasiyasına yenidən qoşulmağa başlamış ölkələr üçün xüsusi ilə aktualdır.

Hazırda iqtisadi regional, iqtisadi integrasiyaya dair bir sıra konsepsiyalar mövcuddur. Bunlara ümumiləşdirici, siyasi-hüquqi və sahəvi konsepsiyaları aid etmək olar.

Ümumiləşdirici integrasiya konsepsiyasına bazar konsepsiyası, bazar-institutsional konsepsiyası, drikist konsepsiya, struktur konsepsiyası, marksist konsepsiyası və s. aiddir.

Siyasi-hüquqi konsepsiyalara misal olaraq funksionalist konsepsiya, neofunksionalist, plüralist konsepsiya və federalist konsepsiyaları göstərmək olar.

XİF-in tənzimlənməsi milli iqtisadiyyata və milli maraqlara müsbət təsiri onda olur ki, ixracı stimullaşdırma bilsin, ölkənin ixrac potensialı artsın, yəni ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafına diqqət yetirilsin, idxalda isə ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və əhalinin sağlamlığı üçün zərərli olmayan malların, mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlməyə məruz qalmayan avadanlıqların idxalına üstünlük verilsin. Onu da qeyd edim ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ümummilli maraqların qorunması üçün XİF-in tənzimlənməsinə məsuliyyət daşıyır və bunu təmin edir. Dövlət əmtəə və xidmətlərin fəal surətdə ixracını stimullaşdırmağa, bir tərəfdən ölkə daxilində istehsalın artımına, digər tərəfdən səviyyəsinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının bugünkü vəziyyəti XİF sahəsində aşağıdakı proqramların işlənməsini zəruri edir.

1. İxrac potensialının inkişaf etdirilməsi ilk baxışda artımı və onun struktur tərkibinin optimallaşdırılması iqtisadi artımın əsas mənbələrindən və hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi səciyyələnə bilər. İxrac olunan məhsulların artım tempi, onun xüsusi çəkisinin artması yeni sosial problemlərin həllinə, iş qüvvəsinin istifadəsi və yerli resurslardan səmərəli istifadə üçün stimulyaradır. Aydın ki, ölkənin ixrac etdiyi məhsul və xidmətlər hansısa mücərrəd məkana deyil, konkret xarici ölkə bazarına yönəldilir. Deməli, ənənəvi tərəfdaşı olan ölkələrdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər ixracatçı ölkənin milli mənafehinə birbaşa təsir göstərmək iqtidarında olacaqdır.

Azərbaycanın ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi proqramı ixracın mövcud sahə və coğrafi quruluşunun əsaslı dəyişdirilməsi şərti ilə mal və xidmətlərin ixracının həcmində kəs-

kin artırmağı nəzərdə tutmalıdır. İxracın sahə quruluşunun optimallaşdırılması, ixracda yüksək elm tutumlu, aqrar sənaye məhsullarının, xidmət sahələrinin xüsusi çəkisi daim yüksək olmalıdır. Hazırda ixracın strukturunda neft və neft məhsulları, pambıq, tütün, şərab və s. əsasən xammal üstünlük təşkil edir. Birinci növbədə xammalı, yarımfabrikatı hazır məhsul ixracına çevirmək üçün, yəni xarici bazarlara çıxmaq üçün əlverişli şərait təmin edilməli, bir sözlə ixrac stimullaşdırılmalıdır. Yəni ixracatın təşviq olunmaq siyasəti həyata keçirilməlidir. Ölkənin başlıca valyuta gəlir mənbəyi olan ixracın təşviq olunması siyasəti müasir dünya dövlətlərinin xarici iqtisadi siyasətinin aparıcı istiqamətlərindəndir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu siyasət xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir və ixracəyönlü xarici ticarət siyasəti adlanır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeridilən iqtisadi siyasətin əsas məqsədi iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və sürətli inkişafı təmin etməkdir. Müxtəlif ölkələrdə ixracın təşviq tədbirləri özünü müxtəlif şəkildə göstərir və əsasən aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- İxracata mükafat sistemi. Bu sistemin əsasını ixrac malı istehsal edən firmalar və ixracatçılara dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları verilməsi təşkil edir:

- İxracatda vergi güzəştləri. İxracat üçün istehsal olunan malların bəzilərinin istehsalında istehsal amili kimi idxalat malı istifadə olunur. İxracatçılar, qiymət baxımından dünya bazarında rəqabət apara bilmələri üçün bu ağır təsirlərdən azad olunurlar. Buna görə dövlətlər ixracatçılar üçün vergidən tam azad olunma, verginin aşağı faiz dərəcəsi ilə ödənilməsi, istehsal prosesində ödənilmiş daxili vergilərin mal ixrac olunarkən geri qaytarılması kimi tədbirləri həyata keçirirlər;

- İxracatçı firmalara mal satışında dövlət yardımı. Bu tədbirlər xarici bazarlar haqqında məlumat toplanılması, xaricdə sərgilərin təşkil olunması, ixracatçı kadr hazırlığı, məhsulun qablaşdırılmasının dövlət təşkilatları tərəfindən ucuz qiymətlə təşkil olunması daxildir.

İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin təşkil modelin zəruriliyi əsasən aşağıdakılarla şərtlənir;

- idxalda baş verən kəskin dəyişikliklər ümumi iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərir;
- idxalatın artımı milli istehsalın ixtisarına və ixracın azalmasına gətirib çıxarır;
- tarif məhdudlaşdırıcılarının tətbiqi investisiyaları ölkə daxilində yönəltməklə milli iqtisadiyyatın simasını müəyyən edən sahələri xarici sahibkarlar tərəfindən ələ keçirilməsinə tələb olur və s.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən modelin sözün tam mənasında tətbiqi qeyri mümkündür. Ona görə də ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri müqayisəsi üstünlüklər prinsipinə əsaslanmalıdır. Yəni mövcud resurslar, onlardan istifadə intensivliyi, istehsal xərclərinin səviyyəsi və məhsulların alternativ dəyəri öncə müəyyənləşdirilməli və yalnız bundan sonra müəyyən mal yaxud mal qrupu üzrə idxalatı əvəz edən istehsalat sahələri təşkil olunmalıdır. Əlbəttə bəzi məhsullar, xüsusən xaricdən asılılıq daha güclü olduğu və daxili tələbatda mühüm yer tutan məhsullar üzrə (məsələn, taxıl məhsulları) göstərilən modelin tətbiqi həyatı zərurət kəsb edir. Bütün hallarda idxalatın daxili istehsalı əvəz edildikdə resursların məhdudluğu və uzunmüddətli vaxt intervalında intensiv istifadənin mümkünlüyü, eləcə də səmərəlilik baxımından resurs və texnologiyaların müxtəlif kombinasiyalarını həyata keçirmək imkanı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Bu gün Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini ancaq ənənəvi təsəvvürlər əsasında, yəni ölkədə artıqlıq edən istehsal amillərinin ixracı və qıt olan istehsal amillərinin idxalı prinsipi əsasında qurmaq (Xekşer-Olimp-Samuelson modeli) mütləq zərurət deyildir. Yanacaq sənayesinin üstün inkişafı və ixrac yönümlüyyəsinə müəyyən dövr ərzində iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı üçün ancaq istinad kapitalının mənbəyi kimi baxılır. Bu isə Azərbaycan hökumətinin struktur-investisiya siyasətinin strateji məqsədi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumiyyətlə, idxal siyasəti xalqın cari tələbatını ödəmək, mövcud istehsalın işçi vəziyyətini saxlamaq və iqtisadiyyatı modernləşdirmək, onun səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmağa xidmət etməlidir. Azərbaycanın son 10 illərindəki idxalın səthi təhlili göstərir ki, eyni tipli qarşılıqlı mal alınması halları “ucuz satıb – baha almaq” formasında olmuşdur.

İdxal siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də idxalı əvəz edən istehsal sahələri yaratmaq və inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün ölkənin mövcud istehsal və resurs potensialının dəqiq uçotu olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Bizim fikrimizcə Azərbaycanın təbii-iqlim şəraiti və çoxşaxəli aqrar - sənaye potensialı, valyuta ilə daxil olan bir çox ərzaq gündəlik tələbat və sənaye məhsullarının istehsalının ölkəmizdə təşkil olunması imkanı verir.

İdxalın 20%-dən çoxunu təşkil edən hazır texnika və avadanlıq təcridən müasir texnoloji kompleksləşdiricilərlə, gələcəkdə sənaye sahələrinin perspektiv inkişafı üçün lazım olan son patent və elmi-texniki lisenziyalarla əvəz olunmalıdır. İdxalın səmərəliliyinin artırılmasının digər mühüm istiqamətlərindən biri də yarımfabrikat və xammal məhsullarının aşağı qiymətlərə istehsal olunmasıdır.

Bu cür siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində idxalın səmərəliliyi artacaq, onun strukturu dəyişəcək. Hazırda idxalın 37,5%-ni qida məhsulları, 11,8%-ni istehlak malları təşkil edir.

XİF-in tənzimlənməsinin əsas məqsədi əhalinin iqtisadi təhlükəsizliyi, xüsusən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və iqtisadiyyatın səmərəli işlənməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi – dövlətin öz vətəndaşlarının ərzaq məhsullarına ehtiyaclarının heç bir kənar təsir olmadan müstəqil ödənməsi imkanlarının reallaşdırılması kimi şərtlənir. Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin ərzaq resurslarının ölkə əhalisinin tələbatına yetərli olmaması nəticəsində yaranır. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin yaranması cəmiyyətdə sosial gərginliyin baş verməsi üçün əsas amillərdəndir. Dünya təcrübəsində o ölkənin ehtiyatı təhlükəsiz hesab edilir ki, ölkə əhalisinin illik istehlakının 17-20%-i həcmində taxıl ehtiyatı mövcud olsun. Başqa sözlə, taxıl resursu illik istehlakdan əlavə ölkə əhalisinin daha 2 ay müddətinə taxıla olan tələbatını təmin etmək imkanı versin.

İqtisadi təcrübədə ərzaq təhlükəsizliyi iki aspektdən qiymətləndirilir:

- 1) Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin sosial aspektləri;
- 2) Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi aspektləri.

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin sosial aspektləri ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi imkanları kimi xarakterizə edilir. ərzaq təhlükəsizliyinin sosial aspektləri bilavasitə ölkə əhalisinin ödəmə qabiliyyəti tələbinin səviyyəsi ilə şərtlənir.

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi aspektləri əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının təmin edilməsi üçün mövcud daxili imkanların, o cümlədən ölkənin aqrar-sənaye potensialının səfərbər edilməsi imkanları ilə şərtlənir. Ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi aspektləri dövlətin daxili bazarının xarici rəqabətin əlverişsiz təsirindən qorunmasına və yerli əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılmasına yönəldilmiş smərəli və çevik iqtisadi siyasəti vasitəsilə təmin edilir.

Bütün bu deyilənlər baxımından respublikanın XİF-in inkişafı aşağıdakı strateji məqsədləri həyata keçirməlidir:

- ixrac potensialını inkişaf etdirmək, ixracın strukturunu yaxşılaşdırmaq;
- dünya bazarına çıxarılan malların rəqabət qabiliyyətini artırmaq;
- geniş təkrar istehsalın texnoloji modernləşdirilməsi və potensialının yaradılması üçün xarici investisiyalar cəlb etmək;
- Azərbaycanı xammal yönümlü ölkədən hazır məhsul ixracatçısına çevirmək;
- Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək.

Azərbaycanın XİF-nin başlıca cəhəti onun həyata keçirilməsində yeni prinsiplərə keçiddən ibarətdir. Belə ki, XİF-in subyektləri onun həyata keçirilməsi prosesində aşağıdakı əsas prinsipləri rəhbər tutur:

Birinci prinsip - Azərbaycan Respublikasının suverenliyi prinsipi. Bu prinsip aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- İqtisadi tarazlığı və milli bazarı təmin etmək, iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişiklikləri stimullaşdırmaq, eləcə də Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsünə

sistemli cəlb edilməsi və onun inkişaf etmiş xarici ölkələrin bazar strukturuna yaxınlaşdırılması məqsədi ilə sərbəst və müstəqil şəkildə XİF-in həyata keçirilməsində və tənzim edilməsində müstəsna hüququ;

- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində bütün müqavilələrini və öhdəliklərini qeyd-şərtsiz icra etmək vəzifəsi.

İkinci prinsip - XİF-lə məşğul olan sahibkarların aşağıdakı prinsipi. Bu idxal və ixrac əməliyyatları subyektlərinin aşağıdakı hüquqları vardır:

- Azərbaycan Respublikası qanunları ilə birbaşa qadağan edilməyən xarici ticarət əlaqələrinin istənilən növünü həyata keçirmək;

- XİF-dən əldə olunan bütün nəticələrə sahib olmaq, sərəncam vermək və istifadə etmək;

- xarici ticarət əlaqələrinə könüllü daxil olmaq.

Üçüncü prinsip - hüquqi bərabərlik və ayrı-seçkilik qoymamaq prinsipi. Onun ardıcıl həyata keçirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- birinci, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün subyektlərinin qanun qarşısında bərabərliyi;

- ikinci, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərini, hüquqlarını məhdudlaşdırmağa və ayrı-seçkilik qoymağa yönəldilmiş hər hansı hərəkətin qadağan edilməsini;

- üçüncü, xarici iqtisadi fəaliyyətin hər hansı subyektə tərəfindən məhdudlaşdırıcı siyasətin yol verilməzliyini.

Dördüncü prinsip - qanunun aliliyi prinsipi. Onun mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- XİF-in yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimlənməsi;

- XİF-in bütün subyektlərini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş "oyun qaydalar"ına riayət etmək vəzifəsi.

- xarici iqtisadi fəaliyyətin subyektlərinə Azərbaycan Respublikasının qanunlarının müəyyən etdiyindən, əlverişsiz şərait yaradan qanun qüvvəli aktlardan və yerli idarəetmə orqanlarının aktlarından hər hansı bir şəkildə istifadənin qadağan edilməsi.

Beləliklə, XİF-in inkişaf strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə mövqeyini yaxşılaşdırmağa, milli məhsulların satış bazarının genişlənməsinə və onun əsasında sabit iqtisadi artıma, xalqın güzəranının yüksəlməsinə nail olmağa istiqamətlənməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A.Ş.Şəkərliev. Dövlətin iqtisadi siyasəti. Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı-2011.

2. M.E.Əliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı-2001.

3. Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı-"Elm" 2004.

4. H.Ə.Allahverdiyev., K.S.Qafarov., Ə.M.Əhmədov. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Dərslik. Bakı-2002.

5. Azərbaycan Respublikası 2009-2013-cü illərdə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri. Dövlət proqramı. Bakı-"Elm"-2008.

Məmmədova İ.C. b/m.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti UNEC

X Ü L A S Ə

MÜASİR DÖVRDƏ XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ SOSIAL İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ

Tədqiqatın məqsədi: Məqalədə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi istiqamətləri, onların inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslər araşdırılmış və mövcud vəziyyət təhlil edilmişdir. Burada müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının bugünkü vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yolları tədqiq edilmişdir. Xüsusilə də, iqtisadi fəaliyyət sahəsində proqramların işlənilib hazırlanması, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əsas məqsədləri və onun inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinin daha da gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır. Bundan başqa tədqiqat işi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və statistik təhlil kimi üsullar əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sosial sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin genişləndirilməsində müsbət rol oynayacaqdır.

2010-2016-cı illər ərzində ət və ət məhsulları, taxıl, süd məhsulları, bitki yağları, meyvə və üzüm, tərəvəz və bostan məhsulları Azərbaycan Respublikasında istehsal idxal, ixracın dinamikası və gömrük tənzimlənməsi siyasəti ilə bağlı aparılan tədqiqatlar zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Daxili bazarın idxalından asılılığı ilə bağlı yuxarıda sadalanan məhsullar üzrə 2010-2016-cı illər ərzində aparılan araşdırmalardan aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar; a) daxili bazarın formalaşdırılmasını şərti olaraq iki mərhələyə bölmək olar: nisbi sabitlik (2010-2014) qeyri-sabit (2015-16). Birinci mərhələdə daxili bazarın idxaldan asılılığı müxtəlif mallar üzrə 20%-60% arasında dəyişmiş, ikinci mərhələdə isə azalaraq 5%-20% təşkil etmişdir. 2016-cı ildə daxili bazarın yuxarıda adları sadalanan məhsullar üzrə idxaldan asılılıq dərəcəsi ötən illərlə müqayisədə orta hesabla 1,5-2 dəfə aşağı düşmüşdür.

2. Yuxarıda adları sadalanan məhsulların ixrac potensialı və ixracın stimullaşdırılması araşdırılarkən aşağıdakılar nəticələr əldə olunmuşdur; a) tədqiq olunan məhsulların ixrac potensialı istehsalın kiçik bir hissəsini, 1-3%-ni təşkil etmişdir; b) Ölkəmizə idxal olunmuş məhsulların 18,4% Rusiya, 13,0% Türkiyənin, qalan faizini isə digər ölkələr təşkil edir.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, meyvə-tərəvəzin və bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının intehsal artımı bu templə davam edərsə, yaxın 2-3 il ərzində bu məhsulların ixracını daha çox artırmaq mümkün olacaq.

*Мамедова И.Дж. ст. препод.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет UNEC*

P E 3 Ю M E

НЕОБХОДИМОСТЬ РЕГУЛИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Цель исследования: В статье были изучены и проанализированы социальные и экономические аспекты регулирования внешнеэкономической деятельности, а также процессы, происходящие в связи с развитием в данной области. Были изучены текущее состояние экономики и внешнеэкономической деятельности Азербайджанской Республики, изучены пути совершенствования на текущем этапе. В частности, было предложено ряд рекомендаций, программ в области экономического развития, где основные цели направлены на укрепление регулирования внешнеэкономической деятельности и реализации стратегии ее развития. Кроме того, было проведено систематическое исследование, анализ, логический синтез, и статистический анализ на основе изложенных в статье методов.

Практическая значимость заключается в том, что оно проводится при исследовании в социальной сфере научных и практических знаний специалистов, работающих в этой области, и играет позитивную роль в ее расширении.

За 2010-2016 годы в Азербайджанской Республике, в связи с проведением политики таможенного регулирования и динамики импорта и экспорта в результате проведенных исследований были получены следующие результаты:

1. Проанализировав период с 2010-2016 в зависимости от состояния внутреннего рынка можно сделать вывод следующий вывод: а) условия в качестве формирования внутреннего рынка можно разделить на два этапа: на этап относительной стабильности (с 2010-2014 гг.) и на этап нестабильности (с 2015-2016 гг.). Зависимость внутреннего рынка от импорта товаров на первом этапе составляет 20% -60% , а на втором этапе, соответственно происходит снижение на 5% -20%. В 2016 году на внутреннем рынке степень зависимости от импорта товаров уменьшилась в среднем 1,5-2 раза по сравнению с предыдущими годами;

2. В результате исследования экспортного потенциала и стимулировании экспорта продуктов, были получены следующие результаты:

а) было изучено небольшая часть производства экспортного потенциала продуктов, составляющих от 1-3%;

б) доля импортируемых товаров в республику следующее соотношение: 18,4% составляет из России, 13,0% из Турции, в то же время как оставшийся проценты отправляются из других стран.

В результате исследования было установлено, что если рост сельскохозяйственного производства и количество фруктов и овощей будут расти в таком же темпе в течение ближайших 2-3 лет можно еще больше увеличить экспорт этих продуктов.

*Mammedova İ.C. head teacher
Azerbaijan State Economic University UNEC*

S U M M A R Y

AT PRESENT, THE REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY

THE NECESSITY AND SOCIO-ECONOMIC ASPECTS

The aim of investigation. In this article directions to the regulation of foreign economic activity, the processes in relation to their development were investigated, and the current situation had been analysed. Here the ways to improve the current state of the Azerbaijan's economy in modern times were explored. Especially, preparation of the programs in the field of economic activity, the main objectives of the regulation of foreign economic activity and to development strategy, a number of recommendations and suggestions were prepared. Besides research case was carried out by methods such as system analysis, logic synthesis and statistical analysis. The practical importance of the research is that, it will play a positive role in expansion of scientific and practical knowledge of experts, who are conducting research in the social sphere and are working in this field. During the years 2010-2016, during research about associated with the dependence of internal market from import, for the products listed above, from the research carried out in 2010-2016 we can come to the following conclusion.

a) The formation of the internal market conditionally can be divided into two stages the relative stability(2010-14), instability(2015-16).

At first stage, the dependence of internal market from import ranged from 20% to 60% according to the various goods, but in the second stage, decreased and amounted 5%-20% in 2016, the degree of dependence of internal market from import, for the products listed above, reduced, on average 1.5-2 times, compared to the previous years.

2. While investigating the export potential and stimulation of export of products listed above, the following results were obtained.

a) the export potential of the products a small portion, 1-3% of production.

b) 18.4% of the products imported to our country is from Russia, 13.0% from Turkey and the remaining percent of other countries as result of investigations, it was determined that, if an increase in production of fruits and vegetable and a number of agricultural products continue with this pace over the next 2-3 years, it will be available to increase exports of these products.

*Həmidova A.H. b/m.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

UOT-658.7:658.785

**KİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ LOGİSTİKA SİSTEMİNİN İQTİSADİ-TƏŞKİLATİ
PROBLEMLƏRİNİN MÜASİR ASPEKTLƏRİ**

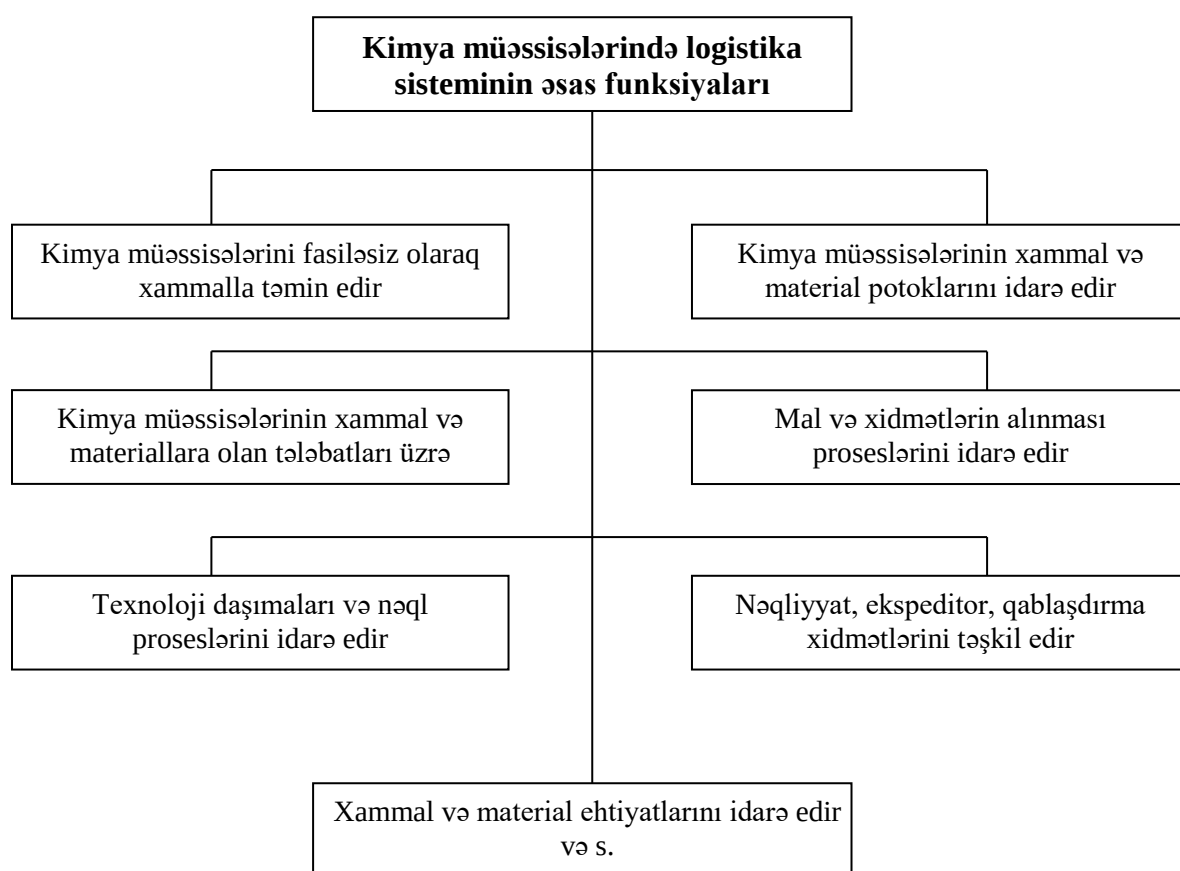
Açar sözlər: kimya müəssisələri, logistika sistemi, iqtisadi-təşkilati problemlər, xammal təminatı, logistika sisteminin səmərəliliyi, kimya sənayesinin inkişafı, qlobal iqtisadi çağırışlar.

Ключевые слова: химическая предприятия, логистическая система, экономически-организационные проблемы, сырьевые обеспеченности, рациональность логистической системы, развитие химической деятельности, глобальные экономические вызовы.

Key words: chemical enterprises, logistics system, economic and organizational problems, raw materials supply, rationality of the logistics system, development of chemical activity, the global economic process.

Qlobal iqtisadi proseslərin dərinləşdiyi bir şəraitdə dünya səviyyəsində kimya və neft-kimya sənayesinin fəaliyyəti xeyli genişlənməkdədir və bunlarla əlaqədar olaraq iri həcmdə yük və xammal potoklarının daşınması proseslərinin təşkili lazım gəlir. Xüsusilə, dünya səviyyəsində neft və qaz xammallarının emal proseslərinin və emal müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, əlavə dəyər yarada bilən istehsal sahələrinin təşkili, xammal resurslarının daha çox emal edilməsinə nail olunması məsələləri külli miqdarda maye və quru kimya xammallarının, yarımfabrikatlarının, malların daşınmasını şərtləndirir. Bu proseslərin kifayət qədər əlverişli olması və logistika sisteminin vahid tsikli üzrə proseslərə çəkilən xərclərin optimallaşdırılması, daşıma proseslərində kontrakt və müqavilələr üzrə öhdəliklərə sözsüz əməl edilməsi, daşıma əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və itkilərə yol verilməməsi, kimya müəssisələrinin fasiləsiz fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq xammal və resursların, materialların balanslaşdırılması, onların sifarişlərinin əsaslandırılmış formada hazırlanması və verilməsi, istehsal proseslərinə tələb olunan hər bir xammalın uçotunun aparılması, anbar qalıqlarının nəzarətdə saxlanılması, fasilələrə yol verilməməsi, hazır məhsul qalığının minimum səviyyədə saxlanılması məqsədilə preventiv və kompleks yanaşmaların təmin olunması, hazır məhsulun, mal və xidmətlərin alıcılara və ünvanlara razılaşdırılan müddətdə çatdırılması tədbirlərinin görülməsi, kimya müəssisəsinin nəqliyyat və xidmət müəssisələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin yüksək səviyyədə təşkil olunması, bu proseslərin optimal idarə edilməsi, müəssisənin inkişaf və marketinq konsepsiyası çərçivəsində logistika sisteminin fəaliyyətinin və inkişafının ümumi prinsiplərinin və hədəflərinin adekvatlığına nail olunması, ümumilikdə logistika fəaliyyətinin kimya müəssisəsinin uğurlu nəticələr göstərmək istiqamətində strateji vəzifələrə uyğun təşkili və s. logistika sisteminin effektivliyinin təmin edilməsində mühüm vəzifələrdəndir. Müasir logistika sistemi müəssisənin qarşısında duran strateji hədəflərə adekvat təşkil olunmalı və onun qarşısında duran mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsində öz üzərinə düşən funksiyaları səmərəli formada yerinə yetirməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətinin gəlirlilik prinsipləri əsasında təmin edilməsi mütləq şərtlərdəndir və bu baxımdan, logistika sistemi müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların və göstərdiyi xidmətlərin xərclərinin strukturunda əhəmiyyətli rol oynayır, bunlarla əlaqədar olaraq xərclərin optimallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Logistika sistemi müəssisənin fasiləsiz və uğurlu fəaliyyətində əsas funksiyaların bir qrupunu yerinə yetirir və buna görə də bu sistemin fəaliyyətinin yüksək səviyyədə təşkili daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır[1]. Bazar iqtisadiyyatı prinsipləri və rəqabət mühiti dərinləşdikcə logistika sisteminin rolu da əhəmiyyətli şəkildə artmaqda davam edir. Logistika-biznesin təşkili və uğurlu aparılmasının əsas göstəricilərindən biridir. Logistika sisteminin səmərəli təşkili hesabına biznesin qarşısında duran çoxlu sayda mürəkkəb strateji, taktiki və əməliyyat vəzifələrinin öhdəsindən gəlinməsi reallaşdırılır[2]. Maliyyə resurslarının məhdudluğu, dünya bazarlarındakı rəqabətin artması kimya məhsullarının qiymətlərinin optimallaşdırılmasını və bazar situasiyasına uyğunlaşdırılı-

masını tələb edir. Buna görə də, kimya müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsullara çəkilən xərclərin optimallaşdırılmasında və mal potokunun hərəkətində xərclərin azaldılmasında logistika sisteminin rolu artmaqdadır. Kimya müəssisələrində nəqliyyat xərclərinin ümumi məhsulun maya dəyərində xüsusi çəkisi 20-30 % səviyyədə az olmur və bu amil nəzərə alınmaqla logistika sisteminə daxil olan digər fəaliyyət istiqamətlərinin xərc amili baxımından effektiv təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir[3]. Bu baxımdan, kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas funksiyalarının optimal olaraq müəyyənləşdirilməsi və bunlarla bağlı tədbirlərin kompleks, ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Digər tərəfdən kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilatı problemlərinin maksimum obyektiv müəyyənləşdirilməsində və baxılmasında bu sahənin fəaliyyətinin əsas funksiyalarının səmərəliliyi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Şəkil 1-də kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas funksiyalarının təxmini sxemi verilmişdir.

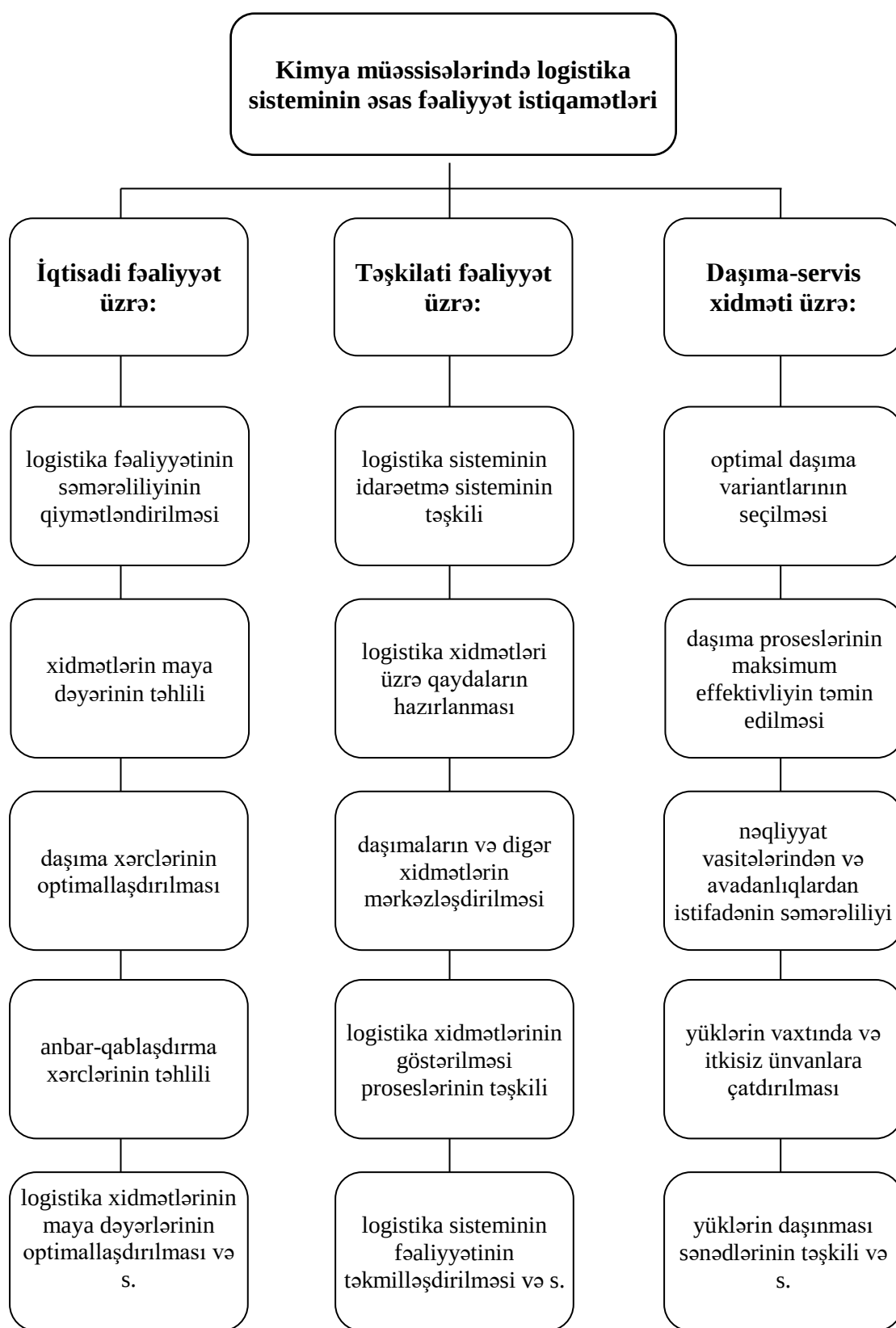

Şəkil 1. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas funksiyalarının təxmini sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

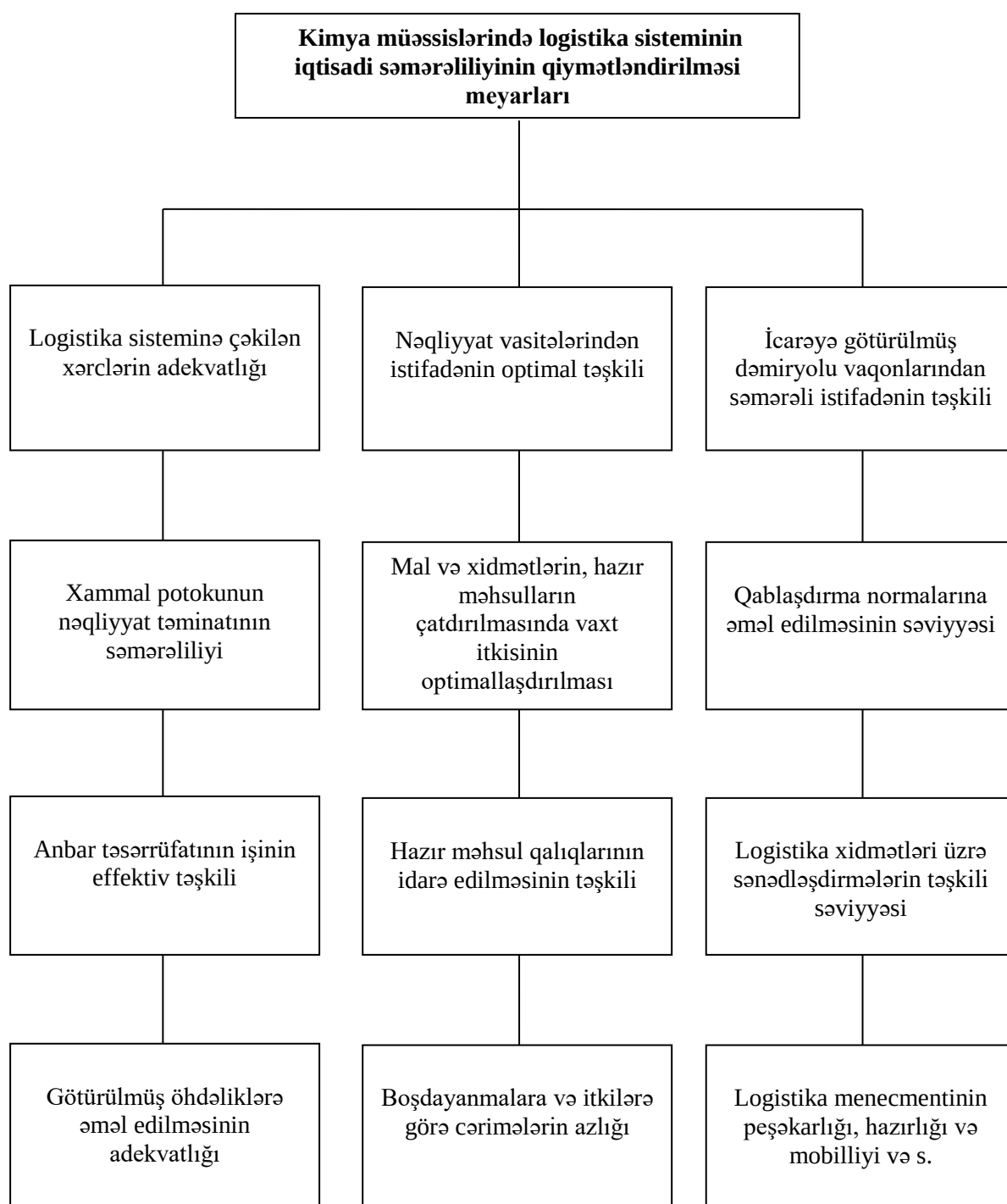
Şəkil 1-ə əsasən qeyd edək ki, kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas funksiyaları sırasında kimya müəssisələrinin fasiləsiz olaraq xammalla təminatı, kimya müəssisələrinin xammal və material potoklarının idarə edilməsi, kimya müəssisələrinin xammal və materiallara olan tələbatları üzrə sifarişlərin formalaşdırılması, mal və xidmətlərin alınması proseslərinin idarə edilməsi, texnoloji daşımaların və nəql proseslərinin təşkili, nəqliyyat, ekspeditor, qablaşdırma xidmətlərinin aparılması, xammal və material ehtiyatlarının idarə edilməsi və

s. yer almışdır. Tədqiqatçı N.Ryabova bildirir ki, kimya sənayesinin çoxlu sayda xammal və yarımfabrikat potokunun olması, bununla əlaqədar olaraq mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsini, müxtəlif müəssisə və təşkilatlarla integrativ əlaqələrin və kooperasiya münasibətlərinin formalaşdırılmasını tələb edir. Logistika sistemi bu proseslərdə kompleks funksiyaları yerinə yetirməklə, kimya müəssisəsinin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında vacib vəzifələri yerinə yetirir[4]. Bundan əlavə, müasir dövrdə dünya təsərrüfat sisteminin yenilənməsi, milli iqtisadiyyat mexanizmlərinin transformasiyası sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə də ciddi təsir göstərmişdir. Məsələn, müasir dövrdə kimya müəssisələrinin fəaliyyətini innovativ funksiyalarsız və yüksək texnologiyalarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Kimya müəssisələrinin mürəkkəb mexanizmlərdən, istehsal qurğularından, köməkçi sahələrdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, burada hər bir istehsal elementinin, sonrakı proseslərdə isə kommersiya fəaliyyətinin, digər zəruri fəaliyyət istiqamətlərinin, o cümlədən logistika sisteminin innovasiyalaşdırılması vacib şərtlər kimi diqqət çəkir[5]. Bunlarla bərabər, müasir dövrün reallıqlarından çıxış etməklə kimya müəssisəsinin optimal logistika sistemi formalaşdırılmalı və onun səmərəli fəaliyyəti təmin edilməlidir. Tədqiqatçı İ.Fyodorova görə, müəssisənin korporativ logistika sisteminin inkişaf strategiyasının əsasında logistika fəaliyyətinin effektivliyinin prinsip və mexanizmlərinin birləşdirilməsi, keyfiyyətin önə çəkilməsi, göstərilən xidmətlərin və onların qiymətlərinin adekvatlığının təmin edilməsi mütləq nəzərə alınmalıdır[6]. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas fəaliyyət istiqamətləri Şəkil 2-də göstərilmişdir.

Şəkil 2-in təhlilinə görə, kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə logistika fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, idarəetmə sisteminin təşkili, optimal daşıma variantlarının seçilməsi, xidmətlərin maya dəyərinin təhlili, logistika xidmətləri üzrə qaydaların hazırlanması, daşıma proseslərinin maksimum effektivliyinin təmin edilməsi, daşımaların xərclərinin optimallaşdırılması, daşımaların və digər xidmətlərin mərkəzləşdirilməsi, nəqliyyat vasitələrindən və avadanlıqlardan istifadənin səmərəliliyi, anbar-qablaşdırma xərclərinin təhlili, logistika xidmətlərinin göstərilməsi proseslərinin təşkili, yüklərin vaxtında və itkisiz ünvanlara çatdırılması, logistika xidmətlərinin maya dəyərlərinin optimallaşdırılması, logistika sisteminin özünün təkmilləşdirilməsi, yüklərin daşınması üzrə sənədləşdirmələrin effektiv təşkili və s. daxildir. Şəkil 3-də isə kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi səmərəliyinin qiymətləndirilməsi meyarları verilmişdir.

Şəkil 2. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas fəaliyyət istiqamətləri (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 3. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 3-dən görünür ki, kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları sırasında logistika sisteminə çəkilən xərclərin adekvatlığı, nəqliyyat vasitələrindən və icarəyə götürülmüş dəmiryolu vaqonlarından səmərəli istifadənin təşkili, xammal potokunun nəqliyyat təminatının səmərəliliyi, mal və xidmətlərin, hazır məhsulların çatdırılmasında vaxt itkisinin optimallaşdırılması, qablaşdırma normalarına əməl edilməsinin səviyyəsi, anbar təsərrüfatının işinin effektiv və hazır məhsul qalıqlarının idarə edilməsinin təşkili, logistika xidmətləri üzrə sənədləşdirmələrin təşkili səviyyəsinin yüksək olması, götürülmüş öhdəliklərə əməl edilməsinin adekvatlığı, boşdayanmalara və itkilərə görə cərimələrin azlığı, logistika menecmentinin peşəkarlığı, hazırlığı, mobilliyi və s. daha çox diqqət çəkirlər.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə də kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilati problemlərinin baxılması və həll edilməsinə diqqət artırmaqdadır. Bu ilk növbədə, Azərbaycanda kimya və neft-kimya kompleksinin inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı iri layihələrin reallaşdırılması və bu sektorda xammal və material potokunun iri həcmi, geniş coğrafiyası ilə izah olunur[7]. SOCAR-ın tərkibinə daxil olan “Azərikimya” İB-nin mövcud qurğularında kimya və neft-kimya xammalı, yarımfabrikatlar, hazır məhsullar, köməkçi materiallar və s. nəzərə alınmaqla, ümumi mal dövriyyəsi və daşınması potoku 700-800 min. ton təşkil edir. Amma, hazırda iri kimya layihələrinin reallaşdırılmasını nəzərə alsaq yaxın 5-10 ildə bu daşıma potokunun 2-3 mln. ton səviyyəsində olacağını proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq, kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilati problemləri kompleks baxılaraq həll edilməli və adekvat fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalıdır. Bu proseslər Sumqayıt sənaye mərkəzində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması ilə inteqrasiyalaşdırılmışdır[8]. Artıq burada 9 şirkət rəsmi rezident statusunu alıb və sənaye parkına yatırılmış investisiyaların həcmi 1,2 mlrd.ABŞ dolları həcmi keçib. Bu sənaye parkında idxala, ixraca, müxtəlif növ əmtəələrin və malların təchizatına münbit şərait yaratmaq məqsədilə Logistik Mərkəzin fəaliyyətinin təşkili və genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Mərkəz müxtəlif tipli yüklərin, o cümlədən xammalın, hazır məhsulların və avadanlığın nəqlinə xidmət edəcəkdir[9]. Digər tərəfdən, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanında Azad Ticarət Zonasının yaradılması ilə əlaqədar burada nəqliyyat və logistika infrastrukturunun genişləndirilməsi, Xəzər dənizi ilə Aralıq və Qara dənizləri birləşdirən inteqrasiya edilmiş regional tranzit və logistika infrastrukturunun formalaşdırılması, son nəticədə isə bütün bunların bazasında regionun logistika mərkəzinin təşkili perspektivləri diqqət çəkir[10]. Ölkəmizdə logistika sisteminin inkişafı üzrə ciddi dövlət dəstəyi mövcuddur və bu sahənin inkişafına diqqət artırmaqdadır. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir[11]. Bu mühüm sənəddə logistika sahəsində iqtisadi inkişaf üzrə ölkəmizin 2020-ci ilədək, 2025-ci ilədək və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün qısa, orta və uzun müddətli perspektiv istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, yaxın perspektivdə ölkəmizdə və dünyada logistika sisteminin inkişaf tendensiyaları, strateji hədəfləri nəzərə alınmaqla, kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilati problemlərinin maksimum optimal və effektiv həlli yollarının müəyyənəndirilməsi daha da aktuallaşacaqdır. Kimya müəssisələrində müasir dövrün real çağırışları və bu sahənin inkişaf tendensiyaları əsas götürülməklə, təkmilləşdirilmiş logistika sisteminin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili əhəmiyyətli rola malik olacaqdır və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Алексеева Л.Д. Обеспечение устойчивого функционирования и развития логистической системы. Дисс. канд. экон. наук. Санкт Петербург, 2008.- 155 с.
2. Мифтяхедников И.А. Оценка эффективности функционирования логистической системы. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2010.- 185 с.
3. Горев А.Э. Методология объектно-ориентированного подхода в управлении логистическими системами. Дисс. д-ра экон. наук. Санкт Петербург, 2004.- 332 с.
4. Рябова Н.Ю. Актуальность распространения логистических систем на предприятиях химической промышленности// Журнал «Российское предпринимательство», 2007, №5(2).- с. 29-33.
5. Качалов С.И. Ресурсобеспечение развития предприятия с использованием инновационной логистики. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2006.- 169 с.
6. Федоров И.Ю. Стратегия развития корпоративной логистической системы. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2008.- 176 с.
7. Əliyev Ş.T. Azərbaycanada neft-kimya kompleksinin inkişafının müasir aspektləri və istiqamətləri// “Audit” Jurnalı, 2016, №3.- s. 41-45.
8. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaranmasından 5 il ötür. <http://www.scip.az>.
9. Logistika.Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı. <http://www.scip.az>.
10. ABŞ şirkətləri Azərbaycanda azad ticarət zonasına sərmayə qoymağa dəvət edildi. <http://biznesmen.az>.
11. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

*Həmidova A.H. b/m.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

KİMYA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ LOGİSTİKA SİSTEMİNİN İQTİSADI-TƏŞKİLATI PROBLEMLƏRİNİN MÜASİR ASPEKTLƏRİ

Məqalədə kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilati problemlərinin müasir aspektləri tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə kimya müəssisələrinin milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu və burada logistika sisteminin inkişafı problemləri təhlil olunmuşdur. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilati problemləri açıqlanmışdır. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin əsas funksiyaları verilmişdir. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin fəaliyyət istiqamətləri və iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarlarının təxmini sxemi hazırlanmışdır. Logistika sisteminin müəssisənin fəaliyyətində əhəmiyyəti əsaslandırılmış və bu sistemin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir. Kimya müəssisələrinin xammal potokları ilə fasiləsiz təminatında logistika sisteminin rolu açıqlanmışdır. Mal və xidmətlərin, məhsulların satışında logistika sisteminin effektivliyi baxılmışdır. İstehsal və satış xərclərinin optimallaşdırılmasında logistika sisteminin səmərəliliyi qiymətləndirilmişdir. Nəqliyyat və digər texniki vasitələrdən effektiv istifadənin təşkilində logistika sisteminin əhəmiyyəti verilmişdir. Logistika sisteminin hazır məhsulun qiymətinin səmərəli formalaşdırılmasında rolu açıqlanmışdır. Logistika sisteminin praktiki təşkili ilə bağlı məsələlərə baxılmış, mexanizmlərin tətbiqi öyrənilmişdir. Logistika sisteminin əsas elementləri üzrə prinsiplərin məzmunu baxılmışdır. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi mexanizmlərinin mümkün əlverişli variantları öyrənilmiş və onların xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Kimya müəssisələrində logistika sisteminin təşkilati problemlərinin mahiyyəti araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir. Qlobal çağırışlar şəraitində logistika sisteminin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti verilmişdir. Kimya müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsində logistika sisteminin təsiri öyrənilmiş və sistemləşdirilmişdir. Logistika sisteminin təşkili və idarə edilməsi məsələləri baxılmış, bu sistemin kimya müəssisələrinin fəaliyyətinə təsiri öyrənilmişdir. Logistika sisteminin müasir dövrdə əhəmiyyəti və rolu əsaslandırılmış, bu sistemin üstünlükləri göstərilmişdir. Kimya müəssisələrinin fasiləsiz işləməsində və öz xərclərinin optimallaşdırılmasında logistika sisteminin rolu baxılmışdır. Kimya sənayesinin milli iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, logistika sisteminin tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bunlarla əlaqədar olaraq, logistika sisteminin müasir mexanizmlər əsasında tətbiqi yolları göstərilmişdir.

Məqalənin sonunda kimya müəssisələrində logistika sisteminin iqtisadi-təşkilati problemlərinin müasir aspektlərinə dair bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Гамидова А.А. ст. препод.
Сумгаитский Государственный Университет*

Р Е З Ю М Е

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКО-ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В ХИМИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В статье исследованы современные аспекты экономическо-организационные проблемы логистической системы в химических предприятиях в современных условиях. С этой целью анализируется роль химических предприятий в развитии национальной экономики и проблемы развития логистической системы в них. Раскрыты экономическо-организационные проблемы логистической системы в химических предприятиях. Подготовлены примерные схемы, направления деятельности и критерии оценки экономической рациональности логистической системы в химических предприятиях. Обоснована важность логистической системы в деятельности предприятий и указаны пути совершенствования этой системы. Раскрыта роль логистической системы в непрерывном обеспечении сырьевых потоков химических предприятий. Рассмотрена эффективность логистической системы в реализации продукции, товаров и услуг. Оценены рациональность логистической системы в оптимизации производственных и сбытовых затрат. Дана важность логистической системы в организации эффективного использования транспорта и других технических средств. Раскрыта роль логистической системы в рациональном формировании цен готовых продукции. Изучено применение механизмов по практической организации логистической системы и рассмотрены другие вопросы, связанные с этой деятельностью. Рассмотрено содержание принципов по основным элементам логистической системы. Изучены возможные выгодные варианты экономических механизмов логистической системы и раскрыты их особенности. Дана важность осуществления развития логистической системы в условиях глобальных вызовов. Изучены и систематизированы влияние логистической системы в усилении деятельности химических предприятий. Рассмотрены вопросы организации и управления логистической системой и влияние этой системы на деятельность химических предприятий. Обоснованы роль и важность логистической системы в нынешних условиях и указаны преимущества этой системы. Рассмотрена роль логистической системы в оптимизации затрат и обеспечении непрерывной работы химических предприятий. С учётом важности химической промышленности, в развитии национальной экономики определены направления расширения внедрения логистической системы. Указаны пути внедрения логистической системы на основе современных механизмов.

В конце статьи даны предложения и рекомендации по современным аспектам экономическо-организационной проблемы логистической системы в химических предприятиях.

*Gamidova A.A. head teacher
Sumgait State University*

S U M M A R Y

MODERN ASPECTS ECONOMIC AND ORGANIZATIONAL PROBLEMS OF LOGISTIC SYSTEM IN THE CHEMICAL ENTERPRISES

The modern aspects of economic and organizational problems of logistics system in chemical enterprises in modern conditions are explored in the article. The role of the chemical companies in development of national economy and a problem of development of logistic system in them are analyzed with this purpose. Economic and organizational problems of logistic system in the chemical companies are opened. Approximate schemes, actions and criteria for evaluation of economic rationality of logistic system in the chemical companies are prepared. The importance of the logistical system in the activity of enterprises is substantiated and the ways of improving this system are indicated. The efficiency of the logistics system in the sale of products, goods and services is considered. The importance of the logistics system in the organization of efficient use of transport and other technical means is given. The role of the logistics system in the rational formation of the prices of finished products is disclosed. The possible beneficial variants of the economic mechanisms of the logistical system are studied and their features revealed. The importance of implementing the development of a logistics system in the face of global challenges is given. The influences of the logistics system in strengthening the activity of chemical enterprises are systematized. The role and importance of the logistics system in the current conditions are justified and the advantages of this system are indicated. The role of the logistics system in optimizing costs and ensuring the continuous operation of chemical enterprises is considered.

The suggestions and recommendations on the contemporary aspect of economic and institutional problems of logistics system in chemical enterprises are given at the end of the article.

Гусейнов И.А. дис.

ОСНОВНЫЕ СФЕРЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И ГЕРМАНИИ: ЭКОНОМИКА - СТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТ

Ключевые слова: торгово-экономическое сотрудничество, эффективность, внешняя торговля, взаимосвязь, оценка.

Açar sözlər: ticarət – iqtisadi əməkdaşlıq, effektivlik, xarici ticarət, qarşılıqlı əlaqələr, qiymətləndirmə.

Key words: trade – economic cooperation, effectiveness, foreign trade, interrelation, valuation.

В первую группу (внутренняя) нами включена следующая последовательность аналитической работы: структура экспорта Германии, структура импорта Германии, географическая структура импорта Азербайджана, географическая структура экспорта Азербайджана, основные экономические показатели внутренней торговли (розничная торговля) Германии, основные экономические показатели внутренней торговли (оптовая торговля) Германии, основные экономические показатели гостиничного бизнеса Германии, основные экономические показатели туризма Германии, структура импорта Азербайджана по системе Международной классификации стандартов торговли, структура экспорта Азербайджана по системе Международной классификации стандартов торговли.

Во вторую группу (совместная) нами включена следующая последовательность аналитической работы: Международная индикаторы Азербайджана и Германии, динамика внешнеторгового оборота Азербайджана с Германией, основные внешнеторговые партнеры Азербайджана по импорту и экспорту, динамика импорта и экспорта по основным видам продукции между Азербайджаном и Германией, структура и динамика развития международного туризма Азербайджана и Германии, структура и динамика развития гостиничного хозяйства Германии и Азербайджана.

По вышеуказанной последовательности проведем анализ основных сфер взаимодействия и структуры торгово-экономических связей Азербайджана и Германии.

За период с 2000-2012гг. структура экспорта Германии значительно изменилась как в количественном, так и качественном выражении. Так, если общий объем экспорта за данный период увеличился в 1,83 раза, то по пищевым продуктам – в 2,3 раза, по сырью – в 2,5 раза, по полуфабрикатам – в 2,76 раза, по готовой продукции – в 1,76 раза. При этом, удельный вес в 2012г. по пищевым продуктам составил – 5,8%, по сырью – 1,5%, по полуфабрикатам – 6,4%, в по готовой продукции – 84,8%. Все это свидетельствует о том, что экспортная политика Германии в основном направлена на вывоз готовой продукции, а не сырья.

Тем не менее темп роста экспорта за 2000-2012 гг. резко снизились в целом с 17,1% до 3,3%, по пищевым продуктам – с 16,2% до 6,2%, по сырью – с 78,7% до 9,2%, по полуфабрикатам – с 15,6% до 9,7%, а готовой продукции – с 17,8% до 2,7%.

Произошли существенные изменения и в структуре импорта Германии. Так, за период с 2000 по 2012 гг. импорт товаров Германии увеличился в 1,68 раза, в том числе по пищевым продуктам – в 1,76 раза, по сырью – в 2,84 раза, по полуфабрикатам – в 2,1

раза, в по готовой продукции – в 1,55 раза. По данным 2012 г. на долю пищевых продуктов в общем объеме импорта приходилась 8,1%, сырья – 13,1%, полуфабрикатов – 9,3%, в готовой продукции – 66,4%.

Следует отметить, что и по импорту в Германии наблюдается резкое снижение темпов развития. В частности, если исследуемый период они снизились с 21,0% до 0,4%, то по пищевым продуктам – с 6,8% до 2,5%, сырья – с 118,9% до 10,9%, полуфабрикатов – с 24,3% до -4,1%, по готовой продукции - с 18,4% до -1,3%.

Прежде, чем приступить к анализу структуры внешнеторговых связей Азербайджана, целесообразно продиагностировать географическую структуру импорта и экспорта республики.

Следует отметить, что за последние годы (2005-2012гг.) географическая структура импорта республики значительно расширилась и увеличилась. За исследуемый период импорта республики с Европой увеличилось с 2280,1 млн. долл. США до 4797,8 млн. долл. США; с Азией – с 1695,9 млн. долл. США до 3790,7 млн. долл. США; с Америкой – с 171,3 млн. долл. США до 1004,9 млн.долл.США; с Океанией – с 11,0 млн. долл. США до 24,8 млн. долл. США. уменьшение наблюдается с Африканским континентом с 52,8 млн.долл.США до 34,7 млн.долл.США.

Соответственно изменилась и доля импорта республики по континентам мира: с Европой – с 54,1% до 49,7%; с Азией – с 40,3% до 39,3%; с Америкой - с 4,1% до 10,4%; с Африкой – с 1,3% до 0,4%; с Океанией без изменения - 0,2%.

Что касается географической структуры экспорта Азербайджана, то за 2005-2013гг. экспорт республики с Европой увеличился с 2754,0 млн. долл. США до 12333,7 млн. долл. США; с Азией – с 1508,0 млн. долл. США до 9573,3 млн. долл. США; с Америкой – с 44,1 млн. долл. США до 1992,9 млн. долл. США; с Африкой – с 41,1 млн. долл. США до 475,1 млн. долл. США; с Океанией – 0,2 млн. долл. США до 0,4 млн. долл. США.

За исследуемый период изменилась и структура экспорта Азербайджана с континентами мира. В частности, их доля с Европой снизились с 63,4% до 54,0%; с Азией увеличилась – с 34,7% до 39,9%; с Америкой рост составил с 1,0% до 4,1%; с Африкой – 0,9% до 2,0%; с Океанией – с 0,0 до 0,1%.

В Германии внешняя торговля очень тесно связано с внутренней торговлей. Такой вывод исходит из того, что внутренняя торговля занимается не только с розничной и оптовой продажей товаров, но и включает ряд элементов, связанные с производством товаров. Это дает возможность сбалансировать спрос и предложение как внутреннего рынка, но и в необходимых случаях и внешнего рынка.

Рассмотрим основные экономические показатели внутренней торговли по части розничной по состоянию на 2012г. в частности, общее количество предприятий розничной торговли (кроме торговли автотранспортными средствами) составляет 331297 ед. с общим количеством работников 3512532 чел. Розничный товароборот (кроме торговли автотранспортных средств) Германии составил 503792 млн.евро, в том числе оборот на 1 предприятие - 11521 тыс.евро, а на 1 работника – 143 тыс.евро. при этом доля от оборота электронной коммерции составил 4,6%.

По данным 2012г. объем производства в системе розничной торговли (кроме торговли автотранспортными средствами) составил 168996 млн. евро, продажа товаров – 348079 млн. евро, доходы – 12672 млн. евро, капиталовложения – 7224 млн. евро и прибыль – 24185 млн. евро.

Вышеперечисленные показатели составляют позицию по коду WZ08-47.

Данная позиция включает следующие основные элементы: WZ08-471 – ассортимент товаров в магазинах; WZ08-472 – питания; WZ08-473 – розничная торговля топливом; WZ08-474 – коммуникационно - информационные технологии; WZ08-475 – Haush.geratch; WZ08-476 – Spielvaren; WZ08-477 – другие товары; WZ08-478 – розничная торговля через палатки и рынки; WZ08-479 – внемагазинная розничная торговля.

Далее рассмотрим основные экономические показатели внутренней торговли (оптовой торговли) по состоянию на 2012г. Как и в случае с розничной торговлей, оптовая торговля занимается не только с оптовой продажей товаров, но и их производством так, например, общее количество предприятий оптовой торговли (кроме торговли автотранспортными средствами) по коду WZ08-461 составило 149495 с общим количеством работников 1966106 чел.

Оборот оптовой торговли (кроме торговли автотранспортными средствами) Германии составил 113516 млн.евро, в том числе оборот на 1 предприятие – 7593 тыс.евро, оборот на 1 работника 577 тыс.евро. кроме того, доходы оптовой торговли составили 19795 млн.евро, субсидии – 154 млн.евро, валовые капитальные вложения – 9018 млн.евро, прибыль – 51853 млн.евро.

По данным 2012г. объем производства в оптовой торговли Германии достигли суммы 238474 млн.евро, в продажах – 915873 млн.евро.

Составными элементами оптовой торговли (кроме торговли автотранспортными средствами) являются WZ08-461 – деятельность агентов; WZ08-462 – оптовая деятельность животными; WZ08-463 – продукты питания; WZ08-464 – хозяйственные товары; WZ08-465 – силовые конденсаторы; WZ08-467 – прочие виды товаров; WZ08-468 – оптовая торговля.

Определенная связь с двусторонних торгово-экономических отношениях существует с международным туризмом. Приведенные данные свидетельствуют об успешном развитии туризма в этой стране. Так, например, только за период с 2011г. по 2013г. общее количество туристических предприятиях увеличилось с 393176 до 411779, отелей и гостиниц – с 240330 до 254821, меблированных комнат – с 158181 до 167406, центров отдыха – с 9123 до 9777, приютов – с 17948 до 19245, кемпингов – с 24848 до 26000, профилактических клиник - с 44925 до 46449, учебных центров – 10091 до 10459.

За исследуемый период общее количество прибывших туристов в гостиничные предприятия возросло с 147061 тыс.чел. до 155191 тыс.чел., в том числе граждан – с 118710 до 123646, иностранцев – с 28351 до 31545.

Следует также отметить развитие специфических особенностей туристических предприятий за 2011-2013гг. в Германии на 1000 чел., общественные группы возросли с 393176 до 411779, морские курорты – с 40965 до 41338, санатории – с 24326 до 25416.

Следует отметить, что за последние годы в Азербайджане туризм развивается весьма ускоренными темпами за период с 2007 по 2012гг. количество туристических предприятий увеличилось с 117 до 170 или в 1,45 раза; численность работников – с 1115 до 1174 или в 1,55 раза, в том числе в туристической деятельности соответственно – с 745 до 1473 или в 1,93 раза, доходы – с 15996,6 тыс.манат до 27121,5 тыс.манат или в 1,7 раза, в том числе в туристической деятельности – с 11646 тыс. манат до 21597,1 тыс. манат или в 1,95 раза; расходы – с 13843,0 тыс.манат до 23540,8 тыс.манат, в том числе в туристической деятельности – с 9763,1 до 18903,1 или в 1,9 раза; проданные туристические бланки – с 26008 до 62866 или в 2,4 раза, в том числе их стоимость – с 10357,0 до 40693,3 или в 3,9 раза.

Что касается конкретных туристических связей Азербайджана и Германии, то они наглядно сгруппированы следующим образом. В частности, за период с 2007г. по 2012г. общее количество принятых и направленных туристов по Азербайджану и Германии возросло с 531 до 1470 или в 2,8 раза, а количество тур-дней – с 3011 до 7251 или в 2,4 раза. Однако, в настоящее время наблюдается тенденция снижения туристов из Германии в Азербайджан, и наоборот, повышенная тенденция роста туристов из Азербайджана в Германию. Так, за исследуемый период поток туристов из Германии в Азербайджан сократился с 371 до 122 и составил 32,9%, а количество тур-дней – с 1970 до 514 или в 26,1%.

В то же время за исследуемый период поток туристов из Азербайджана в Германию увеличился с 160 до 1348 или в 8,4 раза, а количество тур-дней – с 1041 до 6734 или в 6,5 раза.

Исследуя вопросы двусторонних торгово-экономических связей нельзя оставлять в стороне и проблемы гостиничного бизнеса. По позиции WZ08-55 под общим названием «жилье» или гостиничное хозяйство Германии, основные их показатели по данным 2012г. распределяются следующим образом: общее число предприятий составляет 46820, где работают 514581 чел.; оборот гостиничного хозяйства составляет 23793 млн.евро, в том числе на 1 предприятие – 508 тыс.евро, а на 1 работника – 46 тыс.евро, доля оборота от электронной коммерции достигает 17%, доходы, субсидии и инвестиции соответственно составили – 532 млн.евро, 115 млн.евро, 1934 млн.евро; объеме производстве гостиничного хозяйства достигло 1944 млн.евро, а валовая прибыль – 4299 млн.евро. следует отметить, что в данную позицию также входят: WZ08-551 – отели, гостиницы + завтрак; WZ08-552 – сезонная аренда; WZ08-553 – палаточные лагеря; WZ08-559 – другие типы гостиничного хозяйства.

Основные экономические показатели по позиции WZ08-56 «гастрономия» на состояние 2012г. сложились следующим образом: число - 175401; работники – 1464377; оборот – 45466 млн.евро, в том числе на 1 предприятие – 259 тыс.евро, на 1 работника – 31 тыс.евро; доля оборота от электронной коммерции – 0,7%; доходы 1206 млн.евро; субсидии – 92 млн.евро, инвестиции – 1618 млн.евро; объем производства – 32477 млн.евро; валовая прибыль – 5686 млн.евро.

Как видно, в целом по индустрии гостиничного бизнеса, наряду с услугами, значимое место занимает и производственная деятельность.

Международный гостиничный бизнес получило свое активное развитие между Азербайджаном и Германией. Только за период с 2007г. по 2012г. количество граждан из Германии представленные на ночлег в Азербайджане возросли с 8448 до 41054 или в 4,8 раза. Кроме того, по данному показателю наблюдается тенденция увеличения удельного веса в общих показателях республики. В частности, данная доля с 1,5% в 2007г. увеличилась до 5,1% в 2012г.

Кроме того, произошли существенные сдвиги в экономических показателях гостиничного хозяйства республики. За 2007-2012гг. количество размещенных граждан Германии в гостиницах и предприятиях гостиничного типа Азербайджана увеличилось с 3393 чел. до 20358 чел. или в 6 раза, а их доля соответственно возросла с 2,2% до 5,5%.

Сумма стоимости номеров гостиниц по этому показателю возросло с 1275,7 тыс. манат до 4165,5 тыс. манат или в 3,3 раза, а их доля - с 2,4% до 5,2% кроме того, сумма стоимости других услуг также соответственно возросло с 225,6 тыс. манат до 851,6 манат или в 3,8 раза, а их доля – с 0,5% до 4,2%.

Наряду с ресторанами и кафе гостиничных хозяйств в республике за последние годы получило свое развитие деятельности предприятий питания, оборот которой за 2007-2012гг. возросло с 167,5 млн.манат до 680,0 млн.манат или в 4,0 раза; количество предпринимательских субъектов – с 7645 до 9502 или в 1,24 раза; посадочных мест в объектах питания – с 244,3 тыс.манат до 326,9 тыс.манат или в 1,3 раза; оборот питания на душу населения – с 19,3 манат до 74,1 манат или в 3,8 раза.

По данным Федерального статистического управления Германии, международные индикаторы Германии и Азербайджана представляются следующим образом. Данные международные индикаторы Германии характеризуют динамику развития двусторонних торгово-экономических связей между этими странами. В частности, за период с 2006 по 2012гг. доля их в ВВП снизилась с 66,5% до 53,7%. Кроме того, импорт товаров Азербайджана в общей сложности увеличился с 5,3 млрд.долл.США до 9,6 млрд.долл.США, в том числе импорт товаров из Германии – с 403,8 млн.долл.США до 780,0 млн.долл.США. аналогичным способом экспорт товаров в общей сложности возрос с 6,4 3 млрд.долл.США до 23,8 3 млрд.долл.США, в экспорт из Германии с 9,0 млн.долл.США до 964,8 млн.долл.США.

По данным органов статистики Азербайджана двусторонние торгово - экономические связи между Азербайджаном и Германией представляются следующим образом. В частности, за 2008-2012гг. внешнеторговый оборот республики увеличился с 54926,0 млн. долл. США до 33560,8 млн. долл. США, в том числе с Германией – с 804,1 млн. долл. США до 1744,7 млн. долл. США, при этом доля внешнеторгового оборота Азербайджана с Германией увеличился с 1,5% до 5,2%, а по рангу – с 15 позиций до 8 позиций.

За исследуемый период оборот импорта республики возрос с 7170,0 млн. долл. США до 9652,9 млн. долл. США, в том числе с Германией – с 598,6 млн. долл. США до 780,0 млн. долл. США. однако, доля данного показателя снизилась с 8,4% до 8,1%, а ранговая позиция сократилась на уровне 3 места.

Оборот экспорта товаров республики за данный период уменьшился с 47756,0 млн.долл.США до 23908,0 млн. долл. США, а оборот с Германией возрос с 205,5 млн.долл.США до 964,0 млн. долл. США, при этом, доля по данному показателю возросла с 0,4% до 4,0%, а ранговая позиция составила с 21 до 7 места.

По последним данным, т.е. 2013г. Торгово-экономический оборот Азербайджана с Германией составил 2179,9 млн. долл. США с соответствующей долей 6,3%, в том числе оборот импорта – 823,0 млн. долл. США (7,6%), оборот экспорта – 1356,6 (5,6), а торговый баланс - 533,7 млн. долл. США.

Следовательно, среди основных внешнеторговых партнеров республики, Германия занимает 5 позицию.

Существенные изменения произошли и в динамике развития импорта и экспорта по основным видам продукции между Азербайджаном и Германией. По данным 2008г. Азербайджана осуществлял импортные операции с Германией по 41 видам товарной продукции, а в 2012 – 36 видам.

По экспорту, данные показатели намного ниже и соответственно составили по трем основным видам продукции.

По данным 2012г. к основным видам товарной продукции по импорту можно выделить следующие: живая домашняя птица в количестве 43,0 тыс.шт. на сумму 280,7 тыс.долл.США; далее соответственно - крупный рогатый скот (2688,0 и 11813,0), молоко и сливки (19,8 т. и 10,1), сливочные и другие масла (254,9 т. и 988,3), сыры и

творог (768,0 т. и 936,0), овощные и фруктовые соки (29,6 т. и 2546,2), колбасы (186,4 т. и 312,0), хлеб и мучные изделия (322,1 т. и 241,4), водка, 100% (33,8 дкл и 3358,4), пиво (229,6 дкл и 256,2), виноградное вино (2,8 дкл и 109,7), сигареты (2464,8 млн.шт. и 65548,5), смазочные масла (2590,1 т. и 3748,2), лекарство (498,6 т. и 11527,7), синтетические моющие средства (332,0 т. и 928,8), полимеры (31874,6 т. и 51048,9), шины резиновые (54,3 и 1153,8), деревянные плиты (202,2 т.кв.м. и 572,2), фитинговые трубы (19,6 т. и 2768,1), бульдозеры (205 шт. и 11119,2), оборудование для пищевой промышленности (63 шт. и 3566,3), счетные машины (372 шт. и 2171), электрооборудование (299 шт. и 1861,0), аккумуляторы (946 шт. и 465,4), телефонные аппараты (2580 шт. и 31,4), мобильные телефоны (131 шт. и 190,4), тракторы (340 шт. и 9577,6), автобусы (79 шт. и 6226,6), грузовые автомобили (4645 шт. и 40800,1), спецавтомобили (314 шт. и 31757,7), газовые и электросчетчики (445 шт. и 61,3) и др.

По экспорту в основном торгово-экономические связи осуществлялись по следующим видам товарной продукции: свежие продукты (1131,2 т. и 7317,3 тыс. долл. США), белая нефть (15647,0 т. и 5925,1), сырая нефть (1166,3 т. и 945745,9).

Можно сделать соответствующие выводы об основных сферах взаимодействия торгово-экономических связей Азербайджана и Германии, к числу которых относятся следующие:

- Основной сферой взаимодействия торгово-экономических связей Азербайджана и Германии является внешняя торговля. Внешняя торговля Германии за период с 2000 по 2012гг. существенно улучшилась, в частности, оборот экспорта страны увеличился с 1,83 раза, а в структурном соотношении: пищевые продукты – в 2,3 раза, сырье – в 2,5 раза, полуфабрикаты – в 2,8 раза, готовой продукции – в 1,8 раза. Однако, темпы годового роста оборота экспорта за исследуемый период снизился с 17,1% до 3,3%.

- Оборот импорта Германии за исследуемый период возрос в 1,7 раза, в том числе по пищевым продуктам – в 1,8 раза, сырью – 2,8 раза, полуфабрикатам – 2,1 раза, готовой продукции – 1,5 раза. Среднегодовые темпы роста оборота импорта Германии также снизились с 21,1% до 0,3%.

- В Азербайджанской Республике улучшения внешней торговли связана, прежде всего, с расширением географической структуры импорта и экспорта. По данным 2013 г. географическая структура импорта охватывает все континенты в следующем соотношении: Европа – 57,0%, Азия – 34,3%, Америка – 7,7%, Африка - 0,8%, Океания – 0,2%, а экспорта соответственно 54,0%, 39,9%, 4,1%, 2,0%, 0,0.

- Наблюдается ежегодное увеличение внешнеторгового оборота Азербайджана с Германией.

В статье выявлены основные сферы взаимодействия торгово-экономических связей Азербайджана и Германии, рассмотрены их экономико-структурные аспекты. С этой целью проведена внутренняя аналитическая работа двух стран по выявлению основных сфер взаимодействия структуры торгово-экономических связей и совместная аналитическая деятельность в сфере двусторонних торгово-экономических отношений.

Список литературы:

1. Официальный сайт Федерального Статистического ведомства Германии (Электронный ресурс) – Режим доступа: <https://www.destatis.de>.

2. Официальный сайт Государственного Комитета Азербайджанской Республики по статистике (Электронный ресурс) - Режим доступа: <https://www.stat.gov.az>.

*Гусейнов И.А. дис.
Азербайджанский Государственный*

РЕЗЮМЕ

**ОСНОВНЫЕ СФЕРЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И ГЕРМАНИИ:
ЭКОНОМИКА - СТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТ**

В статье выявлены основные сферы взаимодействия торгово-экономических связей Азербайджана и Германии, рассмотрены их экономико-структурные аспекты. С этой целью проведена внутренняя аналитическая работа двух стран по выявлению основных сфер взаимодействия структуры торгово-экономических связей и совместная аналитическая деятельность в сфере двусторонних торгово-экономических отношений.

С целью практической реализации поставленной задачи в первую группу (прим. автора – внутренняя) включена следующая последовательность аналитической работы, в частности, структура экспорта и импорта Германии, географическая структура импорта и экспорта Азербайджана, основные экономические показатели внутренней торговли исследуемых стран и т.д.

Во вторую аналитическую группу (прим. автора – совместная) предложена следующая последовательность: международные индикаторы Германии и Азербайджана, динамика внешнеторгового оборота двух стран и т.д. Данный подход позволит решить данную проблему системно. Также сделаны соответствующие выводы об основных сферах взаимодействия торгово-экономических связей Азербайджана и Германии, к числу которых относятся следующие: Основной сферой взаимодействия торгово-экономических связей Азербайджана и Германии является внешняя торговля. Внешняя торговля Германии за период с 2000 по 2012гг. существенно улучшилась, в частности, оборот экспорта страны увеличился с 1,83 раза, а в структурном соотношении: пищевые продукты – в 2,3 раза, сырье – в 2,5 раза, полуфабрикаты – в 2,8 раза, готовой продукции – в 1,8 раза. Однако, темпы годового роста оборота экспорта за исследуемый период снизился с 17,1% до 3,3%. Оборот импорта Германии за исследуемый период возрос в 1,7 раза, в том числе по пищевым продуктам – в 1,8 раза, сырью – 2,8 раза, полуфабрикатам – 2,1 раза, готовой продукции – 1,5 раза. Среднегодовые темпы роста оборота импорта Германии также снизились с 21,1% до 0,3%. В Азербайджанской Республике улучшения внешней торговли связаны, прежде всего, с расширением географической структуры импорта и экспорта. По данным 2013 г. географическая структура импорта охватывает все континенты в следующем соотношении: Европа – 57,0%, Азия – 34,3%, Америка – 7,7%, Африка - 0,8%, Океания – 0,2%, а экспорта соответственно 54,0%, 39,9%, 4,1%, 2,0%, 0,0. Наблюдается ежегодное увеличение внешнеторгового оборота Азербайджана с Германией.

*Hüseynov İ.A. dissertant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN VƏ ALMANİYA ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN TİCARƏT VƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN ƏSAS SAHƏLƏRİ: İQTİSADIYYAT - STRUKTUR ASPEKTİ

Bu məqalədə Azərbaycan və Almaniya arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin əsas sahələri aşkar olunub, onların iqtisadi – struktur aspektləri nəzərdən keçirilib. Bu məqsədlə ticarət – iqtisadi əlaqələrin struktur əməkdaşlığın əsas sahələri və ticarət – iqtisadi münasibətlərin qarşılıqlı analitik fəaliyyətini aşkar etmək üçün bu iki ölkənin daxili analitik işləri aparılıb.

Bu məqsədlə qoyulmuş məsələnin praktiki həlli üçün birinci qrupa analitik işin aşağıdakı ardıcılığı daxil edilib: o cümlədən Almaniyanın ixrac və idxalının strukturu, Azərbaycanın idxal və ixracının coğrafi strukturu, tədqiq edilən ölkələrin daxili ticarətinin əsas iqtisadi göstəriciləri və s.

İkinci analitik qrupa aşağıdakı ardıcılıq təklif edilib: Almaniya və Azərbaycanın göstəriciləri, iki ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası və s. Bu yanaşma problemin sistemli şəkildə həllinə imkan verəcək. Həmçinin Azərbaycan və Almaniya arasında iqtisadi əlaqələrin, qarşılıqlı əsas sahələri haqqında müvafiq nəticələr əldə olundu:

Azərbaycan və Almaniya arasında iqtisadi əlaqələrin əsas sahəsi xarici ticarətdir. Almaniyanın xarici ticarəti 2000-ci ildən 2012-ci ilə qədər olan müddətdə mühüm şəkildə artmışdır: eksport dövriyyəsi 1,83 dəfə, struktur şəkildə: qida məhsulları 2,3 dəfə, xam mal 2,5 dəfə, yarımfabrikatlar 2,8 dəfə, hazır mal 1,8 dəfə. Lakin illik eksportun dövriyyəsi artımı 17,1% dan 3,3%-ə qədər düşmüşdür.

Almaniyanın import dövriyyəsi araşdırma müddətdə 1,7 dəfə artmış, qida məhsulları 1,8 dəfə, xam mal 2,8 dəfə, yarımfabrikatlar 2,1 dəfə, hazır mal 1,5 dəfə. İllik importun dövriyyəsi artımı isə 21,1% dan 0,3%-ə qədər düşmüşdür.

Azərbaycan respublikasında xarici ticarətin artımı ilk növbədə eksportun və importun coğrafi strukturunun genişlənməsi ilə əlaqədardır. 2013-ci ilin məlumatlarına əsasən importun coğrafi bölümü kontinentlərə əsasən bölünür: Avropa – 57,0%, Asiya – 34,3%, Amerika – 7,7%, Afrika - 0,8%, Okeaniya – 0,2%, eksportun isə 54,0%, 39,9%, 4,1%, 2,0%, 0,0.

Hər il Azərbaycan və Almaniya arasında xarici ticarətin artımı müşahidə olunur.

*Huseynov I.A. cand. for a degree
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE MAIN SPHERES OF INTERACTION OF TRADE AND ECONOMIC TIES BETWEEN AZERBAIJAN AND GERMANY: ECONOMY - THE STRUCTURAL ASPECT

This article reveals main cooperation spheres of trade – economic relations of Azerbaijan and Germany, as well as the structural economic aspects. Internal analytical work on two countries was done figuring the main spheres of cooperation structure of trade – economic relations and common analytical activity was done in bilateral trade – economic relations.

For practical implementation of given task first group (internal) includes the following order of analytical work, namely, structure of export and import of Germany, geographical structure of import and export of Azerbaijan, main economic indicators of internal trade of countries, et.c.

Second analytical group (common) has a following sequence: international indicators of Germany and Azerbaijan, dynamics of foreign trade turnover of two countries, et.c.

This approach will allow to solve this problem in systematically.

Main findings regarding the main spheres of trade – economic relations between Azerbaijan and Germany:

Foreign trade is the main sphere of cooperation within trade – economic relations of Azerbaijan and Germany. Foreign trade of Germany has significantly improved in a period of 2000 – 2012, in particular the turnover of export increased 1.83 times, in structural reflection: food products 2,3 times, raw material 2,5 times, semifinished goods 2,8 times, ready goods 1,8 times. Yearly growth of export turnover, however, decreased from 17,1% to 3,3%.

German import turnover increased 1,7 times for the research period, including 1,8 times for food products, 2,8 times for raw materials, 2,1 times for semifinished foods and 1,5 times for ready goods. Yearly growth of import turnover decreased from 21,1% to 0,3%.

Growth of Azerbaijan Republic foreign trade is linked to the widening of geographical structure of import and export. As of 2013 the structure was following: Europe – 57,0%, Asia – 34,3%, America – 7,7%, Africa - 0,8%, Oceania – 0,2%, export 54,0%, 39,9%, 4,1%, 2,0%, 0,0.

We can clearly see the yearly growth of foreign trade turnover between Azerbaijan and Germany.

*Allahmanlı T.M. teacher
Baku Business University*

UOT-339.9; 339.9; 061(100)

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF THE ECONOMIC RELATIONS REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH THE REPUBLIC OF POLAND

Açar sözlər: Azərbaycan, Polşa, iqtisadi münasibətlər, gələcək perspektivlər.

Ключевые слова: Азербайджан, Польша, экономические отношения, перспективы.

Key words: Azerbaijan, Poland, economic relations, future prospects.

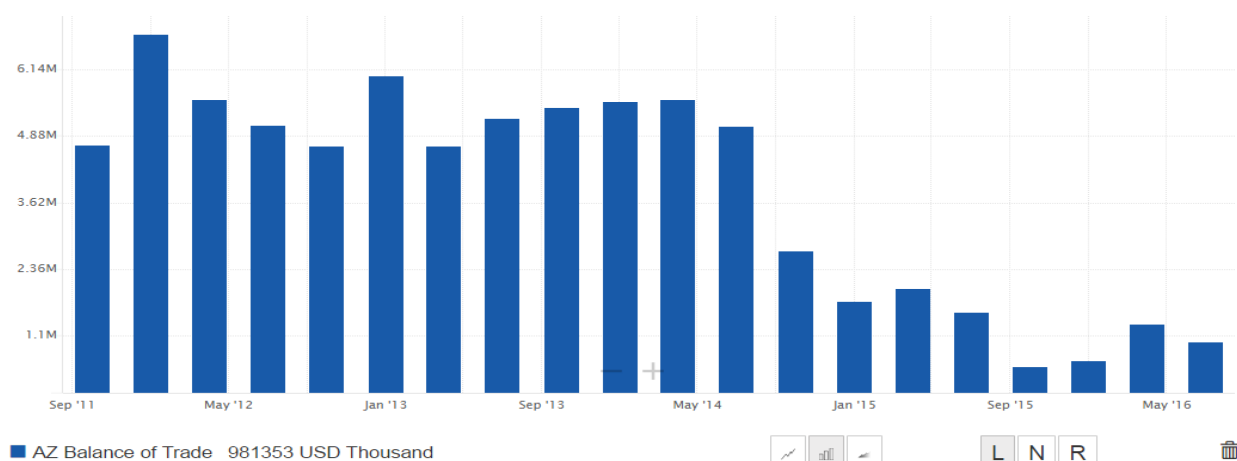
Azerbaijani–Polish relations are foreign relations between Azerbaijan and Poland - Azerbaijan and Poland are full members of the Council of Europe. At the same time, both countries are members the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). The Polish government recognized the Republic of Azerbaijan as a state and expressed readiness to establish interstate relations in 1991. In 2008, for the first time in the history of its economic relations Azerbaijan gained trade surplus, and turnover of goods between the two countries reached \$166.9 million. Between the years 2006-2015, according to the statistics of foreign trade turnover increased by as much as \$ 20.6 billion to \$ 11.6 billion. Here, the share of export and import sector was high. This in turn has a positive balance. Thus, importing \$ 5.2 billion to \$ 9.2 billion from \$ 6.3 billion to \$ 11.4 billion, while exports increased. The result was positive. There has been an increase in balance. Increased by \$ 1 billion to \$ 2 billion. More than 100 have been carried out with the country's foreign trade relations. One of them is the Republic of Poland. Let's take a look at, the foreign trade export-import operations in Poland. If we look at the 2015 statistics, 90.7 million dollars importing, exporting 6.5 million dollars. According to official statistics of foreign trade relations countries the share of imports at \$ 9.2 billion, while the share of exports amounted to \$ 11.4 billion. As a result, balance was 2 billion dollars. 145.5% compared to 2014, while exports and imports was 39.9%. We are divided into 2 groups of statistical indicators, the export sector in foreign trade with Commonwealth of Independent States amounted to \$ 525.3 million, importing about 1.9 billion dollars, while the negative balance of trade relations were established in the CIS countries - \$ 1.4 and other countries in the positive balance of 3 6 dollars, was created. Our export growth has been observed. So, in general, foreign trade relations with other countries amounted to \$ 3.6 billion. Here, the share of exports of 10.8 billion dollars and imports amounted to \$ 7.2 billion. CIS countries imported 100.4% compared to 2014, imports increased by 52.3%. 102.2% compared to other countries of import and export was 51.9%. Foreign economic and trade relations in the field of large-scale, large-scale commercial ties conducted on groups of countries and continents. The economic relations between the European Union and 2.9 billion dollars in imports, while exports amounted to \$ 6.7 billion. Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC) and imports of \$ 3.1 billion, while exports amounted to \$ 1.3 billion, the Economic Cooperation Organization (ECO) and the share of imports at \$ 1.3 billion, while exports amounted to \$ 620.9 million. The Organization of Petroleum Exporting Countries to \$ 196.5 million in the import, export 228.3 dollars to 158.1 dollars, while imports with the Organization of the

Islamic Conference, was \$ 1.6 billion, while exports. Asia-Pacific Economic Cooperation organization and imports of \$ 3.8 billion, while exports amounted to \$ 1.8 billion, with the European Free Trade Association, while imports amounted to \$ 244.6 million, while exports amounted to \$ 97.9 million. South - East Asia with the Association of the States imported 235.6 million dollars, while exports amounted to \$ 752.5 million, with the Organization for Economic Cooperation and Development and imported 5.8 billion, while exports amounted to \$ 7.2 billion. By continents, Europe and 5 billion dollars of imports and exports was \$ 7.3 billion. Asia and imported \$ 3 billion, exports of \$ 3.1 billion, with the United States was \$ 1.1 billion, while imports and exports was \$ 561.9 million. Africa and imports of \$ 13.2 million, while exports amounted to \$ 293.8 million, to \$ 26.6 million in Oceania, while exports amounted to \$ 621.9 million.

It can be concluded that most of import operations on groups of countries in the Organization for Economic Cooperation and Development, the share was 63.1% in the highest. At least 2.1% of the Organization of Petroleum Exporting Countries has been. According to statistics continents in the 2015 volume of imports of goods and services across the European continent, the highest share in import operations was 54.4%. Import operations in the African continent has been at least 0.1%. Export operations amounted to 59.1% of the country groups was the highest in the European Union. At least 0.9% of the European Free Trade Association, has been with the Free. By continents, the highest share of export operations was 64.6% in the European continent. Oceania continent export operations is not a percentage, at least with the African continent and 2.6% export operation in made up. Azerbaijan's foreign trade relations with the Republic of Poland, the share of imports is higher. The imported products, milk and cream, cheese and cottage cheese, sugar confectionery, chocolate and chocolate products, pasta, bread, confectionery, mineral and aerated waters, lubricants, medicines, soaps, synthetic detergents, plastic pipes , hoses and fittings, sanitary articles of paper and paperboard, metal, black metal pipe fittings, bulldozers, excavators and other road-building machines, washing machines, seat furniture, office, kitchen, bed and other furniture included. Products exported to the fruit and vegetable juices, kerosene and others products.

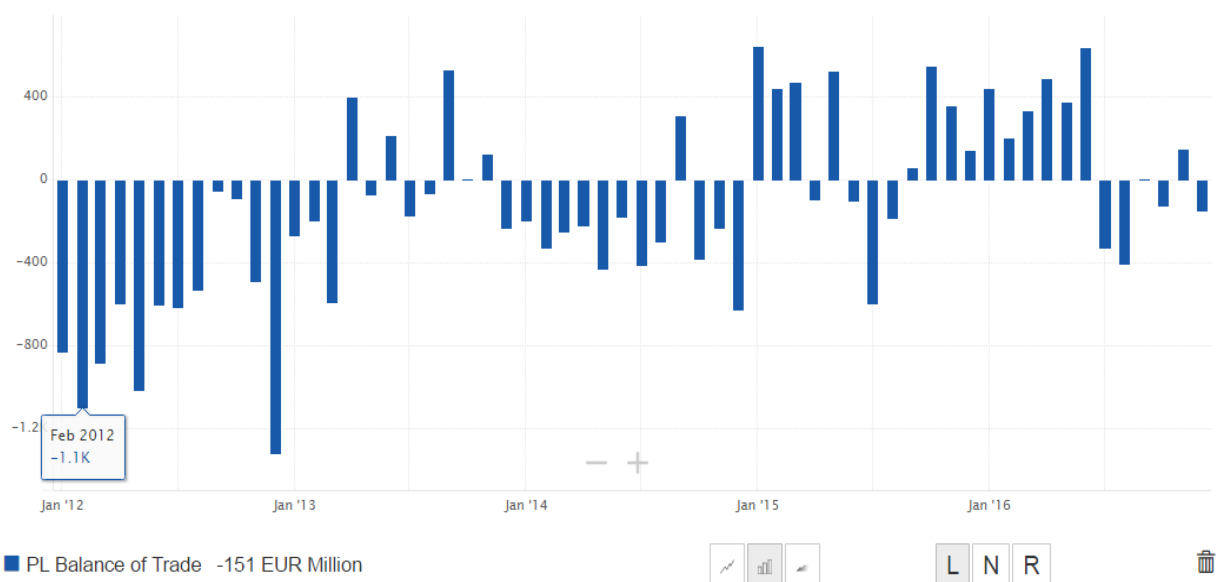
According to the State Statistics Committee, the Azerbaijan-Poland trade turnover amounted to 20.74 million manat (12.67 million dollar) in January-April 2016, that is, 13.6 percent more than in the same period of 2015.

Balance of Trade in Azerbaijan fell to 981353 USD thousand from 1311894 USD thousand and Exports went down to 3273975 USD thousand from 3708890.00 USD thousand in 2016.

Source: data.worldbank.org

Balance of Trade in Poland fell to -151.00 euro million and Exports went down to 14615.00 euro million from 15953 euro million in 2016.

Source: data.worldbank.org

References:

1. http://azertag.az/en/xeber/Azerbaijan_Poland_discuss_prospects_for_expanding_economic_relations-860351
2. www.stat.gov.az
3. www.stat.gov.pl
4. www.economy.gov.az
5. cbs.stat.gov.pl
6. www.mfa.gov.az

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ POLŞA RESPUBLİKASI İLƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan və Polşa Respublikalarının əlaqələri daha qədimdən başlayır. İki ölkə arasında genişlənən iqtisadi əlaqələr gələcəyə daha çox uğurların olmasına zəmin yaradır. Azərbaycanın Polşa ilə münasibətlərinin güclənməsi, həm də Avropa İttifaqına inteqrasiyanın sürətlənməsi deməkdir. Qloballaşan dünyada dayanıqlı inkişaf ən önəmli məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Çünki bərpa olunan və olunmayan resursların öyrənilməsi və onlar üzərində müşahidələrin aparılması, monoqrafik təhlillər tipoloji müstəvidə məsələyə yanaşmaları aktuallaşdırır. Polşa və Azərbaycan kontekstində inkişafın texnologiyasının öyrənilməsi başlanğıc addım kimi heç şübhəsiz daha ciddi yanaşmaları və paralellərin ortaya qoyulmasını gərəyə çevirir. Burada struktur göstəricilərinin müəyyənliyi, milli icmalar üçün dayanıqlığın göstəriciləri, sintetiklik xarakteristikası bütöv bir sistemin kateqorial xarakterini aydınlaşdırır. Avropa evinin tipik nümunəsi olan Polşa dayanıqlı inkişafın resurs göstəricisi ilə müxtəlif təhlilləri, dinamiklik mənzərəsini digər ölkələrin davamlı inkişaf müstəvisində təhlili gərəkli edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Şərqlə Qərbin kəsişdiyi bir nöqtədə yerləşmişdir. Qərb və Şərq ənənələrinə köklənən Azərbaycanın Polşa ilə davamlı inkişaf müstəvisində təhlili inkişafın texnologiyasını, regional xarakterini, perspektivasını aydınlaşdırmağı aktuallaşdırır. Dayanıqlı inkişafın tipoloji müstəvidə Avropa və Şərq müstəvidə işlənməsi sonrakı araşdırmalar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Polşa və Azərbaycan kontekstində dayanıqlı inkişafın izlənməsi qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif səviyyələrdə perspektivlərinə ciddi imkanlar yaradır. Araşdırmadan dayanıqlı inkişafı bağlı tədqiqatlarda, ali məktəblərdə xüsusi kurs kimi istifadə oluna bilər. Polşa və Azərbaycan kontekstində dayanıqlı inkişafın tədqiqi hər iki ölkənin dayanıqlı inkişaf modelini müəyyənləşdirməyə və perspektivləri haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa əsas vermişdir. Ölkədaxili və ölkə xarici əlaqələrə təsiri, milli və global tarazlığın qorunmasına münasibətdə əsaslı rolu aydınlaşdırılmışdır.

*Аллахманлы Т.М. препод.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С РЕСПУБЛИКОЙ ПОЛЬШИ

Отношения с республиками Азербайджана и Польши, начиная с древних времен. Успех в расширении экономических отношений между двумя странами, прокладывает путь к более в будущем. Укрепление отношений с Польшей, также и средства для ускорения интеграции в Европейский Союз. В качестве наиболее важного вопроса устойчивого развития в глобализованном мире внимание. Из-за исследования, и они являются ресурсами, которые не являются возобновляемыми и наблюдения, монографические исследования типологический подход срочности вопрос плоскости. В качестве начального шага в контексте изучения развития технологий Польши и Азербайджана, несомненно, трансформируются, возможно, потребуется выдвинуть более серьезный подход и параллели. Структурная достоверность работы, показатели стабильности для сообществ, синтетический характер, характерный для всей системы, и уточнение характера категоричности. Польша является примером типичного дома в устойчивом развитии ресурса для разного анализа, необходим динамический анализ в контексте устойчивого развития с учетом других стран. Как известно, она находится на перекрестке Востока и Запада. Западных и восточных традиций, уходящих корнями в контекст устойчивого развития в Польше и разработки технологии для анализа регионального характера, для определения реальных перспектив. Типологический контекст устойчивого развития и Восточной Европы может служить платформой для разработки теоретической основы для дальнейшего расследования. Польши и Азербайджана в контексте перспектив устойчивого развития для отслеживания различных уровней возможностей взаимодействия. Устойчивое развитие научных исследований может быть использовано в качестве специального курса в средних школах. Польши и Азербайджана в контексте устойчивого развития и перспектив исследования, чтобы определить модель устойчивого развития обеих стран, чтобы создать полную картину членства. Влияние внутренних и внешних отношений страны, национальный и глобальный баланс в отношении фундаментальной роли защиты.

*Allahmanlı T.M. teacher
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF THE ECONOMIC RELATIONS REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH THE REPUBLIC OF POLAND

Relations with the Republics of Azerbaijan and Poland starting from ancient times. Success in expanding economic relations between the two countries paves the way for more in the future. The strengthening of relations with Poland, also the means to accelerate integration into the European Union. As the most important issue of sustainable development in a globalized world attention. Because of the study, and they are resources that are not renewable and the observations, monographic studies typological approach the urgency of the matter plane. As the initial step in the context of the study of the development of Poland and Azerbaijan technology undoubtedly transforms may be required to put forward a more serious approach and parallels. The structural performance certainty, stability indicators for the communities, synthetical character characteristic of the whole system and to clarify the nature of categorical. Poland is an example of a typical house in the sustainable development of the resource to the different analysis, dynamic analysis in the context of sustainable development in view of the other countries is necessary. As is known, is situated at the crossroads of East and West. Western and Eastern traditions rooted in the context of sustainable development in Poland and the development of the technology for the analysis of regional character, to ascertain the actual prospects. Typological context of sustainable development and eastern Europe can serve as a platform to develop a theoretical framework for further investigation. Poland and Azerbaijan in the context of sustainable development prospects of tracking the different levels of interaction possibilities seriously. Sustainable development of research studies can be used as a special course in high schools. Poland and Azerbaijan in the context of sustainable development and prospects of the study to determine the model of sustainable development of both countries to create a full picture of the membership. The effect of the country's domestic and foreign relations, national and global balance in respect of the fundamental role of protection.

Hüseyn A.C. dos.
Bakı Biznes Universiteti

UOT-346.5; 33:550.311.6

DÖVLƏT İDARƏETMƏSİ SAHƏSİNDƏ APARILAN İSLAHATLAR VƏ ONLARIN MILLİ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: antiinhisar tənzimləmə tədbirləri, rəqabət mühiti, davamlı inkişaf, antiinhisar siyasəti.

Ключевые слова: меры антимонопольного регулирования, конкурентная среда, устойчивое развитие, антимонопольная политика.

Key words: measures of the antimonopoly regulation, the competitive environment, a sustainable development, an antimonopoly policy.

Beynəlxalq aləmdə gedən dəyişikliklər dövlət idarəçiliyi sisteminin təkmilləşdirilərək dəyişən şəraitə uyğun bir sistemə çevrilməsini tələb edir. Dövlətimiz düzgün idarəçiliyin təşviqi üzrə beynəlxalq təşəbbüslərə qoşulmuş və dünyada bu sahədə mövcud olan ən yaxşı təcrübələrdən yararlanmağa çalışır. Bilik və informasiyaya əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırıldığı, demokratikləşmə prosesinin gücləndiyi müasir dövrdə dövlət qulluqçularının peşəkarlığı, təşəbbüskarlığı, dövlət üçün müəyyən edilmiş inkişaf istiqamətinə sadıqlığı dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində öz əksini tapmaqla yanaşı milli sahibkarlığın inkişafına birbaşa təsir göstərir. Digər tərəfdən qloballaşma şəraitində davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə strateji və zəruri sahələrin idarə olunmasında dövlətin tənzimləyici rolu gücləndirilməli, institusional potensial təkmilləşdirilməlidir. Dövlət orqanları tərəfindən milli sahibkarlara göstərilən xidmətlərdən asan və sərbəst istifadə üzrə kompleks tədbirlər davam etdirilməlidir. Bütün bu və digər məsələlər dövlət idarəetməsinin və dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsinin milli sahibkarlığın inkişafına təsiri mexanizmlərinin elmi-praktiki cəhətdən araşdırılmasını zəruri edir.

Dövlət idarəetməsinin və dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruriliyi.

XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası özünün sürətli sosial-iqtisadi inkişafında və demokratik dövlət quruculuğunda keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Yüksək demokratik və sosial standartlara malik dövlətin qurulması üzrə prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən biri də cəmiyyətin tələblərinin daha çevik və səmərəli ödənilməsinə xidmət edən müasir dövlət idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasıdır. Azərbaycanda islahatların həyata keçirildiyi bir şəraitdə yeni idarəetmə metodlarına keçid tələbi, dəyişən şəraitə uyğunlaşmaqla yanaşı dövlət qulluğunda idarəetmə peşəkarlığı, hüquqi səriştə (kompetensiya), təşkilatçılıq və intizam, dayanıqlılıq və etibarlılıq, vətəndaşlara qayğı və onların tələbatlarına diqqət, qanunilik, səmərəlilik, dövlət qulluğunda problemlərin həllinə proqram-məqsədli yanaşma kimi elementlərin saxlanıb inkişaf etdirilməsini vacib edir. İnkişaf etmiş ölkələrin idarəetmə modellərinin təcrübəsi əsasında ölkəmizdə yeni demokratik dövlət idarəetmə sistemi formalaşdırılır. Ölkənin inkişafında baş vermiş müsbət dəyişikliklər dövlət quruculuğu sahəsində islahatlara ehtiyacın olmaması fikrini yarada bilər. Lakin ölkədə de-

mokratik dövlət quruculuğu istiqamətində və beynəlxalq aləmdə gedən dəyişikliklər müstəqil və suveren bir dövlət kimi qarşımızda duran problemlərin həll edilməsi, dövlət idarəçilik sisteminin isə təkmilləşdirilərək dəyişən şəraitə adekvat olan, rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı bir sistemə çevrilməsi gündəmdə duran əsas məqsədlərdəndir. Zamanın tələbi ilə ayaqlaşaraq nəticələrə istiqamətlənən, baş verən dəyişikliklərə daha sürətli reaksiya verə və təsir edə bilən, bürokratizmdən uzaq, az məsrəflərlə yüksək keyfiyyətə nail ola bilən, innovativ və bilik cəmiyyətinin ünsürlərini özündə əks etdirən bir dövlət qulluğu sisteminə ehtiyacın olması islahatların vacibliyini əks etdirir.

Dövlət idarəetməsinin və dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.

Dövlət idarəetmə sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi geniş miqyaslı layihədir və bu, daha yeni, mürəkkəb idarəetmə texnologiyalarının mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Dövlət idarəetməsinə qoyulan müasir tələblər dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli və keyfiyyətli, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin isə ictimaiyyət üçün açıq və nəticəyönümlü olması, əhəlinin tələblərinin qısa müddətdə ödənilməsi və dövlətlə cəmiyyətin maraqlarının uzlaşdırılmasıdır. Bu proses üç əsas istiqamət: inzibati-institusional islahatlar, büdcə islahatları və dövlət qulluğu sahəsində islahatlar çərçivəsində paralel aparılmaqla dövlət idarəetməsində şəffaflığın və səmərəliliyin artırılmasına istiqamətlənir. Bu sahədə islahatların həyata keçirilməsinin daha bir istiqaməti texnoloji yeniliklərdən istifadə etməklə elektron hökumət sisteminin qurulmasıdır.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında bir sıra iqtisadi tədbirlərlə yanaşı dövlət orqanlarında idarəçilik metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi irəli sürülmüşdür. Konsepsiyanın dövlət idarəetməsi və qulluğu sahəsi qarşısında qoyduğu tələblər ilk növbədə dövlət qulluğu sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasını və iqtisadiyyatın idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda, “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda, “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda və davamı olaraq “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” və “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nda dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin yer alması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son illər aparılan bir sıra tədbirlərin müsbət nəticə verməsinə baxmayaraq qanunvericiliklərdəki boşluq və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına və dövlət qulluğuna dair qanunvericiliyin tətbiqinə nəzarət və monitoring sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə daha çox diqqət ayrılması zərurəti var.

Belə ki, qanunvericiliyin tətbiqi vəziyyətinin öyrənilməsi sisteməlik aparılmalı, dövlət qulluğuna və bir sıra digər sahələrə dair qanunvericiliyin icrasına nəzarət mexanizmləri qanunvericiliklə dəqiq müəyyən edilməsinə, aşkar edilmiş pozuntular və çatışmazlıqların təhlili əsasında əldə edilmiş nəticələrə uyğun olaraq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər qısa müddətdə qanunvericiliklərdəki boşluqların aradan qaldırılması üçün nəzərə alınmalıdır.

Dövlət qulluğu sisteminin idarə edilməsinin struktur və texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, kəmiyyət göstəricilərindən keyfiyyət göstəricilərinə doğru pilləli qaydada irəliləmə,

dövlət orqanlarının funksiya və səlahiyyətləri qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun müəyyənləşdirilməli, dövlət qulluğunun yerinə yetirdiyi bir sıra funksiyaların tədricən cəmiyyətin üzərinə ötürülməsi və dövlət qulluğunun daha az həcmli, lakin strateji xarakterli olması istiqamətində zəruri tədbirlər görülməlidir. Dövlət qulluğunda dövlət zamanətləri sistemi təkmilləşdirilməlidir. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının və dövlət qulluqçularının sayının optimalaşdırılması (dövlətin həyata keçirdiyi funksiyalardan asılı olaraq artırılıb-azaldılması) və idarəetmə norma və prinsipləri nəzərə alınmaqla məqsədyönlü tənzimlənməsi, orta və gənc yaşlı kadr tərkibinin sabitliyinə nailolma, kadr tərkibinin yenilənməsinin iş təcrübəsinin ötürülməsi prinsipi, pozitiv təcrübə və ənənə əsasında qurulması, problemlərin həllində isə kreativliyə və yeniliklərə üstünlüyün verilməsi dövlət qulluğu sisteminin effektiv, etibarlı və peşəkar fəaliyyət göstərməsinə zəmin yaratmalıdır.

Kadr siyasəti qanunun aliliyi, insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, bərabərlik, şəffaflıq və hesabatlılıq, meritokratiya, planlılıq, sistemlilik, dayanıqlılıq, səmərəlilik və kadr siyasətinin və işəgötürənin vahidliyi prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Dövlət qulluğu sistemində insan resurslarının idarə edilməsinin müasir metod və texnologiyalarının tətbiqinə ehtiyac duyulur. İnsan resurslarının idarə edilməsinin müasir metod və səmərəli texnologiyalarının dövlət qulluğunda tətbiq edilməsi, dövlət qulluğunun vahid kadr ehtiyatının formalaşdırılması, (pensiya çıxma və yeni yaranma səbəbindən) vakansiyaların və onlara uyğun namizədlərin öncədən (3-5 il) proqnozlaşdırılması, fəaliyyətin (işin) planlaşdırılması, təcrübə-keçmə və rotasiya imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üçün zəruridir. Dövlət idarəetməsinin əsas ünsürləri kimi müstəqillik və məsuliyyətlilik, ölkənin ümumi ideologiyasına sadıq qalaraq dinamik inkişafa malik olma, resurslardan səmərəli və təyinatı üzrə istifadə, təşəbbüs və innovasiyalara dəstək göstərməklə qeyri-ordinar və qətiyyətli qərarların qəbuluna imkanların verilməsi, istedadlı insanların dövlət qulluğuna cəlb edilməsi, kadrların səriştələrinin (kompetensiyalarının), dünyagörüşünün və bacarıqlarının artırılması, potensialının açılmasına şəraitin yaradılması günün tələbidir.

Dövlət orqanlarının fəaliyyət sahələri üzrə prioritet inkişafı və qısamüddətli (1illik), ortamüddətli (3-5 illik) strateji planları ölkənin inkişaf konsepsiyası və strateqiyasına məqsədinə uyğun müəyyən edilməli, prioritet, uzunmüddətli inkişaf məqsədləri qəbul edilmiş müvafiq kompleks dövlət proqramlarına uyğunlaşdırılmalı, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin müasir tələblərə uyğun qurulması üçün mövcud idarəçilik metod və mexanizmləri təkmilləşdirilməli, səmərəli dövlət tənzimləməsi prinsipi təmin edilməli, dövlət orqanlarında icra intizamı, nəzarət sistemi gücləndirilməli və korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri genişləndirilməlidir.

Dövlət qulluğunda məqsədəcəmə etibarlı, vaxtında və ardıcıl idarəetmə məlumatlarının olmasından asılıdır və bu səbəbdən operativ idarəetmənin gücləndirilməsi üçün müasir idarəetmə texnologiya və alətlərindən istifadə genişləndirilməlidir. Elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin tətbiqinin genişləndirilməsi və dövlət orqanları arasında elektron məlumat mübadiləsi sistemi yaradılması aktual olmaqla, dövlət orqanlarının əlaqələndirilməsi üçün digər mexanizmlər yaradılmalıdır.

Dövlət qulluğunda kadrların (lider və istedadların), əmlakın, informasiyanın və digər resursların idarə edilməsi zamanı maliyyə, əməliyyat və idarəetmə riskləri tənzimlənməli, resurslar prioritet hesab olunan dövlət xidmətləri arasında bölünməli, səmərəli və qənaətlə istifadə edilməli, dövlət qulluğunda bir sıra xidmətlərin müvafiq sahə üzrə ixtisaslaşmış özəl mü-

əssisələrə ötürülməlidir. Dövlət xidmətlərinin daha effektiv həyata keçirilməsi məqsədi ilə dövlət orqanlarının bəzi funksiyalarının outsorsinq qaydasında ixtisaslaşmış alternativ qurumlara verilməsi məqsəduyğundur. Outsorsinqin tətbiqi göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin və çevikliyinin artırılması ilə yanaşı, dövlət orqanının əsas resurslarının müvafiq sahələrdə dövlət siyasətinin formalaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə sərf edilməsinə imkan yaradacaqdır.

Dövlət orqanlarında şəffaflıq və açıqlıq prinsiplərinin rəhbər tutulmasının təmin edilməsi infrastrukturunu təkmilləşdirilməlidir. Vətəndaş və təşkilatların xidmətlərdən sadə, asan və sərbəst istifadəsi üzrə kompleks tədbirlər davam etdirilməli, dövlət qulluğu sisteminin səmərəliliyi və dövlət qulluqçularının peşəkar xidməti fəaliyyətinin nəticəliliyi ilə bağlı ictimai fikrin monitorinqinin aparılması sistemi yaradılmalıdır. Meritokratiyanın inkişaf etdirilməsi istiqamətində korrupsiyaya xəbərdarlıq, dövlət qulluğunda maraqların toqquşmasının üzə çıxarılması və qarşısının alınması mexanizmləri inkişaf etdirilməli, dövlət qulluqçularının, o cümlədən onlar dövlət qulluğundan çıxdıqdan sonra da maraqların toqquşmasının qarşısının alınması üçün tədbirlərin qəbulu mexanizmi işlənib hazırlanmalıdır. Korrupsiya və ona şərait yaradan halların baş verdiyi təqdirdə xidməti tədqiqatın aparılmasını təmin edən proseduralar təkmilləşdirilməlidir.

Effektiv rəqabət mühitinin yaradılması üçün optimal dövlət tənzimlənməsinə nail olunma milli sahibkarlığın inkişafının təkanvericisi kimi.

Müasir dövrdə iqtisadi ədəbiyyatlarda effektiv rəqabət mühiti anlayışına tez-tez rast gəlinir. Amma rəqabət mühitinin effektiv olması «kimin üçün» sualını gündəmə gətirərək milli maraqlar, daxili bazarın və yerli istehsalçıların, istehlakçıların maraqlarının qorunması baxımından təhlil edilməsini tələb edir. Nəticədə, vacib məsələlərdən biri kimi tənzimlənməyən inhisarlar deyil, rəqabət formalarının, onun nəticələrinin təzahürünün təhlil edilməsi, inhisarlarla mübarizədən optimal rəqabət mühitinin qurulması və saxlanması gündəmə gəlir. Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edən həm milli, həm də qlobal iqtisadiyyatın tələblərini və maraqların kompromisini özündə birləşdirən rəqabət mühiti tamamilə inhisarların aradan qaldırılmasına deyil, əksinə inhisar və rəqabət arasında tarazlığın əldə olunmasına yönəldilməlidir. Dövlətin əksər problemləri həll etmək istəyinin olması səbəbindən dövlət inhisarçılığının, Yaponiya, İspaniya, Almaniya və başqa ölkələrin təcrübəsində də eyni ilə müşahidə olunan inzibati və istehsal inhisarlarının mövcudluğu, onların iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı rola və yüksək təsirə malik olması, lakin zamanın tələbinin təsiri altında tədricən aradan qaldırılması bu ölkələrdə səmərəli rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Son onilliklər dünya iqtisadiyyatının strukturunda əvvəllər müşahidə olunmayan dəyişikliklər və yeniliklər baş verir. Maliyyə sisteminin qloballaşması, kapitalın istehsalın artımını, informasiya axınının isə iqtisadi artımı üstələməsi, dünya ticarətinin regionlaşması, qlobal oliqopoliyaların milli iqtisadi inkişafa təsirin güclənməsi, milli dövlət hakimiyyəti və tənzimlənməsinin üzərində qlobal siyasi- iqtisadi amillərin təsirinə güclənməsi müşahidə olunur. İstehsal, texniki və hüquqi infrastrukturunun, xarici təsərrüfat subyektləri üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan effektiv rəqabət mühitinin yaradılması siyasəti isə son nəticədə dövlətlər arasında gedən güclü rəqabəti, yəni milli iqtisadiyyatlarının inkişafına xidmət edəcək mühiti yaratmaq üçün milli dövlət idarəetməsinin rəqabətini ifadə edir[8]. Bu isə dövlətin iqtisadiyyatı idarəetməsi üçün daha hansı səmərəli vasitələri tətbiq etməsini, hansı ölkə-

nin daha əlverişli sahibkarlıq və rəqabət mühitini formalaşdırdığını təyin etməyə imkan verir. Nəticədə əlverişli sahibkarlıq və rəqabət mühiti yalnız müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin deyil, dövlətlərin, yəni onların iqtisadi siyasətdə istifadə etdikləri metod, vasitə və alətlərin rəqabətini əks etdirir. Vergi, kredit, gömrük və digər mexanizmlərin rəqabəti [8] nəticəsində isə kapital axını və investisiya qoyuluşlarında, işçi qüvvəsinin miqراسiyasında və digər aspektlərdə ölkələrarası rəqabətin güclənməsi baş verir.

Rəqabətqabiliyyətli olmaq istəyi demək olar ki, bütün ölkələrin hökumətlərini narahat edir və dövlət idarəetmədə əsas nəzərə alınan bir amilə çevrilir. Hazırda müxtəlif ölkələrin həyata keçirdiyi antiinhisar və rəqabət siyasəti kartellərin yaranmasına, qiymətlərin süni artımına, diskriminasiyasına, dempinqə və bazarda hökmran mövqeyin əldə edilməsinə qarşı, yəni rəqabətin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Nəticədə rəqabətin genişləndirilməsi üçün dövlət müdaxiləsinin optimal həddinin təyin edilməsi, iqtisadiyyata təsirin mənfi nəticələrini azaltmaq üçün antiinhisar qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac artır.

Müasir şəraitdə antiinhisar tənzimləmə və effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılması dörd sahəyə, əvvəla, təsərrüfat subyektlərinin bazarda birləşməsinin məhsuldarlıqla əlaqələndirilməsinə və nəticədə dövlətə edilən ödənişin məbləğinin həcminə, ikincisi, aşağı qiymət (dempinq) siyasətinin bəzən bazara hakim olmaya deyil, bazardan getmə səbəbi olmasına, üçüncüsü, inhisar olma subyektin yüksək mənfəət əldə etməsi ilə əlaqələndirilir, lakin təsərrüfat subyektlərinin mühasibat sənədlərində mənfəətlərini gizlədilməsi nəticəsində dövlət orqanlarının inhisarları təyin etmələrinə çətinliyin yaranmasına və nəhayət, dördüncüsü, təhlillərin bazarda təsərrüfat subyektlərinin birləşmədən öncə və ondan sonrakı qiymət dəyişmələrinin təhlilinə əsaslanmalı olmasına diqqətin artırılmasını tələb edir. Bu isə dövlət orqanlarının bu sahədə fəaliyyətinin daha effektiv təşkil edilməsini və nəticə yönümlü olmasını zəruri edir.

Dövlət özünün iqtisadi tənzimləmə funksiyalarını səmərəli surətdə yerinə yetirə bilməkdən ötrü hər şeydən əvvəl kifayət qədər tənzimləmə resurslarına malik olmalı, ikincisi, həmin vasitələrin imkanlarını aydın təsəvvür etməli və nəhayət, üçüncüsü, onların sosial-iqtisadi nəticələrini öncədən görməlidir. Ona görə də əgər dövlət məhdud imkanlara malikdirsə onun iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsinin istiqamətlərini, forma və vasitələrini xüsusilə diqqətlə müəyyənləşdirmək və əsaslandırmaq lazımdır. Buna uyğun olaraq dövlətin iqtisadiyyatda rolunu və funksiyalarının dövrü olaraq yenidən dərk edilməsi baş verir. Postindustrial iqtisadi inkişafın industrialdan fərqləri əsasən dövlətin vəzifələri və mövqeyində, iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərmə formasında xarakterizə olunur. Əgər industrial iqtisadi inkişafda dövlətin vəzifələri bazarın liberallaşması haqda qərarın verilməsində aliliyi öz əlində saxlayaraq institusional dəyişiklərin istiqamətini təyin etmək idi isə postindustrial iqtisadi inkişafda bu vəzifələr bazarın prioritetlərinə qarışmamaq, amma iqtisadi mühiti, qarşılıqlı təsir mühitini əlverişli etməyə çalışmaq, dövlətin bərabər hüquqlu tərəfmüqabil (partnyor) kimi fəaliyyət göstərməməsi ilə əvəz edilir. Ölkəmizdə milli sahibkarlığın inkişafı və institusional potensialın gücləndirilməsi hədəf kimi seçilmişdir və bir çox alimlərin bu sahədə elmi tədqiqatları və məqalələrinin olmasına baxmayaraq “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsi”ndə qarşıya qoyulan tələblər dövlət idarəetmə və dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsini, milli sahibkarlığın inkişafına təsir mexanizmlərinin optimallaşdırılmasını zəruri edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 10 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı.
2. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatlar: ilin nəticələri, problemlər və perspektivlər. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı: 2003, 372 s.
3. “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 28 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı.
4. Əlirzayev Ə. Azərbaycanla sahibkarlığın inkişaf problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, «Elm», 2000.
5. Nadirov A.A., Hüseynov S.K. Azərbaycan iqtisadiyyatında böhranı şərtləndirən əsas amillər və onların aradan qaldırılması yolları haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri, iqtisadiyyat seriyalı, 1995, №1-4.
6. «Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli» mövzusunda beynəlxalq konfrans plenar iclasının materialları, III kitab, «Qloballaşma və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası», «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı 2007, 286 s.
7. Кузнецов Ю. Критика теоретических основ антимонопольного регулирования. Институт приватизации и менеджмента, ЭКОБЕСТ, 2002, стр. 595–613
8. Макроэкономическое регулирование: роль государства и корпораций. Учеб. Пособие под ред. В.М.Соколинского. М.КНОРУС, 2010 -248 стр.
9. Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика. Учебно-методическое пособие - М., 1996.
10. Brodley, Joseph F., Patrick Bolton, and Michael H. Riordon, “Predatory Pricing: Strategic Theory and Legal Policy,” *Georgetown Law Journal*, 88 (August 2000), pp. 2239—2330.
11. Crandall, Robert W. and Kenneth G. Elzinga. 2002. “Injunctive Relief in Sherman Act Monopolization Cases.” Brookings Institution working paper.
12. De Jong, Henry W. and William G. Shepherd, eds., *Pioneers of Industrial Organization: How the Economics of Competition and Monopoly Took Shape*. Cheltenham: Edward Elgar, 2007.
13. Edlin, Aaron S. and Joseph Farrell, “The American Airlines Case: A Chance to Clarify Predation Policy (2001),” in John E. Kwoka, Jr., and Lawrence J. White, eds., *The Antitrust Revolution*, 4th edn. New York: Oxford University Press, 2004, pp. 502—527.
14. Werden, Gregory J., “Identifying Exclusionary Conduct under Section 2: The ‘No Economic Sense Test,’” *Antitrust Law Journal*, 73 (No. 2, 2006), pp. 413—434.
15. Ordovery, Janusz A. and Robert D. Willig, “Access and Bundling in High-Technology Markets,” in Jeffrey A. Eisenach and Thomas M. Lenard, eds., *Competition, Innovation, and the Microsoft Monopoly: Antitrust in the Digital Marketplace*. Boston: Kluwer, 1999, pp. 103—128.
16. Peltzman, Sam, “George Joseph Stigler,” in Henry W. de Jong and William G. Shepherd, eds., *Pioneers of Industrial Organization: How the Economics of Competition and Monopoly Took Shape*. Cheltenham: Edward Elgar, 2007, pp. 239—244.

*Hüseyn A.C. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

DÖVLƏT İDARƏETMƏSİ SAHƏSİNDƏ APARILAN İSLAHATLAR VƏ ONLARIN MİLLİ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİ ASPEKTLƏRİ

Müasir dövrdə dövlətin əsas siyasəti – dövlətin iqtisadi vəziyyətinin və əhalinin maddi rifahının, sosial təminatının istənilən yolla deyil, müstəsna olaraq bazar sistemi çərçivəsində həllinə yönəldilmiş fəaliyyətidir. Belə ki, iqtisadi böhran və qeyri-sabitlik şəraitində bazar mexanizmi bir sıra proseslərin həllinə hər hansı bir əsaslı təsir göstərə bilmir. Bu baxımdan iqtisadi sistemdə sabitləşmə prosesinin mümkün qədər qısa müddətə və cəmiyyətə az itkilərlə başa gəlməsi həlledici dərəcədə dövlətin bu proseslərdə nə qədər məqsədyönlü iştirakından asılı olur. Makroiqtisadi tənzimləmənin əsas məqsədi ölkədə həyata keçirilən proseslər üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş sosial-iqtisadi inkişaf yolunu istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Bu vəzifə dövlətin işləyib hazırladığı və həyata keçirdiyi siyasət vasitəsilə reallaşdırılır. Dövlətin siyasəti sosial-iqtisadi proseslərə birbaşa (inzibati), dolayı (iqtisadi) təsir göstərməsinə, ən başlıcası isə çox fərqli həddə olmaqla, fərqli prinsiplərə, mexanizmlərə əsaslanı bilər. Dövlətin rəşional iqtisadi siyasəti iqtisadi vəziyyətin təhlilindən başlayır. Həmin təhlil əsasında iqtisadiyyatda “ağrılı” nöqtələr müəyyənləşdirilir, problemin həllinin müddətindən, mənfi halların ləğv edilməsi və ya edilməsinin alternativ nəticələri qiymətləndirilir.

Hazırda iqtisadi böhranlardan çıxışın yollarından biri rəqabət mühitinin formalaşması və qanunverici tənzimlənməsi, bu sahədə aktual tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Müasir şəraitdə ölkələr arasında iqtisadiyyatın dövlət idarəedilməsinin rəqabəti yaranır. Dövlət iqtisadiyyatın tənzimləməsi mexanizmlər vasitəsi ilə milli iqtisadiyyatda əlverişli şərait yaradır və bu ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət mühitinin atributuna çevrilir. Həyata keçirilən islahatların uğurunun təmin edilməsi mühüm amillərdən biri olan və həmin tədbirlər üçün zəruri olan müvəffəqiyyətli sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Bu amil müxtəlif təbəqələrin iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılmasının vasitəsi olduğu səbəbindən ona təsir mexanizmlərinin təhlilinə diqqət artmışdır. Hazırda ölkədə inhisar fəaliyyətin tənzimlənməsi və rəqabət mühitinin formalaşması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məqalədə qeyd edilən bu məsələlərə və dövlət idarəetməsi sahəsində aparılan islahatların milli sahibkarlığın inkişafına təsiri aspektləri araşdırılmışdır.

*Гусейн А.Дж. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ РЕФОРМЫ УПРАВЛЕНИЯ И АСПЕКТЫ ИХ ВЛИЯНИЯ НА РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В наше время, основная политика государства - деятельность направленное исключительно на решения вопросов экономического положения государства и социального обеспечения благосостояния населения не любыми средствами, а на основе рыночной системы. Таким образом, в условиях экономического кризиса и нестабильности рыночный механизм не имеет каких-либо серьезных возможностей решить целый ряд проблем. В связи с этим, решающее значение для понимания того, как получить процесс стабилизации экономической системы в кратчайшие сроки и с минимальными потерями для общества, зависит от целенаправленного участия государства в этих процессах. Основная цель макроэкономического регулирования заранее определить путь процессов социально-экономического развития страны. Эта задача выполняется с помощью политики государства. Государственная политика направлена на регулирование социально-экономические процессов прямыми (административными), косвенными (экономическими) воздействиями, а самое главное, с помощью различных уровней, различными принципами, механизмами. Рациональная экономическая политика начинается с анализа экономической ситуации в государстве. На основе анализа экономики определяются «горячие точки» процесс решения, оцениваются результаты устранения отрицательных случаев или альтернативные пути.

Формирование и законодательное регулирование конкурентной среды, реализация в этом направлении актуальных мероприятий считаются путем выхода из экономического кризиса. В современных условиях между странами возникает конкуренция государственного управления экономикой, другими словами государство с помощью механизмов регулирования экономики создает рамки условий, а это превращается в основной атрибут конкурентной среды ее экономики. Одним из наиболее важных факторов в обеспечении успеха реформ и мер, необходимость формирования слоя успешных предпринимателей. Этот фактор является способом согласования экономических интересов различных групп и поэтому внимание на анализ механизмов влияния увеличилась. На данный момент является необходимым усовершенствование механизмов формирования конкурентной среды и регулирования монопольной деятельности в стране.

В статье были исследованы все эти вопросы и аспекты влияние реформ государственного управления на развитие предпринимательства.

*Hüseyn A.C. assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

STATE MANAGEMENT REFORMS AND ASPECTS OF THEIR IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF NATIONAL ENTREPRENEURSHIP

In our time, the main policy of the state is the activity directed solely at addressing the economic situation of the state and social welfare of the population not by any means but on the basis of a market system. Thus, under the conditions of economic crisis and instability, the market mechanism does not have any serious opportunities to solve a number of problems. In this regard, the decisive importance for understanding how to obtain the process of stabilizing the economic system in the shortest time and with minimal losses to society depends on the targeted involvement of the state in these processes. The main goal of macroeconomic regulation is to determine in advance the path of socioeconomic development of the country. This task is carried out with the help of state policy. State policy is aimed at regulating socioeconomic processes by direct (administrative), indirect (economic) impacts, and most importantly, through various levels, different principles, mechanisms. Rational economic policy begins with an analysis of the economic situation in the state. Based on the analysis of the economy, the "hot spots" of the decision process are defined, the results of eliminating negative cases or alternative paths are evaluated.

Formation and legislative regulation of the competitive environment, realisation in this direction of actual actions are considered by an exit from an economic crisis. In modern conditions between the countries there is a competition of the government economy, in other words the state by means of mechanisms of regulation of economy creates frameworks of conditions, and it turns to the basic attribute of the competitive environment of its economy. Necessary improvement of mechanisms of formation of the competitive environment and regulation of exclusive activity in the country at present is.

The article explored all these issues and aspects of the impact of public administration reforms on the development of entrepreneurship.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ANADAN OLMASININ 94-cü İLDÖNÜMÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS

04-05 may 2017-ci il tarixində Bakı Biznes Universitetində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Səmərəli islahatların uğurlu nəticələri: reallıqlar, perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans keçirilmişdir.

Tədbiri giriş sözü ilə Bakı Biznes Universitetinin rektoru, i.e.d., prof. İ.M.Abbasov açmış, konfrans iştirakçılarını salamlayaraq, onun fəaliyyətinə uğurlar diləmiş və konfransın aktuallığını, mahiyyətini, məzmununu əhatə əsas edən istiqamətləri haqqında öz fikir və tövsiyələrini bildirmişdir.

Konfransda yerli və xarici mütəxəssislərin, alimlərin, ictimai xadimlərin, investorların və digər maraqlı tərəflərin iştirakı ilə mövzu ətrafında geniş müzakirələr aparılmış, innovativ fikirlər paylaşılmış və müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdır.

Beynəlxalq Konfransda 7 xarici ölkənin tanınmış universitetlərinin nüfuzlu nümayəndələri, o cümlədən, İtaliya Respublikası, Rusiya Federasiyası, Rumıniyanın, Litva Respublikasının, Latviya Respublikasının, Ukraynanın, Gürcüstanın və eyni zamanda Respublikamızın iqtisad elmində özünəməxsus xüsusi çəkiyə malik olan ziyalıları, alimləri, tədqiqatçıları, mütəxəssisləri, siyasi partiyaların nümayəndələri, o cümlədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Milli Məclisin İqtisadi Siyasət, Sənaye və Sahibkarlıq Komitəsinin sədri, akademik Ziyad Səmədzadə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor Akif Musayev, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Regional İqtisadi və Sosial Araşdırmalar İnstitutunun direktoru, Əməkdar Elm Xadimi Əli Nuriyev və bir çox universitetlərin tanınmış şəxsləri iştirak etmişlər.

Konfransda Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətindən, Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyində onun xidmətlərindən, bu siyasətin ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi ətrafında geniş müzakirələr aparılmış və maraqlı məruzələr dinlənilmişdir.

**BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.

2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.

3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.

4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.

5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.

6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.

7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УДК) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.

8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.

9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.

10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi (250 sözdən az olmamaqla) verilməlidir.

11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.

12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.

13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 6-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.

15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.

16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.

17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.

18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünü maliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübədə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Texniki redaktor:	BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib:	12.05.2017
Çapa imzalanıb:	19.05.2017
Kağız formatı:	60x84
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.